

ญาณสังวรเทศนา

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๑

จำนวน ๕๐๐ เล่ม

ญาณสังวรเทศนา

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๑

จำนวน ๕๐๐ **เล่ม**

คำชี้แจง

เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๗ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้พิมพ์พระธรรมเทศนา ๓๓ กัณฑ์ รวมเรียกว่า "ญาณสังวรเทศนา" ถวายสมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒนเถร) ผู้อำนวยการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในการบำเพ็ญกุศลอายุครบ ๕ รอบ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม ได้พิจารณาเห็นว่า ญาณสังวรเทศนา มีอรรถะคือเนื้อความและแนวการอธิบาย เป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจในทางปฏิบัติอยู่มิใช่น้อย ทั้งเป็นแบบอย่างสำหรับผู้ที่จะถือเอาเป็นแบบนำไปใช้งาน ตามความเหมาะสมของงานต่าง ๆ ทั่วไป มหามกุฏ ฯ จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อสนองความต้องการให้แพร่หลาย

ญาณสังวรเทศนา ได้จัดหมวดตามประเภทของงานเป็น ๕ หมวด

หมวดที่ ๑ เนื่องในการพระราชกุศลมงคลพิธี มี ๔ กัณฑ์

หมวดที่ ๒ ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน มี ๑๒ กัณฑ์

หมวดที่ ๓ เป็นศราทธพรตเทศนา มี ๗ กัณฑ์

หมวดที่ ๔ เนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา มี ๕ กัณฑ์

หมวดที่ ๕ เนื่องในโอกาสพิเศษ มี ๕ กัณฑ์

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า ญาณสังวรเทศนา จะเป็นหนังสือที่อำนวยประโยชน์ให้แก่วงการศึกษาการปฏิบัติทั่วไป โดยเฉพาะ

ผู้มุ่งอรรถะย่อมได้เนื้อความ

ผู้มุ่งระเบียบย่อมได้ระเบียบ

ผู้มุ่งแบบย่อมได้แบบอย่างที่ดี

ผู้สงสัย ย่อมหมดความสงสัย

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ขออนุโมทนาแด่สมเด็จพระญาณสังวร ที่อนุญาตให้พิมพ์เพื่อเผยแพร่ ตามวัตถุประสงค์ของมูลนิธิ ฯ นี้.

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๓ ตุลาคม ๒๕๑๖

สารบาญ

หน้า

หน้า

ศราทธพรตเทศนาในการพระราชกุศลและพระกุศลต่างงาน

พระธรรมเทศนาเนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา

หน้า

พระธรรมเทศนาในโอกาสพิเศษ

พระธรรมเทศนา
เนื่องในการพระราชกุศลมงคลพิธี

พระธรรมเทศนา

ในพระราชพิธีทักษิณานุปทาน

เบื้องต้นแห่งพระราชพิธีฉัตรมงคล

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ

โส โมทติ โส ปโมทติ ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมตฺตโนติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแด่พระราชกุศลทักษิณานุปทาน ในเบื้องต้นแห่งพระราชพิธีฉัตรมงคล เฉลิมพระราชสมบัติสิริรัชพรรษาปีนี้ ด้วยว่า วันนี้ ใกล้จักถึงวันประกอบพระราชพิธีฉัตรมงคล เฉลิมพระราชสมบัติสิริรัชพรรษาตามโบราณราชประเพณี สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระกตัญญูกตเวทิตาคุณอันประเสริฐ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการพระราชกุศลทักษิณานุปทานเป็นเบื้องต้น ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยนี้ เจ้าพนักงานผู้เตรียมการได้เชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบูรพการีขึ้นประดิษฐานเหนือพระราชบัลลังก์ ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร และเชิญพระพุทธรูปประจำพระชนมวารคู่พระบรมอัฐิประดิษฐานในพระที่นั่งบุษบกมาลา ประกอบด้วยเครื่องบรมอิสริยราชูปโภคพร้อมสรรพ ครั้นแล้ว สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า (ทั้ง ๒ พระองค์) ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ทรงพระราชอุทิศถวายส่วนพระราชกุศลทั้งนี้ เพื่อเป็นผลสัมฤทธิ์พระราชหิตสุข แด่สมเด็จพระบรมราชบูรพการี ความสัมฤทธิ์ผลนี้ พึงมีโดยฐานนิยม สมตามพระพุทธานุสาสนีที่ตรัสไว้ว่า

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์

อยญฺจ โข ทกฺขิณา ทินฺนา สงฺฆมฺหิ สุปติฏฺฐิตา
ทีฆรตฺตํ หิตายสฺส ฐานโส อุปกปฺปติ

แปลความว่า ทักษิณาที่ให้แล้ว ตั้งอยู่ดีแล้วในสงฆ์นี้แล สำเร็จเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้ละไปนั้น โดยฐานะตลอดกาลนาน ดังนี้

สมเด็จพระบรมราชบูรพการีทุกพระองค์ ได้ทรงเป็นพระราชบูรพการีผู้ทรงมหันต-คุณูปการในพระบรมราชจักรีวงศ์ เพราะได้ทรงประดิษฐาน ได้ทรงดำรงพระมหาเศวตฉัตรและพระบรมราชวงศ์ โดยสันตติสืบต่อมาโดยลำดับ จึงทรงเป็นพระบรมราชบูรพการีที่พึงถวายความเคารพ ของสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงดำรงพระมหาเศวตฉัตรเถลิงมไหศวริยราชสมบัติในปัจจุบัน

อนึ่ง สมเด็จพระบรมราชบูรพการีผู้ทรงปกครองประเทศชาติในอดีตสืบมาโดยลำดับนั้น ชื่อว่าได้ทรงเป็นพระราชบูรพการีของประเทศชาติโดยส่วนรวม เพราะได้ทรงเป็นองค์พระประมุขกอบกู้ประเทศชาติ ดำรงประเทศชาติ เกื้อกูลประเทศชาติให้เจริญ ได้ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภ์ ได้ทรงบำบัดทุกข์ บำรุงสุข และเป็นมิ่งขวัญของอาณาประชาราษฎรประชาราษฎรชาวไทยทั้งชาติในปัจจุบัน ผู้เกิดมามีประเทศชาติเป็นที่รวมกันอยู่เป็นสุขโดยอิสรเสรี มีศาสนาเป็นที่นับถือ มีพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะโดยบริสุทธิ์บริบูรณ์ ก็เพราะสมเด็จพระบรมราชบูรพการีในรัชสมัยนั้น ๆ ได้ทรงปกป้องรักษาไว้ ฉะนั้น จึงทรงดำรงอยู่ในฐานะเป็นพระราชบูรพการีที่พึงเคารพสักการะของประชาชนชาวไทยทั้งชาติ

อันชาวไทยนั้น เมื่อตั้งชาติขึ้นเป็นหลักฐาน ก็มีพระพุทธศาสนาเป็นที่นับถือ มีพระมหากษัตริย์เป็นองค์ประมุขผู้ปกครองโดยลำดับมา ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์จึงเป็นไตรรงค์ คือ องค์ ๓ ที่เป็นนิมิตเครื่องหมายของความเป็นคนไทย หรือประชาชาติไทยโดยสมบูรณ์ทุกสมัย แม้ในทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อทรงปรารภประชุมชนหรือรัฐ ก็ได้ตรัสไว้ว่า ราชา มุขํ มนุสฺสานํ พระราชาเป็นประมุขของหมู่มนุษย์ ราชา รฏฺฐสฺส ปญฺญาณํ พระราชาเป็นเครื่องปรากฏของรัฐ และในอัคคัญญสูตร ได้ตรัสอธิบายอรรถของคำว่า ราชา ไว้ว่า ธมฺเมน ปเรสํ รญฺเชติ แปลว่า

ยังชนทั้งหลายอื่นให้ยินดีชื่นบานโดยธรรม ดังนี้

พระราชาเป็นที่ยินดีชื่นบาน เป็นมิ่งขวัญของหมู่ชนอย่างไร มีตรัสแสดงไว้ในจตุกกนิบาต อังคุตตรนิกาย ด้วยทรงปรารภถึงพระราชาผู้จักรพรรดิ โดยความว่า ข้ออัศจรรย์ในพระราชาผู้จักรพรรดิ คือ ถ้าขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท คฤหบดีบริษัท สมณบริษัท เข้าเฝ้า บริษัทนั้น ๆ ก็มีใจยินดีด้วยการได้เฝ้าได้เห็น ถ้ามีพระราชดำรัสตรัสด้วย ก็มีใจยินดีด้วยพระราชดำรัส ถ้าทรงนิ่งก็ไม่อิ่ม คือ พากันกระหายอยากจะได้ฟังพระราชดำรัสอีก ดังนี้

สมเด็จพระบรมราชบูรพการีในรัชกาลโดยลำดับ ได้ทรงประกอบมหันตคุณูปการกิจโดยอเนกประการ เพราะทรงดำรงมั่นอยู่ในราชธรรมจริยาตามนัยพระพุทธศาสโนวาท ราชธรรมจริยานั้น ๆ ชื่อว่าเป็นบุญ เพราะเป็นกรรมคือการงานที่ดีที่บริสุทธิ์ เป็นเหตุให้เกิดผลเป็นที่บันเทิงสุข ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในภายหน้า สมตามพระพุทธภาษิตบทนิกเขปว่า

อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ

โส โมทติ โส ปโมทติ ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมตฺตโน

แปลว่า ผู้มีบุญอันทำแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกนี้ ย่อมบันเทิงในโลกหน้า ชื่อว่าย่อมบันเทิงในโลกทั้ง ๒ ผู้มีบุญอันทำแล้วนั้น เห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน ย่อมบันเทิง ย่อมบันเทิงยิ่ง

ใจความแห่งพระพุทธภาษิตนี้มีว่า ผู้ได้ทำบุญไว้แล้ว เห็นกรรมอันบริสุทธิ์ของตนย่อมบันเทิงสุขตลอดไป คำว่า บุญ แปลว่า ฟอกชำระ มี ๒ คือ บุญที่เป็นเหตุ หมายถึงกรรมที่บริสุทธิ์ เพราะเป็นเครื่องฟอกชำระบาป หรือกรรมที่ตรงกันข้าม และบุญที่เป็นผล หมายถึงผลที่บริสุทธิ์ คือความบันเทิงสุขอันเกิดจากบุญส่วนเหตุ หมายถึงสุขอย่างนี้ พระบรมศาสดาตรัสไว้ว่า

มา ภิกฺขเว ปุญฺญานํ ภายิตฺถ สุขสฺเสตํ อธิวจนํ

แปลความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อของสุข ดังนี้ และตรัสชี้บุญส่วนเหตุไว้ คือ ทาน การให้ การบริจาค ๑ สีล ความประพฤติเป็นปกติเรียบร้อย เพราะงดเว้นจากโทษ หรือ ทมะ คือ ความข่มใจให้เกิดความงดเว้น

อย่างนั้น ๑ ภาวนา คือความอบรมจิตใจให้สงบ และอบรมปัญญา หรือ สัญญมะ คือ ความสำรวมจิตใจมิให้ฟุ้งซ่านมิให้มัวเมาลุ่มหลง ๑ ผู้ปฏิบัติดังกล่าวแล้ว ชื่อว่าผู้ได้ทำบุญไว้แล้ว ย่อมเป็นผู้มีกรรมอันบริสุทธิ์ ตนเอง เมื่อพิจารณาดูกรรมของตน ก็ติเตียนตนเองมิได้ ตรงกันข้าม เมื่อเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน ย่อมได้ความบันเทิงสุข และผู้รู้อื่นใคร่ครวญแล้วก็ติเตียนมิได้ แต่กลับยกย่องสรรเสริญ ข้อนี้ได้ชื่อว่าเกียรติโดยแท้จริง เพราะเป็นชื่อเสียงอันบริสุทธิ์ ที่ทั้งตนทั้งผู้อื่นที่เป็นผู้รู้ซึ่งใคร่ครวญแล้วติเตียนมิได้ เหตุฉะนี้ จึงมีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า ธมฺเม ฐิตํ น วิชหาติ กิตฺติ เกียรติย่อมไม่ละผู้ตั้งอยู่ในธรรม ธรรมในที่นี้มีอรรถหมายถึงธรรมที่เป็นกุศล หรือบุญดังกล่าว จึงตรัสให้ศึกษาเรื่องบุญว่า

ปุญฺญเมว โสสิกฺเขยฺย อายตคฺคํ สุขุทฺรยํ

แปลความว่า ควรศึกษาสำเหนียกบุญ ที่มีผลเลิศต่อไป มีสุขเป็นกำไร ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระบรมราชบูรพการีโดยลำดับรัชสมัย ได้ทรงบำเพ็ญบุญไว้แล้ว เพราะได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจอันบริสุทธิ์ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ประเทศชาติศาสนาและอาณาประชาราษฎรทั้งปวง เมื่อทอดพระเนตรเห็นกรรมอันบริสุทธิ์ของพระองค์ ย่อมทรงบันเทิงสุขในโลกนี้ เสด็จสวรรคตแล้ว ก็ยิ่งทรงบันเทิงสุข และย่อมปรากฏพระราชกัลยาณเกียรติยืนอยู่คู่ชาติ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชปรารภอภิลักขิตมงคลกาลแห่งพระราชพิธีฉัตรมงคล เฉลิมพระราชสมบัติสิริรัชพรรษา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกอบการพระราชพิธีทักษิณานุปทาน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชบูรพการี โดยพระราชคารวการ ด้วยกำลังพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ทั้งนี้ชื่อว่าได้ทรงแสดงคารวะอปจายนธรรม และทรงปฏิบัติสัปปุริสธรรมตามพระพุทธศาสโนวาท พระราชกรณีย์ที่ทรงปฏิบัติ ย่อมเป็นเครื่องกางกั้นสรรพพิบัติอนิฏฐผล อำนวยสรรพสมบัติอิฏฐผลแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมด้วยพระบรมราไชศวรรยาธิปัตย์ ให้สถิตสถาพรเกษมสวัสดี

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรง

บำเพ็ญให้ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ และทรงอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชบูรพการี ทั้งนี้ จงสัมฤทธิ์วิบากสมบัติเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข แด่สมเด็จพระบรมราชบูรพการี สมตามพระบรมราชอุทิศ

ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัย อานุภาพพระราชกุศลบารมีบุญญาธิการ และอานุภาพแห่งสมเด็จพระบรมราชบูรพการีที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายทั้งนี้ จงอภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และพระบรมราชโอรส พระราชธิดา ให้ทรงพระเจริญด้วยสรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล แผ่พระบรมโพธิสมภารบารมีเป็นที่ร่มเย็น แก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท เสวกามาตย์ราชบริพาร สมณชีพราหมณ์ และอาณาประชาราษฎรทั่วไป

รับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร.

ธรรมธชกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน

(เนื่องในพระราชพิธีสถาปนา เฉลิมพระนามาภิไธย

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร)

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันพุธที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๕๑๕ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ราชา จกฺกวตฺตี ธมฺมิโก ธมฺมราชา ธมฺมญฺเญว นิสฺสาย ธมฺมํ สกฺกโรนฺโต ธมฺมํ ครุกโรนฺโต ธมฺมํ อปจายโน ธมฺมทฺธโช ธมฺมเกตุ ธมฺมาธิปเตยฺโยติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในธรรมธชกถา พรรณนาธรรม อันบัณฑิตนับถือเพียงดังธง ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ในเบื้องต้นแห่งพระราชพิธีสถาปนา เฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ด้วยว่าสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงพระราชปรารภคำกราบบังคมทูลแห่งสภาบริหารคณะปฏิวัติ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธย สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณให้ดำรงพระราชอิสริยยศ "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร" โดยอนุโลมขัตติยราชประเพณีที่เคยมีมาแล้ว และเพื่อให้เหมาะสมแก่กาลสมัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการพระราชพิธี เริ่มแต่พระราชพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ และพระราชลัญฉกร ต่อด้วยพระราชพิธีศรีสัจจปานการเสกน้ำพระพิพัฒนสัตยา และการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ณ บัดนี้ และจะสืบต่อไปถึงการพระราชพิธีสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธย พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒนสัตยา ทรงเททองหล่อพระพุทธปฏิมา และทรง

บำเพ็ญพระราชกุศลทรงบาตรร่วมกับประชาชนแล้วเสด็จให้ประชาชนเฝ้า และพระบรมวงศานุวงศ์เฝ้า (มีรายละเอียดปรากฏในหมายกำหนดการ) ทั้งนี้ ด้วยอำนาจพระมหากรุณาแก่ประเทศชาติประชาชน พร้อมทั้งพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมในสมเด็จพระบรมราชบูรพการี เพราะพระบรมราชวงศ์ย่อมเนื่องมาจากสมเด็จพระบรมราชบูรพการีในอดีต และจะสืบไปสู่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในอนาคต ฉะนั้น ในโอกาสอันเป็นอุดมมงคลมหาสมัยนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน เชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบูรพการีขึ้นประดิษฐานเหนือพระราชบัลลังก์ ภายใต้นพปฎลมหาเศวตฉัตร และเชิญพระพุทธรูปประจำพระชนมวารคู่พระบรมอัฐิประดิษฐานในพระที่นั่งบุษบกมาลา ประกอบด้วยเครื่องอิสริยศราชูปโภคพร้อมสรรพแล้ว สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอบพิตร เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระบรมราชบูรพการีตามทางพระพุทธศาสนา ด้วยอำนาจพระกตัญญูกตเวทิตาธรรม

สมเด็จพระบรมราชบูรพการีทุกพระองค์ได้ทรงมีพระราชคุณูปการเป็นพ้นประมาณ เพราะได้ทรงปฏิบัติตามพระราชธรรมจรรยาที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ในพระพุทธศาสนา ดังเช่นที่ตรัสไว้ในอาคตสถานแห่งหนึ่งว่า "ธรรมย่อมเป็นราชาแห่งพระราชาผู้จักรพรรดิ์ผู้ตั้งอยู่ในธรรม เป็นพระธรรมราชา พระราชาผู้จักรพรรดิ์ทรงอาศัยสักการะเคารพนับถือธรรม มีธรรมเป็นธง มีธรรมเป็นอธิปไตย ย่อมทรงจัดแจงการรักษาป้องกันคุ้มครองอันประกอบด้วยธรรมในอันโตชน (หมู่ชนภายใน) ในขัตติยบริษัท ในพลกายคือกองทัพ ในพราหมณ์คหบดี ในชาวนิคมชนบท ในสมณพราหมณ์ ในเนื้อและนกทั้งหลาย ยังจักรให้เป็นไปโดยธรรม จักรนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ใคร ๆ ผู้เป็นข้าศึกเปลี่ยนแปลงทำลายมิได้ ฉันใด พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะก็ฉันนั้น ทรงอาศัยสักการะเคารพนับถือธรรม จัดรักษาป้องกันคุ้มครองที่เป็นธรรม ในพุทธบริษัททั้งหลายว่าควรเสพคือประพฤติ ไม่ควรเสพคือไม่ควรประพฤติ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อาชีพ คามนิคมอย่างนี้ ๆ ยังจักรคือธรรมให้เป็นไป ซึ่งใคร ๆ เปลี่ยนแปลงทำลายมิได้" พระพุทธภาษิตนี้ตรัสถึงพระองค์เองว่า ทรง

เคารพธรรม เหมือนดังพระราชาผู้จักรพรรดิ์ผู้ทรงเคารพธรรมและได้ตรัสไว้อีก ถือเอาใจความว่า "ขัตติยราชผู้ทรงมุรธาภิเษกแล้ว ประทับอยู่ในทิศใด ๆ ย่อมประทับอยู่ในแว่นแคว้นของพระองค์เท่านั้น ที่ทรงชนะแล้วในทิศนั้น ๆ ด้วยองคสมบัติ ๕ ประการ คือ ๑. ทรงมีพระชาติสมบูรณ์ คือ ทรงมีพระชาติวุฒิที่พึงนับถือทั่วไป มีประเทศชาติเป็นปึกแผ่นมั่นคง ๒. มีการคลังบริบูรณ์ ๓. มีกำลังทัพทุกหมู่เหล่าคอยรับพระราชโองการ ๔. มีปริณายกผู้ฉลาดสามารถ ๕. มีพระอิสริยยศอันเกิดจาก ๔ ข้อข้างต้น คือ พระบรมเดชานุภาพแผ่ไปในทิศทั้งปวง" แล้วได้ตรัสธรรม ๕ ประการเป็นข้อปฏิบัติคู่กัน คือ "๑. ศีลคู่กับความมีพระชาติสมบูรณ์ขององค์ขัตติยราช ๒. พาหุสัจจะ ความเป็นผู้สดับมาก คู่กับความมีการคลังสมบูรณ์ ๓. เริ่มความเพียรไม่หยุดหย่อน คู่กับความพรั่งพร้อมด้วยกำลังทัพทุกหมู่เหล่า ๔. ปัญญา คู่กับความถึงพร้อมด้วยปริณายก ๕. จิตวิมุติ คู่กับความสมบูรณ์ด้วยพระอิสริยยศทั่วทุกทิศ"

อนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสถึงพระเชฏฐราชโอรสไว้ เก็บใจความรวมกันโดยย่อว่า "พระเชฏฐราชโอรส ทรงประกอบด้วยพระองคสมบัติ ๕ ประการเหล่านี้ จึงทรงเป็นที่หวังพระราชสมบัติ หรืออุปราชสมบัติ คือ ๑. ทรงสมบูรณ์ด้วยพระชาติเป็นพระชาติวุฒิ ๒. ทรงถึงพร้อมด้วยพระสิริรูปสมบัติ มีพระรูปงามสง่าพึงชม ๓. ทรงเป็นที่รักแห่งพระราชชนกชนนี ๔. ทรงเป็นที่รักแห่งประชาชนทั่วทุกนิคมชนบท ทั้งทรงเป็นที่รักแห่งพลกาย คือหมู่กำลังทหารทุกกองทัพ ๕. ทรงศึกษาสำเร็จศิลปวิทยา เป็นบัณฑิตผู้ฉลาดมีปัญญาสามารถคิดรู้เหตุผลอดีตอนาคตปัจจุบัน" แล้วทรงแสดงธรรม ๕ ประการเป็นข้อปฏิบัติคู่กัน คือ "๑. ศรัทธา พร้อมกับศีล คู่กับความสมบูรณ์ด้วยพระชาติ ๒. ความบริหารร่างกายให้แข็งแรงมีโรคน้อย มีสุขภาพอนามัยทางร่างกายดีพร้อมกับความที่ได้สดับมาก คู่กับความถึงพร้อมด้วยพระสิริรูปสมบัติ ๓. ความซื่อตรงไม่หลอกลวงพร้อมกับความมีสติ คู่กับความเป็นที่รักแห่งพระราชชนกชนนี ๔. ความเริ่มเพียรไม่หยุดหย่อน คู่กับความเป็นที่รักแห่งประชาชน และหมู่กำลังทั้งหมด ๕. ปัญญา คู่กับการศึกษา" ดังนี้

สมเด็จพระบรมราชบูรพการีได้ทรงเคารพธรรม มีทศพิธราชธรรมเป็นต้น ทรงปฏิบัติ

พระองค์ให้สมบูรณ์ด้วยพระองคสมบัติแห่งพระขัตติยราช ตามที่สมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสอนุศาสน์ไว้ ทั้งได้ทรงมีพระเชฏฐราชโอรส ทรงประกอบด้วยพระองคสมบัติแห่งพระเชฏฐ-โอรส และธรรมอันคู่ควรกันตามพระบรมพุทโธวาท สืบพระราชสันตติวงศ์ปกครองเป็นองค์พระประมุขแห่งไทยรัฐสีมาอาณาเขตติดต่อมาไม่ขาดสาย

อันหมู่ชนผู้รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ เมื่อมีพระราชาทรงเป็นองค์พระประมุข ย่อมงดงามสง่า ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า "ราชา มุขํ มนุสฺสานํ พระราชาทรงเป็นประมุขแห่งมนุษย์ทั้งหลาย" "ราชา รฏฺฐสฺส ปญฺญาณํ พระราชาเป็นศรีสง่าปรากฏแห่งแว่นแคว้น" และวงศ์ตระกูลแห่งหมู่มนุษย์ย่อมดำรงอยู่ด้วยบุตร แม้ข้อนี้ก็ได้มีพระพุทธ-ภาษิตตรัสไว้ว่า "ปุตฺตา วตฺถุ มนุสฺสานํ บุตรเป็นที่ตั้งแห่งมนุษย์ทั้งหลาย" และได้มีพระพุทธานุสาสนีตรัสอนุศาสน์ไว้เพื่อความสุขสวัสดีแห่งหมู่ชนและแต่ละบุคคล ดังเช่นที่ตรัสปรารภพระราชาผู้จักรพรรดิ์ หรือพระราชาผู้มุรธาภิเษกกษัตริย์ และได้ตรัสปรารภพระเชฏฐราชโอรส ผู้ที่จะสืบพระราชสันตติวงศ์ อันพึงแสดงสรุปข้อธรรมได้ดังนี้ :–

๑. ความสมบูรณ์ด้วยพระชาติ เป็นชาติวุฒิ ข้อนี้สำเร็จด้วยพระปุพเพกตปุญญตา ธรรมที่คู่ควรกันกับพระชาติวุฒิ คือ ศรัทธา เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ในบุคคลที่ควรเชื่อ ประกอบด้วยปรีชาญาณสิ่งที่ควรเชื่อนั้น คือสิ่งที่มีเหตุผล ถ้าเป็นสิ่งที่พึงนำมาปฏิบัติ ก็พึงเป็นสิ่งที่อำนวยประโยชน์ที่ต้องการ สิ่งที่ควรเชื่อที่แสดงไว้ในพระพุทธศาสนา คือ คำสั่งสอนของพระตถาคตพุทธเจ้า ซึ่งทรงสอนให้รู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ บุคคลที่ควรเชื่อ คือ ผู้รู้ที่ใคร่ครวญแล้วและเป็นผู้มีเมตตากรุณามุ่งดีโดยแท้จริง เช่น ชนกชนนีครูบาอาจารย์ ตลอดถึงผู้หวังดีที่เป็นผู้รู้ทั้งหลายทางพระพุทธศาสนา คือ พระพุทธเจ้า ข้อสำคัญคือ ต้องมีความเชื่อมั่นในตนเองว่า ละความชั่วทำความดีได้ จะไม่หวั่นไหวไปในเครื่องยั่วยวนชวนให้หลงผิดทั้งปวง จะปฏิบัติตามโอวาทของมารดาบิดาและผู้หวังดีที่เป็นผู้รู้ตลอดถึงพระพุทธโอวาทอันเหมาะอันควรที่จะรับปฏิบัติ กับอีกข้อหนึ่งที่คู่กับศรัทธา คือ ศีลอันได้แก่ความเว้นจากโทษที่พึงครหาทางความประพฤติ ชาติวุฒิ เมื่อมีศรัทธาและศีลสนับสนุนย่อมยิ่งงดงาม นำให้เกิดผลยิ่งใหญ่ไพบูลย์

๒. ความถึงพร้อมด้วยพระสิริรูปสมบัติ มีพระรูปงามสง่าพึงชม แม้ข้อนี้ก็สำเร็จจากปุพเพกตปุญญตาส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเกิดจากธรรมที่คู่กัน คือความมีพลานามัย ดังที่เรียกว่ามีโรคน้อย มีสุขภาพอนามัยทางร่างกายดี เมื่อมีรูปงามอยู่แล้ว ย่อมเป็นความสมบูรณ์ทางร่างกาย อำนวยให้ปฏิบัติกรณียะให้เกิดลาภผล และอาจบริโภคลาภผลให้เกิดความสุขตามที่ต้องการได้ จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า "อาโรคฺยปรมา ลาภา ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง" ส่วนพาหุสัจจะ ความเป็นพหุสูต คือ ได้สดับมาก ทำให้มีความรู้เรื่องต่าง ๆ มาก เมื่อมีรูปงามสง่า มีพลานามัยสมบูรณ์ มีการสดับมาก ย่อมรวมกันเป็นความงดงามที่จะอำนวยผลไพศาล

๓. ความเป็นที่รักแห่งพระชนกชนนี นี้เป็นองคสมบัติที่ทรงความสำคัญเป็นพิเศษ และเมื่อประกอบด้วยธรรมที่คู่กัน คือ อสาเถยยะ ความไม่หลอกลวงโอ้อวด มีความซื่อตรงจงรักภักดีพร้อมกับความมีสติรักษาควบคุมใจให้มีความระลึกสำนึกผิดชอบอยู่เสมอ และที่จะห้ามยับยั้งใจมิให้ประพฤติในทางที่มิชอบ ย่อมจะส่งเสริมให้เกิดอุดมผลสวัสดี

๔. ความเป็นที่รักแห่งประชาชน ทั้งแห่งพลกายคือหมู่กำลังทหารทุกกองทัพ เมื่อประกอบด้วยธรรมที่คู่กัน คือความเริ่มเพียรพยายามไม่หยุดหย่อน ในอันที่จะละอกุศล คือกรรมที่ทำด้วยความไม่ฉลาด ได้แก่ความชั่วเสียหายต่าง ๆ และในอันที่จะประกอบกระทำกุศล คือ กรรมที่ทำด้วยความฉลาด ได้แก่ความดีงามต่าง ๆ ที่จะให้เกิดผลดีที่จะเกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญ มีกำลังเรี่ยวแรง มีความเพียรบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดทิ้งธุระคือกิจที่พึงจัดพึงทำนำพาในกุศลกิจทั้งหลาย ความเพียรที่ชอบดังนี้ย่อมจะส่งเสริมให้เป็นที่เคารพรักแห่งประชาชนและพลกายทั้งปวงยิ่งขึ้นโดยไม่มีประมาณ

๕. ความศึกษาสำเร็จศิลปวิทยา เป็นคุณสมบัติที่พึงมีคู่กับปัญญา ความสำเร็จการศึกษาในศิลปวิทยาให้เกิดความรู้ความสามารถที่เป็นเครื่องมือ ส่วนสิ่งที่เรียกว่าปัญญาในที่นี้หมายถึงความรู้ที่จะใช้เครื่องมือตลอดถึงบุคคลและสิ่งทั้งปวงให้เป็นประโยชน์ โดยปริยายคือทางหนึ่งได้แก่ความรู้เหตุ (ธัมมัญญุตา) ความรู้ผล (อัตถัญญุตา) ความรู้ตน (อัตตัญญุตา) ความรู้ประมาณ (มัตตัญญุตา) ความรู้กาล (กาลัญญุตา) ความรู้บุคคล

(ปุคคลัญญุตา) ความรู้บริษัท (ปริสัญญุตา) อีกอย่างหนึ่งคือ ความฉลาดรู้ในทางเจริญ (อายโกศล) ความฉลาดรู้ในทางเสื่อม (อปายโกศล) ความฉลาดรู้ในทางดำเนินเข้าไปสู่ความเจริญ (อุปายโกศล) รวมความเข้า คือความฉลาดรู้จักวิธีทำให้รอดพ้นทุกข์พิบัติ ให้ประสบสุขสมบัติวัฒนสมบัติต่าง ๆ ความมีการศึกษา มีปัญญาประกอบกัน ย่อมให้สำเร็จประโยชน์ยิ่งใหญ่ไพบูลย์

สมเด็จพระบรมราชบูรพการี ผู้ทรงยังไทยรัฐให้เจริญ เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศพระเชษฐราชโอรส ได้ทรงประกอบด้วยพระองคสมบัติและพระคุณธรรมที่คู่กัน เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระราชสันตติวงศ์ ก็ได้ทรงประกอบด้วยพระราชธรรมจรรยาทุกประการ ต่างทรงอาศัยสักการะเคารพนับถือธรรม ทรงมีธรรมเป็นธง จึงได้ทรงดำรงรักษาและทะนุบำรุงประเทศชาติพระราชวงศ์ เสนามาตย์ พสกนิกร พร้อมทั้งสมณพราหมณาจารย์ให้สถิตสถาพรอยู่เย็นเป็นสุขและบรรลุความเจริญงอกงามไพบูลย์ตามลำดับสมัย

แม้ในรัชกาลปัจจุบัน สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ก็ได้ทรงประกอบด้วยพระองคสมบัติและพระราชธรรมจรรยาทุกประการ ดังที่ปรากฏอยู่อย่างเด่นชัด เมื่อทรงพระราชอนุสรณ์ถึงสมเด็จพระบรมราชบูรพการี ทรงมีพระราชมนัสหวังความสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล แห่งสมเด็จพระบรมราชโอรส ซึ่งจะทรงสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธย ให้ดำรงพระราชอิสริยยศ "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร" เพื่อความสุขสวัสดีแห่งไทยรัฐพร้อมทั้งพสกนิกรทั่วรัฐสีมาอาณาเขต จึงทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชบูรพการี เป็นการทรงประกาศพระราชกัลยาณเกียรติ พร้อมทั้งพระราชองคคุณสมบัติและพระราชธรรมจรรยา ให้ปรากฏตามแนวพระบรมพุทโธวาทที่ทรงอนุสาสน์ไว้สำหรับพระราชาผู้ทรงเป็นจักรพรรดิ์หรือผู้ทรงเป็นมุรธาภิเษกกษัตริย์ และพระเชษฐราชโอรส โดยนัยที่ได้รับพระราชทานถวายวิสัชนามา

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญทรงพระราชอุทิศ ทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นไปเพื่อพระราชกัลยาณเกียรติและสุขสมบัติแด่สมเด็จพระบรมราชบูรพการีทุกพระองค์ สมตามพระราชปณิธานทรงอุทิศโดย

ฐานนิยม

ขออานุภาพสมเด็จพระบรมราชบูรพการี พร้อมทั้งพระราชกุศลบารมี โปรดอภิบาล สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ พร้อมทั้ง สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอบพิตร ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ซึ่งจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาให้ดำรงพระราชอิสริยยศ "สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร" และพระเจ้าลูกเธอทุกพระองค์ ให้ทรงพระเจริญ เสด็จสถิตสถาพร เป็นนาถรัตน์แห่ง พระราชวงศ์ คณะรัฐบาล ข้าราชการ พสกนิกร ทุกหมู่เหล่า ตลอดจิรกาล

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในธรรมธชกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระ ปัญญาบารมี เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร.

จตุจักกกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน
ในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ
สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี
ครบ ๖ รอบ
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
วันศุกร์ ที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๑๕ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ปฏิรูเป วเส เทเส อริยมิตฺตกโร สิยา
สมฺมาปณิธิสมฺปนฺโน ปุพฺเพ ปุญฺญกโต นโร
ธญฺญํ ธนํ ยโส กิตฺติ สุขญฺเจตํ ธิวตฺตตีติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในจตุจักกกถา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญเป็นเบื้องต้น แห่งพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ครบ ๖ รอบ ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชปรารภว่า สมเด็จพระบรมราชชนนีจะทรงมีพระชนมายุครบ ๗๒ พรรษา ในวันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕ เป็นเหตุควรที่จะทรงพระโสมนัสปราโมทย์ และจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษาสนองพระมหากรุณาธิคุณโดยพระราชประเพณี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ และในวันที่ ๒๐ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕ คือวันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวาย

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

สมเด็จพระบรมราชบุรพการี สมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทร-มหาอานันทมหิดล พร้อมทั้งพระราชทานส่วนพระราชกุศลแด่พระชนกพระชนนีในสมเด็จพระบรมราชชนนีในโอกาสเดียวกันนี้ด้วย ทั้งได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกพระนามที่พระโกศอัฐิพระชนกพระชนนี ในสมเด็จพระบรมราชชนนีก่อนแต่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล การพระราชกุศลทั้งปวงนี้ สำเร็จด้วยพระราชหฤทัยประกอบด้วยพระกตัญญูกตเวทิตา ในสมเด็จพระบรมราชบุรพการีทุกพระองค์ และในสมเด็จพระบรมราชชนนี ทั้งสืบขึ้นไปในพระชนกพระชนนี ในสมเด็จพระบรมราชชนนี ตามภูมิธรรมแห่งสาธุชน ดังพระพุทธนิพนธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า "ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวทีเป็นภูมิแห่งสาธุชน" ดังนี้

สมเด็จพระบรมราชบุรพการีทุกพระองค์ ได้ทรงมีพระราชคุณูปการแก่พระบรมราชวงศ์และแก่ประเทศชาติ ประชาชน พร้อมทั้งพระศาสนา สมณชีพราหมณาจารย์เป็นอเนกประการ แม้สมเด็จพระบรมราชชนนีได้ทรงมีพระเดชพระคุณมาเป็นล้นพ้น ในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า และได้ทรงมีพระราชคุณูปการแก่บ้านเมือง ศาสนา และประชาชนเป็นอเนกปริยาย ดังปรากฏในประกาศเฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมราชชนก และสมเด็จพระบรมราชชนนี เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๓ แล้ว แม้ต่อจากนั้นสมเด็จพระบรมราชชนนีก็ได้ทรงมีพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาธิคุณ ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจต่าง ๆ สืบต่อมา แม้จะได้เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่ ณ ต่างประเทศตลอดระยะเวลาอันหนึ่ง ก็เพื่อประทับพักผ่อนพระวรกายที่ได้ทรงตรากตรำมาเป็นอันมาก และปรากฏว่าได้ทรงพระราชดำริและทรงเตรียมพระองค์ในพระกรณีต่าง ๆ ที่จะเสด็จกลับมาทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชนให้ยิ่งขึ้นไปอีก จึงทรงดำรงอยู่ในฐานะที่พึงระลึกถึงพระราชคุณูปการ และถวายพระพรในโอกาสอันเป็นมงคลพระชนมายุครบ ๖ รอบพร้อมกันโดยแท้

สมเด็จพระบรมราชบุรพการีทุกพระองค์ และสมเด็จพระบรมราชชนนี ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ ศาสนา และประชาชนอย่างไพศาล

กล่าวโดยปริยายหนึ่งได้ว่า เพราะทุกพระองค์ได้ทรงปฏิบัติดำเนินตามหลักจักรธรรมทั้ง ๔ ประการ ตามที่สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสสั่งสอนไว้ ดังนิคมคาถาบทอุทเทศที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า ปฏิรูป วเส เทเส เป็นต้น แปลความว่า

"พึงอยู่ในเทสถิ่นอันสมควร พึงคบมิตรประเสริฐ พึงถึงพร้อมด้วยความตั้งตนไว้โดยชอบ พึงทำบุญไว้ในกาลก่อน ธัญญะ ทรัพย์ ยศ เกียรติ และสุข ย่อมเกิดแก่ผู้นั้น"

คำแปลข้างต้นนี้ เป็นคำแปลแห่งบทอุทเทศซึ่งเป็นนิคมคาถา (คาถาส่งท้าย) แห่งพระบาลีในจตุกกนิบาตซึ่งแสดงจักร ๔ ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักรเหล่านี้ ๔ ประการที่เทพและมนุษย์ทั้งหลายผู้มาประกอบย่อมมีจักร ๔ แล่นไป ที่เทพและมนุษย์ทั้งหลายผู้มาประกอบ ย่อมบรรลุถึงความยิ่งใหญ่ไพบูลย์ในโภคทรัพย์ทั้งหลายต่อกาลไม่นานทีเดียว จักร ๔ คือ ปฏิรูปเทสวาสะ ความอยู่ในเทสะ คือถิ่นอันสมควร ๑ สัปปุริสูปัสสยะ ความคบหาสัตบุรุษ คือคนดี ๑ อัตตสัมมาปณิธิ ความตั้งตนไว้ชอบ ๑ ปุพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้ในกาลก่อน ๑ จักร ๔ เหล่านี้แล" ดังนี้

จักร คือ ล้อ ในที่นี้ หมายถึงธรรมเป็นดุจล้อรถ ที่นำไปสู่ความเจริญด้วยโภคะทั้งหลาย และด้วยอิฏฐผลทั้งหลายอื่นมีทรัพย์ ยศ เกียรติ ความสุขเป็นต้น ผู้ประกอบด้วยจักรธรรม ไม่ว่าจะเป็นเทพหรือมนุษย์ย่อมชื่อว่ามีจักรแล่นนำไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูลย์ จักรธรรมนี้มี ๔ ประการ คือ

๑. ปฏิรูปเทสวาสะ ความอยู่ในเทสะคือถิ่นอันสมควร เทสะคือถิ่นที่อยู่เป็นสิ่งสำคัญเป็นประการแรก ทุกคนผู้เกิดมาย่อมมีถิ่นที่เกิดของตนอันเรียกว่าชาติภูมิเป็นครั้งแรก ต่อมาย่อมอยู่ในถิ่นที่เป็นชาติภูมิของตนเองบ้าง ในถิ่นอื่นบ้าง ตามเหตุการณ์ต่าง ๆ ในจักรธรรมข้อแรกนี้ แสดงให้อยู่ในเทสะคือถิ่นอันสมควร เทสะคือถิ่นเช่นไรเป็นถิ่นอันสมควร พึงพิจารณาเห็นได้จากผลที่ต้องการ ต้องการผลใด อยู่ในที่ใดพึงได้ผลนั้น ที่นั้นแหละชื่อว่าถิ่นอันสมควร สำหรับผลนั้น เช่นต้องการผลคือศิลปวิทยา ในที่ใดมีโรงเรียนหรือมีครูอาจารย์สอน ที่นั้นชื่อว่าถิ่นอันสมควรสำหรับศึกษาศิลปวิทยานั้น ต้องการผลคือโภคทรัพย์ใด ที่ใด

เป็นอาการแห่งโภคทรัพย์นั้น ที่นั้นก็ชื่อว่าเป็นถิ่นอันสมควรสำหรับแสวงหาโภคทรัพย์นั้น ต้องการผลคือธรรมใด ที่ซึ่งมีธรรมนั้นก็ชื่อว่าถิ่นอันสมควรสำหรับศึกษาปฏิบัติธรรมนั้น ความอยู่ในเทสะคือถิ่นที่สมควรจึงเป็นจักรธรรมข้อแรก เพราะเป็นเหมือนล้อรถที่นำไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูลย์ในประโยชน์ที่ต้องการทั้งหลาย ถิ่นเช่นนี้เมื่อกล่าวโดยนัยหนึ่ง คือ ถิ่นที่มีสัตบุรุษ คือ คนดี

๒. สัปปุริสูปัสสยะ ความคบหาสัตบุรุษ คือ คนดี หมายถึงคนมีปัญญาและมีคุณธรรมดังที่แสดงถึงสัปปุริสธรรมไว้ว่า ธัมมัญญุตา ความรู้เหตุ อัตถัญญุตา ความรู้ผล อัตตัญญุตา ความรู้ตน มัตตัญญุตา ความรู้ประมาณ กาลัญญุตา ความรู้กาล ปริสัญญุตา ความรู้บริษัท ปุคคลปโรปรัญญุตา ความรู้จักบุคคลที่ยิ่งและหย่อนต่าง ๆ กัน อีกอย่างหนึ่งว่า คือผู้มีศรัทธา มีหิริ มีโอตตัปปะ มีความสดับศึกษา มีความเพียร มีสมาธิและมีปัญญา รวมความว่า สัตบุรุษ คือ คนมีปัญญาและมีคุณธรรมที่ดี ดังที่เรียกสั้น ๆ ว่า "คนดี" นั้นเอง คบหาสัตบุรุษ คือแสวงหาว่ามีสัตบุรุษอยู่ที่ไหน เมื่อทราบก็ไปหาหรือเชื้อเชิญให้มา หรือเมื่อท่านมาก็ต้อนรับหรือรับรอง และสดับศึกษาไต่ถามเพื่อประโยชน์แห่งปัญญาและคุณธรรมตามต้องการ ทำความคบหานับถือยกย่องเคารพบูชาตามควรแก่ภาวะ เช่น คบหาคนดีในฐานะเป็นมิตรสหาย เลือกใช้คนดีให้ทำงานในฐานะนั้น ๆ นับถือยกย่องคนดี เคารพบูชาคนดีในฐานะเป็นครูอาจารย์ เมื่อกล่าวโดยนัยหนึ่ง คือ คบหาบุคคลผู้ที่ตั้งตนไว้ชอบ อันจะเป็นเหตุให้ตั้งตนไว้ชอบด้วย

๓. อัตตสัมมาปณิธิ ความตั้งตนไว้ชอบ คือ ตั้งตนไว้โดยชอบถูกต้อง ไม่ผิดไม่มีโทษ อันผู้รู้พึงครหา อาศัยตั้งอยู่ในคำแนะนำของมารดาบิดาที่ดี ของครูอาจารย์ที่ดี ของผู้ทรงคุณวุฒิที่ดี กับอาศัยปัญญาที่ใคร่ครวญของตนและคลองธรรมที่ชอบ รวมความว่าตั้งตนไว้ในสัปปุริสธรรม และตามตัวอย่างอันดีและคำแนะนำของสัตบุรุษนั้นแหละ ความตั้งตนไว้ชอบดังกล่าวย่อมเนื่องด้วยความตั้งจิตไว้ชอบเป็นสำคัญ ได้มีพระพุทธภาษิตในธรรมบทแสดงไว้ว่า "จิตที่ตั้งไว้ชอบถูก พึงทำบุคคลให้ประเสริฐยิ่งกว่าอย่างที่มารดาบิดาหรือญาติอื่น ๆ ทำให้มิได้" แต่ในทางตรงกันข้าม ได้ตรัสไว้ว่า "จิตที่ตั้งไว้ผิด พึงทำบุคคลให้เลว

เสียยิ่งกว่าที่โจรหรือไพรีจะพึงทำให้แก่กัน" หลักในสัปปุริสธรรมสำหรับตั้งตนหรือตั้งจิตไว้โดยชอบนั้น หมวดแรกรวมเข้าในปัญญา หมวดหลังนำด้วยศรัทธา ฉะนั้น เมื่อหมั่นแสวงหาปัญญา คือ ความรู้ในเหตุผลเป็นต้น และศรัทธาคือความเชื่อ ตลอดถึงความนิยมชมชื่นความนับถือที่ถูกต้อง ย่อมจะเป็นเหตุให้ตั้งตนหรือตั้งจิตไว้ชอบได้โดยลำดับ เมื่อกล่าวโดยนัยหนึ่ง คือ ตั้งตนไว้ในบุญ คือความดี อันจะทำให้เป็นผู้มีความดีอันได้ทำไว้แล้ว และทำไว้แล้วอยู่เรื่อย ๆ

๔. ปุพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้ในกาลก่อน บุญนั้นมี ๒ อย่าง คือ บุญส่วนเหตุ ได้แก่ความดีอันเป็นเครื่องชำระความไม่ดี ดังเช่นที่แสดงถึงวัตถุคือที่ตั้งแห่งการทำบุญไว้ ๓ ข้อ คือ บุญสำเร็จด้วยทาน (การให้การบริจาค) บุญสำเร็จด้วยศีล (ความรักษาความประพฤติทางกาย วาจาให้ดีงาม) บุญสำเร็จด้วยภาวนา (ความอบรมจิตและปัญญา) กับบุญส่วนผล ได้แก่ความสุข หรือ ความบริสุทธิ์แห่งกรรม ดังที่มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ความว่า "ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญเป็นชื่อแห่งความสุข" ดังนี้ และดังที่ตรัสไว้ความว่า "ผู้ที่ทำบุญไว้แล้วนั้น ย่อมบันเทิงยินดี เพราะเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน" บรรดาบุญทั้งสองนี้บุญส่วนเหตุต้องมีก่อน คือ เมื่อทำทาน รักษาศีล อบรมภาวนา ชื่อว่าบำเพ็ญบุญสำเร็จด้วยทานศีลภาวนา เป็นเครื่องชำระฟอกล้างกายวาจาใจจากเครื่องเศร้าหมอง คือ ความโลภ โกรธ หลง และกรรมที่เศร้าหมองทั้งหลาย จึงจะได้ประสบบุญที่เป็นส่วนผล และเมื่อทำบุญเสร็จไปครั้งหนึ่ง ๆ ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้ในกาลก่อน เพราะคำว่าในกาลก่อน หมายถึงกาลที่เป็นอดีต ทำไว้ในวันนี้เองที่ผ่านมาแล้วก็เรียกว่าในกาลก่อนได้ และปุพเพกตปุญญตานี้เองคือ "บารมี" ท่านผู้มีบารมีหรือปุพเพกตปุญญตา ย่อมมีผลปรากฏเป็น ๒ อย่าง คือ ผลปรากฏภายในเป็นอัธยาศัยที่เต็มไปด้วยคุณธรรมความดีมีเมตตากรุณาเป็นต้น จึงมีจิตใจน้อมไปเพื่อที่จะทำความอนุเคราะห์สงเคราะห์ต่าง ๆ ที่จะประพฤติไม่เบียดเบียนใครให้เดือดร้อน แต่จะประพฤติเกื้อกูลให้เกิดความสุขต่าง ๆ จะมีจิตใจประกอบด้วยความสุจริตยุติธรรม และมีปัญญาที่สูงประกอบด้วยโกศลคือความฉลาดรู้ทางเจริญทางเสื่อม และวิธีที่จะหลีกความเสื่อมดำเนินไปสู่ความเจริญได้ อีกอย่าง

หนึ่ง ผลที่ปรากฏภายนอกคือความได้รับรูปเสียงกลิ่นรสสิ่งถูกต้องที่ดีน่าปรารถนาพอใจ หรือความสำเร็จผลที่ปรารถนา แต่ปุพเพกตปุญญตานี้ก็ต้องอาศัย ๓ ข้อข้างต้นนั้นด้วย คืออยู่ในเทสะคือถิ่นที่สมควร คบหาสัตบุรุษ และตั้งตนไว้ชอบ จึงจะเกิดเป็นปุพเพกตปุญญตาขึ้นโดยลำดับ และปุพเพกตปุญญตาก็ช่วยส่งเสริมให้ได้พบสามข้อข้างต้นนั้นโดยสะดวกด้วย

รวมความว่า จักรธรรม ๔ นี้ต่างอาศัยกันและกันนำผู้ประพฤติปฏิบัติไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูลย์ในโภคะเป็นต้น ยกตัวอย่าง กุลบุตรกุลธิดาผู้ประสงค์ศิลปวิทยา แสวงหาปฏิรูปเทสคือถิ่นที่มีโรงเรียนหรือสำนักครูอาจารย์ที่ต้องการ คบหาสัตบุรุษคือครูอาจารย์โดยเข้าฝากตนเป็นนักเรียน ตั้งตนไว้ชอบในการศึกษา คือมีอิทธิบาทในการศึกษา เว้นอันตรายของการศึกษาต่าง ๆ เมื่อเล่าเรียนศึกษาไปวันหนึ่ง ๆ เดือนหนึ่ง ๆ ปีหนึ่ง ๆ ก็ชื่อมีปุพเพกตปุญญ-ตาหรือบารมีในการศึกษาเพิ่มขึ้นทุกวันทุกเดือนทุกปี อาศัยคุณสมบัติทั้ง ๔ ข้อนี้จึงเจริญด้วยการศึกษายิ่งขึ้นไป จนบรรลุถึงความสำเร็จในขั้นสุดท้าย ผู้ประกอบอาชีพการงานทุกอย่างก็เช่นเดียวกัน ตลอดถึงผู้ที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ เมื่อต่างช่วยกันทำประเทศชาติของตนให้เป็นเทสะคือถิ่นอันสมควร คือให้เป็นถิ่นที่เจริญในทุก ๆ ด้าน ตลอดถึงให้มีสัตบุรุษคือคนดีมาก ๆ และคบหาสัตบุรุษคือคนดีมีปัญญามีสุจริตธรรมมาให้ทำการงานในหน้าที่ต่าง ๆ และพากันตั้งตนไว้โดยชอบ เว้นกิจที่เป็นโทษ ประกอบกิจที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ข้อนี้เองเป็นบุญกรรม ซึ่งจะเป็นปุพเพกตปุญญตาหรือบารมีของส่วนรวมขึ้นโดยลำดับ รวมกันเป็นจักรธรรม นำไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูลย์ในทุกด้าน

สมเด็จพระบรมราชบูรพการีทุกพระองค์ ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจเป็นการทรงสร้างเสริมประเทศชาติไทยนี้ให้เป็นปฏิรูปเทส คือถิ่นประเทศที่สมควร คือมีความเจริญขึ้นในด้านต่าง ๆ ทรงส่งเสริมให้มีสัตบุรุษ คือ คนดี มีปัญญามีสุจริตธรรมขึ้นในทุก ๆ ด้าน ทรงคบหาสัตบุรุษ คือ คนดี ทรงแต่งตั้งใช้ในกิจการนั้น ๆ ตามควรแก่ความรู้ความสามารถ ทรงมีปัคคหะ คือยกย่องนับถือคนดี ทรงนับถือบูชาสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ ทรงตั้งพระองค์ไว้โดยชอบ ทั้งทรงแนะนำปกครองให้ประชาชนทั่วไปพากันตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสงเคราะห์เกื้อกูลต่าง ๆ เป็นการบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้เกิดขึ้นแก่

ประชาชนทั่วไป จึงชื่อว่าได้ทรงมีปุพเพกตปุญญตามาแล้วและทรงมีปุพเพกตปุญญตาต่อไป ทั้งทรงชักนำให้ประชาชนพากันเว้นบาปบำเพ็ญบุญ ทรงอุปถัมภ์พระศาสนาที่สอนให้ละบาป บำเพ็ญบุญ เพื่อให้เป็นสรณะทางจิตใจของประชาชน จึงเป็นอันทรงนำให้ประชาชนพากันมีปุพเพกตปุญญตาหรือบารมีรวมกันเป็นส่วนรวม พระราชกัลยาณคุณเหล่านี้รวมกันเป็นจักรธรรมนำไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูลย์ในทุก ๆ ส่วน แม้สมเด็จพระบรมราชชนนีก็ได้ทรงปฏิบัติพระองค์อยู่ในทางแห่งจักรธรรมดังถวายวิสัชนามา

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อได้ทรงพระอนุสรณ์ระลึกถึงพระบรมราชบูรพการี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย เป็นเบื้องต้นแห่งพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ สมเด็จพระบรมราชชนนี ครบ ๖ รอบ ชื่อว่าได้ทรงพระราชปรารภปฏิบัติมาตาปิตุอุปัฏฐานธรรมที่ชอบอย่างยิ่ง อันจะให้เกิดสรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลแด่พระองค์และแก่ประเทศชาติประชาชนทั่วไป สมดังพระพุทธบรรหารในมงคลสูตรว่า "มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ การปฏิบัติบำรุงมารดาบิดา เป็นมงคลอันอุดม" ดังนี้

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทานที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชบูรพการี จงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นพระราชหิตสุขสมบัติ แด่สมเด็จพระบรมราชบูรพการี สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมดังพระราชอุทิศถวาย และจงเป็นผลสัมฤทธิ์หิตสุขแด่พระชนกพระชนนีในสมเด็จพระบรมราชชนนี สมดังพระราชอุทิศพระราชทานโดยฐานนิยม

อนึ่ง ขออำนาจพระราชกุศลทั้งปวงที่ทรงบำเพ็ญสนองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบรมราชชนนี ในมงคลดิถีพระชนมายุครบ ๖ รอบ ด้วยพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระกตัญญูกตเวทิตา จงเป็นไปเพื่อพระสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ แด่สมเด็จพระบรมราชชนนี เพื่อเสด็จสถิตอยู่เป็นศรี คือมิ่งขวัญแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งประเทศชาติ ศาสนา และประชาชน ตลอดจิรกาล

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ในจตุจักกกถา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร.

ทักษิณานุปทานกถา

ในเบื้องต้นแห่งการทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๓ รอบปี

สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ

เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ. ศ. ๒๕๐๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ ปุญฺญกิริยาสุ ปณฺฑิตาติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในทักษิณานุปทานกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ด้วยสมเด็จพระภคินีบพิตร เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ได้ทรงปรารภพระชนมายุที่เจริญมาโดยลำดับ นับได้ ๓ รอบปี คือ ๓๖ พรรษาบริบูรณ์ จึงทรงกำหนดการทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุ ในเบื้องต้น ได้ทรงกำหนดบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทาน น้อมอุทิศถวายสมเด็จพระราชบุรพการี พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ เพื่อเป็นสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลยิ่งขึ้นสืบต่อไป

อันอายุหรือชีวิตทั้งปวงย่อมมีบุพพการี ผู้ทำอุปการะก่อน คือชนกชนนี หรือมารดาบิดา เป็นเบื้องต้น เมื่อสืบขึ้นไป ก็ย่อมมีบุพพการีสูง ๆ ขึ้นไปอีก นอกจากนี้ ยังอาศัย

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์.

บุคคลผู้อุปการะอื่น ๆ อีกมาก อายุที่เจริญมาจึงเนื่องกับผู้อุปการะในทางต่าง ๆ เป็นอันมาก และความมีอายุเจริญถือว่าเป็นพร คือผลอันประเสริฐ เป็นมงคล คือเหตุให้บรรลุถึงความเจริญหรือผลเจริญ เป็นที่ปรารถนาต้องการกันทั่วไป เมื่ออายุดำเนินมาครบปีครบรอบโดยลำดับก็เป็นที่ยินดี และทำการฉลองต่าง ๆ แต่ผู้มีศรัทธาและปัญญาในพระพุทธศาสนาย่อมนิยมบำเพ็ญกุศลอุทิศให้ท่านผู้เป็นต้นเดิมและผู้อุปการะอายุให้ดำเนินมาส่วน ๑ บำเพ็ญกุศลฉลองอายุส่วน ๑ ทั้ง ๒ ส่วนเมื่อบำเพ็ญให้เป็นไปด้วยดีแล้ว ย่อมเป็นพร เป็นมงคล บังเกิดเพิ่มเติมแก่อายุ ยังอายุให้วัฒนะสถาพรสืบต่อไปตลอดกาลนาน

สมเด็จพระภคินีบพิตร ได้ทรงมีพระชนมายุเจริญมา นับว่าเป็นพร เป็นมงคล และทรงปรารภพระชนมายุที่เป็นพรเป็นมงคลนี้ ว่าทรงได้มาด้วยอาศัยสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นเบื้องต้น ทรงระลึกถึงพระราชคุณูปการ และพระราชหฤทัยที่เปี่ยมด้วยพระเมตตาพระกรุณา นี้ชื่อว่ากตัญญู รู้อุปการะที่ท่านได้ทำแล้ว คือรู้พระคุณท่าน ครั้นแล้ว ทรงบำเพ็ญพระกุศลน้อมอุทิศถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถ นี้ชื่อว่า กตเวที ประกาศอุปการะที่ท่านได้ทำแล้ว คือทำการสนองตอบแทนพระคุณท่าน ความกตัญญูกตเวทีนี้เป็นพรเป็นมงคลส่วนเหตุ อันจะให้เกิดพรมงคลส่วนผล สืบต่อพระชนมายุแห่งสมเด็จพระภคินีบพิตรให้เจริญส่วนหนึ่ง, แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็ได้ตรัสไว้ว่า ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวทีเป็นภูมิชั้นของสาธุชนคนดี ดังนี้

อนึ่ง ท่านผู้ประสงค์ย่อมอุทิศส่วนกุศลที่ได้บำเพ็ญแล้วแก่เทพดา เรียกว่า บำเพ็ญเทวตาพลีอีกด้วย แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็ได้ตรัสไว้ในลิจฉวีอปริหานิยธรรมสูตรข้อหนึ่งแปลความว่า กุลบุตรย่อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชาเทพดาผู้รับที่ดี เทพดานั้นอันกุลบุตรนั้น สักการะ เคารพ นับถือ บูชาแล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรนั้นด้วยใจอันงามว่าขอท่านจงเป็นอยู่ยืนนาน จงรักษาอายุให้ยืนยาวเถิด กุลบุตรนั้นอันเทพดาอนุเคราะห์ดังนั้นแล้ว อาจหวังความเจริญได้ ไม่มีความเสื่อม ดังนี้

สมเด็จพระภคินีบพิตร เมื่อทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทาน ณ บัดนี้ (ในวันนี้) แล้ว ก็กำหนดจักทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุต่อไป (ในวันพรุ่งนี้) เป็นอันได้

ทรงอาศัยพรมงคลบำเพ็ญพรมงคลต่อพรมงคลบริบูรณ์ตามทางพระพุทธศาสนา เพราะพรมงคลทั้งปวงในพระพุทธศาสนานั้น ส่วนผลมีอายุเป็นต้น ก็เกิดจากส่วนเหตุคือบุญกุศล ฉะนั้น บัณฑิต คือคนดีคนฉลาดทั้งหลาย จึงสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญ ดังพระพุทธานุสาสนีที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ ปุญฺญกิริยาสุ ปณฺฑิตา แปลความว่า บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในบุญกิริยา ดังนี้

คำว่า บุญ เป็นชื่อของความสุข ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสเตือนไว้ว่า "ท่านทั้งหลายอย่ากลัวบุญเลย คำว่าบุญเป็นชื่อของความสุข" ดังนี้ ฉะนั้น บุญมีอยู่ในบุคคลใดในที่ใด บุคคลนั้น ที่นั้นก็มีสุข แม้จะขัดข้องบ้าง ก็ไม่นาน เพราะบุญเป็นสิริที่ชักนำโภคสมบัติทั้งปวง ดังพระพุทธภาษิตว่า "สิริ โภคานมาสโย สิริเป็นที่อาศัยแห่งโภคะทั้งหลาย" นี้เป็นบุญส่วนผล ใคร ๆ จะแข่งกันในผลนี้มิได้ ดังคำเก่าว่าแข่งวาสนามิได้ แต่ก็เกิดจากบุญส่วนเหตุที่บุคคลผู้เป็นเจ้าของบุญส่วนผลนั้นได้ทำไว้แล้วเอง ดังมงคลข้อว่า "ปุพฺเพกตปุญฺญตา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำแล้วในกาลก่อน" บุญที่เป็นส่วนเหตุนี้แปลว่าเครื่องชำระฟอกล้าง คือความดีอันเป็นเครื่องชำระฟอกล้างความชั่ว กล่าวสั้น บุญก็คือความดี บุญกิริยาการทำบุญก็คือ ทำความดี โดยย่อมี ๓ คือ (๑) ทาน การให้การบริจาค เพื่อสงเคราะห์ อนุเคราะห์ บูชา เพื่อกำจัดความโลภความตระหนี่ในจิตใจ (๒) ศีล ความประพฤติเป็นปกติเรียบร้อยดีงามทางกายทางวาจา ด้วยความตั้งใจงดเว้นความประพฤติชั่วประพฤติผิดต่าง ๆ เป็นเครื่องกำจัดโทสะในจิตใจ (๓) ภาวนา ความอบรมใจให้สงบตั้งมั่น อบรมปัญญาให้รู้เห็นถูกต้องตามเป็นจริง เป็นเครื่องกำจัดโมหะความหลงในจิตใจ บุคคลผู้ประมาทปราศจากสติ ย่อมกลัวบุญ เกลียดบุญ เมินเฉย ไม่ประสงค์บุญ แต่ย่อมพอใจในการทำบาปต่าง ๆ อันตรงกันข้าม ส่วนบุคคลผู้ไม่ประมาท มีสติรักษาตน ย่อมไม่กลัวบุญไม่เกลียดบุญไม่เมินเฉยในบุญ ย่อมขวนขวายประกอบการบุญต่าง ๆ ตามโอกาสตามสามารถ ฉะนั้น คนดีคนฉลาดทั้งหลาย จึงสรรเสริญความไม่ประมาทในบุญกิริยาทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระภคินีบพิตร ได้ทรงอาศัยพรมงคลอาศัยบุญ ทรงบำเพ็ญพรมงคลทรงบำเพ็ญบุญ อันรวมลงในทาน ศีล ภาวนา ทรงน้อมอุทิศส่วนพระกุศลถวายแด่สมเด็จ

พระบรมชนกนาถ ด้วยพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ ขออำนาจพระกุศลทักษิณานุปทานทั้งนี้ ที่ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ ๆ สำเร็จเป็นพระราชหิตสุขแด่สมเด็จพระราชบุรพการี พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ สมตามที่ทรงตั้งพระหฤทัยอุทิศถวาย โดยฐานะทุกประการ.

พระธรรมเทศนา
ในการพระราชกุศลและพระกุศลทักษิณานุปทานต่างงาน

วิสุทธิกรณธรรมกถา

ในการพระราชกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวายที่พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑

๒๖ ตุลาคม ๒๔๙๓

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพุติติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแก่พระราชกุศลบุญราศี ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญ ทรงอุทิศพระราชกุศลถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในสมัยตรงกับวันเสด็จสวรรคต โดยจันทรคตินิยม ตามประเพณีการบำเพ็ญทักษิณานุปทานทางพระพุทธศาสนา เพราะมีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ว่า

เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ

เมื่อระลึกถึงอุปการกิจที่ท่านผู้ละไปได้ทำแล้วในกาลก่อน ก็พึงให้ทักษิณาเพื่อท่านผู้ละไปดังนี้

การระลึกถึงนั้นเป็นความกตัญญู การให้ทักษิณานั้น เป็นความกตเวที ธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นภูมิธรรมแห่งสาธุสัปปุริสชน สมดังพระพุทธภาษิตว่า

ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา

ความกตัญญูกตเวทีเป็นภูมิของสาธุชน ดังนี้.

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระโศภนคณาภรณ์

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ได้ทรงมีพระราชประวัติประกอบด้วยพระราชกัลยาณเกียรติโดยอเนกประการ ตั้งต้นแต่ได้เสด็จอุบัติในขัตติยราชสกุลอันสูงศักดิ์ ด้วยทรงเป็นพระบรมราโชรส ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ในวันมหาปวารณาเช่นวันนี้ (วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวด พ. ศ. ๒๓๔๗) เป็นมงคลนิมิตว่าจะได้ทรงเป็นอัครบัณฑิต ผู้ยกย่องพระพุทธศาสนา, และการณ์ก็ได้เป็นไปสมจริงอย่างนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่เมื่อพระชนมายุครบอุปสมบทและทรงดำรงอยู่ในสมณเพศสืบมาตลอดรัชกาลที่ ๓ เป็นเหตุให้เกิดประวัติการณ์สำคัญขึ้นในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ พระองค์ได้ทรงฟื้นฟูยกย่องพระพุทธศาสนาด้วยพระปรีชา และพระอุตสาหะอย่างใหญ่ เช่นเดียวกับพระมหาเถระในปางก่อนได้กระทำการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา และทำการสังคายนาพระธรรมวินัย ดังจะยกเรื่องบางครั้งมาวิสัชนาโดยสังเขป.

เมื่อพระพุทธศาสนายุกาลล่วงมาได้ ๑๐๐ ปี ได้มีพระภิกษุพวกวัชชีบุตรแสดงวัตถุผิด ๑๐ ประการ และประพฤตินอกรีตนอกรอยพระวินัยตามวัตถุ ๑๐ ประการที่แสดงนั้น พระยศเถระกากัณฑกบุตรได้ชักชวนพระภิกษุผู้เป็นธรรมวาที วินัยวาที ประชุมกันชำระวัตถุ ๑๐ ประการนั้น แสดงให้เห็นว่าผิดพระวินัยบัญญัติแล้ว ทำสังคายนาพระธรรมวินัย คือ สวดพระธรรมวินัยตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงและบัญญัติไว้ขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการชำระและจารึกพระธรรมวินัยลงไว้ในตู้ คือ หทัยของพระเถระเหล่านั้น เพราะยังไม่ได้จารึกพระธรรมวินัยลงไว้เป็นตัวอักษร เพราะการชำระพระศาสนาในครั้งนั้น พระสงฆ์จึงแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายพระเถระผู้ทำสังคายนา ๑ ฝ่ายพระภิกษุพวกวัชชีบุตร ๑ ฝ่ายแรกได้ชื่อว่า อาจริยวาท ฝ่ายหลังได้ชื่อว่า มหาสังฆิกะ, ท่านแสดงไว้ในอรรถกถากถาวัตถุว่า ทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ ต่อมา ได้แยกกันออกไปอีกจนถึง ๑๘ นิกายหรือ ๑๘ สกุล และยังแยกกันต่อไปอีก.

ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนายุกาลล่วงมาได้ ๒๑๘ ปีเศษ ได้มีพวกเดียรถีย์ (เจ้าท่าคือลัทธิ) เข้าปลอมบวชในพระพุทธศาสนา แสดงลัทธิของตนว่าเป็นธรรมวินัย พระเจ้า

อโศกมหาราชทรงให้สอบสวนแล้ว ให้สึกพวกเดียรถีย์ปลอมบวชเหล่านั้นเสียเป็นอันมาก แล้วทรงอุปถัมภ์พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระและพระภิกษุผู้เป็นธรรมวาทีวินัยวาที ให้ได้ทำสังคายนาพระธรรมวินัย.

ต่อมา เมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ออกจากชมพทวีปไปยังนานาประเทศ ก็ได้มีพระเถระและพระมหากษัตริย์ในประเทศนั้น ๆ ซึ่งเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ชำระฟื้นฟูยกย่องขึ้นเป็นคราว ๆ ตามเหตุที่เกิดขึ้น แต่เมื่อได้จารึกพระธรรมวินัยลงเป็นตัวอักษรแล้ว ก็ไม่ต้องทำสังคายนาอีก.

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ทรงผนวชอยู่ ได้ทรงเห็นตระหนักแน่ว่า ถึงคราวที่จะชำระฟื้นฟูพระศาสนา จึงทรงปฏิบัติพระองค์ให้ถูกตรงตามพระธรรมวินัยนำขึ้นเป็นตัวอย่าง และได้ทรงวางระเบียบวิธีการต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก จึงมีผู้ปฏิบัติตามเพิ่มขึ้นโดยลำดับ การพระศาสนาจึงกลับฟื้นฟูขึ้นสืบมาจนถึงทุกวันนี้. พระองค์จึงทรงควรได้รับยกย่องว่า เป็นผู้ชำระยกย่องพระศาสนาเช่นเดียวกับพระมหาเถระผู้ทำการชำระพระศาสนา และทำสังคายนาพระธรรมวินัยในปางก่อน นี้เป็นพระราชกัลยาณเกียรติประวัติในฝ่ายพุทธจักร.

ส่วนในฝ่ายอาณาจักร เมื่อได้ทรงลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตราธิราชเจ้า ก็ได้ทรงปกครองรัฐสีมามณฑลด้วยทศพิธราชธรรม ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ด้วยพระราชศรัทธาปสาทะโดยนานาประการ ทรงเจริญพระราชไมตรีกับนานาไพรัชชประเทศโดยกว้างขวาง ทรงศึกษาภาษาและธรรมเนียมต่างประเทศ ทั้งฝ่ายยุโรปและอเมริกา จนทรงทราบตระหนัก ยากที่จะหาผู้เสมอในครั้งนั้น และทรงสมาคมกับชาวต่างประเทศเป็นที่รู้จักกว้างขวาง อำนวยให้เกิดความสะดวกในการปฏิบัติพระราชกรณียกิจอันเกี่ยวกับต่างประเทศซึ่งมีมาติดต่อกันมากขึ้น ทั้งทางการค้าทั้งทางการเมือง นับว่าเป็นโชคดีของประเทศชาติที่ได้พระมหากษัตริย์เหมาะแก่กาลสมัย, ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งติดต่อกว้างขวางในหมู่ชาวต่างประเทศฝ่ายอัสดง ถัดแต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา จึงทรงนำประเทศให้ดำเนินไปโดยสวัสดีตลอดรัชกาลสมัย และได้ทรงประดิษฐาน

พระบรมราชวงศ์ให้มั่นคง อำนวยประโยชน์อันไพศาลทั้งทางอาณาจักรทั้งทางพุทธจักร สืบต่อมาจนบัดนี้.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จสวรรคตในวันมหาปวารณาเช่นวันนี้ (วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบด้วยพระราชคุณูปการแก่ประเทศชาติและพระพุทธศาสนา โดยประการดังที่ถวายวิสัชนามาพอเป็นพระราชคุณานุสรณ์ฉะนี้ ก็เพราะทรงตั้งอยู่ในวิสุทธิกรณธรรม คือธรรมเป็นเครื่องนำความหมดจดซึ่งเป็นเหตุดับทุกข์ร้อนกระวนกระวาย ตามพระราชนิพนธ์ของพระองค์ว่า

วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพุติ

แปลว่า ความหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง เป็นความดับจากทุกข์ทั้งหลาย ดังนี้

จักถวายวิสัชนาในธรรมเนียมเป็นส่วนพระวินัย อันเนื่องในวันเช่นนี้ ๒ ข้อ คือ ปวารณา ๑ ปฏิกรณ์ ๑ กับทั้งธรรมอันเป็นคู่อุปการะแก่ธรรมเนียมทั้ง ๒ ข้อนี้ รวมกันเป็น วิสุทธิกรณธรรม ธรรมเป็นเครื่องทำความหมดจดโดยลำดับไป.

ปวารณาในที่นี้ คือการอนุญาตให้อาศัยความอนุเคราะห์ ตักเตือนว่ากล่าว เพราะได้เห็นก็ดี ได้ยินก็ดี ได้รังเกียจสงสัยก็ดี ได้แก่การยอมให้ผู้อื่นว่ากล่าวตนได้ ในเมื่อเขาได้เห็นตนประพฤติผิดเป็นต้น ในภิกษุบริษัท พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติให้ภิกษุสงฆ์ทำปวารณากัน แทนอุโบสถสังฆกรรม ในวันเพ็ญสุดท้ายแห่งไตรมาสเป็นที่อยู่จำพรรษา วันเช่นนี้จึงเรียกว่า วันปวารณา. การทำอุโบสถสังฆกรรมของพระภิกษุสงฆ์ คือ การสวดพระปาฏิโมกข์ ได้แก่สิกขาบทส่วนที่สำคัญอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ขึ้นสู่กันฟัง พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติให้ทำทุกกึ่งเดือน, แต่ในวันออกพรรษา ทรงอนุญาตให้ทำปวารณาแทน แสดงว่า การปวารณาเป็นกรณีสำคัญข้อหนึ่ง ธรรมเนียมนี้ย่อมใช้ได้แม้ในหมู่คฤหัสถ์ เพราะบุคคลทั่วไปย่อมอาจมีความผิดพลาดในความประพฤติตลอดถึงในความคิดเห็น ฉะนั้น การอนุญาตให้ผู้อื่นเตือนตนได้ จึงเป็นทางหนึ่งที่จะให้ตนได้ทราบข้อผิดพลาดของตน หรืออย่างน้อย ก็เป็นทางให้ตนได้ทราบว่าผู้อื่นเขาเห็นว่าตนเป็นอย่างไร การปิดทางมิให้ผู้อื่น

เตือนตนได้ เป็นการปิดทางที่จะให้รู้ตนและรู้ความคิดเห็นของผู้อื่น เป็นเหตุให้ลืมตน และให้เข้าใจผิดในผู้อื่นได้โดยง่าย ฉะนั้น ผู้มุ่งถูกเป็นใหญ่ จึงยอมให้ผู้อื่นเตือนตนได้ ไม่ถือโกรธผู้มาเตือน ยอมฟังคำเตือน และพิจารณาว่าผิดหรือถูกอย่างไร ถ้าคำเตือนนั้นผิด ก็ไม่ถือเอา ถ้าคำเตือนนั้นถูก ก็ถือเอาตามสมควร คือปฏิบัติแก้ไขข้อผิดพลาดบกพร่องของตน ให้ถูกชอบบริบูรณ์ยิ่งขึ้นไป การยอมให้ผู้อื่นเตือนได้ เป็นเหตุให้เกิดประโยชน์ฉะนี้ พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนไว้ว่า **นิธีนํว ปวตฺตารํ** เป็นอาทิ แปลความว่า พึงเห็นผู้ใดว่าเป็นผู้แสดงโทษ พึงคบผู้เช่นนั้น ผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญา กล่าวข่ม เหมือนอย่างคบผู้ที่ชี้ขุมทรัพย์ให้ เพราะเมื่อคบผู้เช่นนั้น ก็มีแต่ความดีไม่มีความเสีย ดังนี้.

ปฏิกรณ์ข้อ ๒ คือการกระทำคืนตามปัจจัย กิจข้อนี้เนื่องมาจากปวารณา ดังที่มีในคำปวารณาว่า สงฺฆมฺภนฺเต ปวาเรมิ เป็นต้น แปลความว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าปวารณากะสงฆ์ ด้วยได้เห็นก็ดี ได้ยินก็ดี ได้รังเกียจสงสัยก็ดี, ขอท่านจงอาศัยความอนุเคราะห์ว่ากล่าวข้าพเจ้า, ข้าพเจ้าเห็นอยู่จักกระทำคืน" ดังนี้ การกระทำคืนตามพระวินัยของภิกษุบริษัท กล่าวโดยส่วนรวมคือ เมื่อเห็นว่าตนต้องโทษก็ไม่ปกปิดไว้ แสดงเปิดเผยปฏิบัติตนตามพระวินัย และตั้งใจสังวร คือ สำรวมระวังมิให้เกิดโทษเช่นนั้นขึ้นอีก, นี้เรียกว่า ปฏิกรณ์ ทรงบัญญัติแทนการล้างบาปในศาสนาอื่น เพราะทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า สิ่งที่ทำแล้วทำคืนไม่ได้ ข้อที่พึงทำได้ก็คือ เมื่อทำผิดก็ให้รู้ว่าผิด และตั้งใจสังวรเพื่อไม่ทำเช่นนั้นอีก ธรรมเนียมนี้ย่อมใช้ได้ในหมู่คฤหัสถ์ เพราะเป็นวิธีแก้ไขตน ที่อาจใช้ได้ทุกคราวที่ประพฤติผิดพลาดลงไป ผู้ที่ประพฤติผิดพลาดลงไป ไม่ใช้คุณข้อนี้ ย่อมจะประพฤติผิดยิ่งขึ้นอีก แต่ถ้าใช้คุณข้อนี้ ก็จะเป็นผู้กลับตัวได้ ความกลับตัวได้นี้เป็นสิ่งทำได้ยากสำหรับผู้ปราศจากปฏิกรณ์ แต่เป็นสิ่งทำได้ง่ายสำหรับผู้ที่ประกอบด้วยปฏิกรณ์ คือเมื่อประพฤติผิด ก็ให้รู้ตนว่าผิด และตั้งสังวรเพื่อไม่ทำผิดเช่นนั้นอีก ปฏิกรณ์จึงเป็นทางให้วิรัติจากโทษ ให้สมาทานในคุณโดยส่วนเดียว. แม้การประพฤติล่วงเกินในผู้อื่น และขอให้ผู้อื่นอดโทษให้ตามโอกาส ก็ชื่อว่าเป็นปฏิกรณ์อย่างหนึ่ง ท่านแสดงไว้ในพระสูตรหลายพระสูตรว่า ผู้ที่นับถือลัทธิภายนอกบ้าง ผู้ที่ยังไม่รู้จักพระองค์พระบรมศาสดาบ้าง เมื่อ

มาเฝ้าหรือมาพบพระบรมศาสดา จึงเรียกพระองค์ด้วยวาทะว่า อาวุโส อันเป็นคำเสมอกัน เมื่อได้ฟังธรรมที่ทรงแสดงแล้ว จึงได้สัทธาปสาทะในพระองค์ หรือรู้ว่าพระองค์เป็นพระ-พุทธเจ้า ก็แสดงอัจจโยโทษขอให้ทรงรับเพื่อสำรวมต่อไป พระบรมศาสดาได้ทรงรับ ด้วยพระดำรัสว่า "เพราะเหตุที่ท่านเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม ฉะนั้น เรารับอัจจโยโทษของท่าน, นี้เป็นเหตุเจริญในอริยวินัย แห่งผู้ที่เห็นโทษโดยความเป็นโทษทำคืนอยู่ตามธรรม ถึงความสำรวมต่อไป" ดังนี้ การแสดงอัจจโยโทษต่อท่านที่ตนล่วงเกินนี้ เป็นเหตุให้ได้ความสำนึกตน และได้ความสังวรเพื่อไม่ล่วงเกินท่านอีก ท่านจึงสรรเสริญว่าเป็นเหตุเจริญในอริยวินัย.

ปวารณาและปฏิกรณ์ ๒ ข้อนี้ จะปฏิบัติให้เป็นไปได้ด้วยดี และให้เกิดผลไพบูลย์จำต้องอาศัยธรรมอุปการะ ก็ธรรมเป็นเครื่องอุปการะนั้น คือ โสวจัสสตา เป็นเครื่องอุปการะปวารณา สันติ เป็นเครื่องอุปการะปฏิกรณ์.

โสวจัสสตา แปลว่า ความเป็นผู้ว่าง่าย มีความหมายตามที่ท่านแสดงไว้ในบทนิทเทศว่า "ประกอบด้วยธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย เป็นผู้อดทนรับอนุสาสนีโดยเบื้องขวาคือโดยเคารพ" คำว่า ว่าง่าย ในที่นี้ ไม่ได้หมายว่าใครว่าอย่างไรก็รับทำอย่างนั้น, หมายความว่า เลือกรับทำแต่ในการที่ถูกที่ควร ในเมื่อได้พิจารณาใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้ว, เพราะทางถ้อยคำที่พูดว่ากันนั้นมีมาก ดังที่ตรัสแสดงไว้ในกกจูปมสูตร (๑๒/๒๕๕) ว่ามี ๕ คู่ คือ พูดว่ากันโดยกาลอันสมควรก็มี โดยใช่กาลอันสมควรก็มี ๑ พูดว่ากันด้วยคำจริงก็มี ด้วยคำไม่จริงก็มี ๑ พูดว่ากันด้วยคำละเมียดก็มี ด้วยคำหยาบกร้าวก็มี ๑ พูดว่ากันด้วยคำที่ประกอบด้วยประโยชน์ก็มี ด้วยคำไม่ประกอบด้วยประโยชน์ก็มี ๑ มีเมตตาจิตพูดว่ากันก็มี เพ่งโทษพูดว่ากันก็มี ๑ ทั้งนี้ เพราะผู้พูดว่ากันนั้นเป็นพาล เป็นผู้มุ่งร้ายพูดด้วยมิได้พิจารณาใคร่ครวญ ด้วยมุ่งร้ายก็มี เป็นบัณฑิตวิญญูชน เป็นผู้มุ่งดี พูดด้วยพิจารณาใคร่ครวญด้วยมุ่งดีก็มี. เหตุฉะนี้ จึงต้องพิจารณาใคร่ครวญคำพูดนั้น ๆ โดยแยบคายด้วยความอดทน เลือกสิ่งที่ผิดออกเสีย ไม่รับไว้ ถือเอาแต่สิ่งที่ถูก.

ผู้ว่ากล่าวเหล่านี้ เป็นผู้อื่น แม้ตนก็เป็นผู้ว่ากล่าวตนได้ และอาจว่ากล่าวได้ดีกว่า

ผู้อื่น แต่ต้องรู้จักตนเองตามเป็นจริง เหตุฉะนี้ จึงมีพระพุทธภาษิตแสดงว่า อตฺตนา โจทยตฺตานํ จงเตือนตนด้วยตน ปฏิมํเสตมตฺตนา จงสอบสวนตนด้วยตน และในธรรมที่บรรพชิตควรพิจารณาเนือง ๆ ๑๐ ข้อ ข้อ ๔ และข้อ ๕ ว่า พึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า ตนติเตียนตนด้วยศีลได้หรือไม่, ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วติเตียนเราโดยศีลได้หรือไม่ ดังนี้ ความรับตักเตือนที่ตนก็ดี ผู้อื่นก็ดี ตักเตือนโดยชอบ ก็ชื่อว่า โสวจัสสตา.

อนึ่ง ความเป็นผู้ว่าง่ายนี้ มิได้หมายถึง การว่าง่าย เพราะเหตุลาภเป็นต้น หมายถึงว่าง่ายด้วยถือธรรม คือความถูกต้องเป็นใหญ่ สมดังที่ตรัสไว้ในกกจูปมสูตร (๑๒/๒๕๕) ความว่า "เราตถาคตไม่เรียกภิกษุผู้ว่าง่าย ถึงความว่าง่าย เพราะเหตุแห่งปัจจัยมีจีวรเป็นต้น ว่า 'เป็นผู้ว่าง่าย' เพราะเมื่อเธอไม่ได้ปัจจัย ก็จะไม่เป็นผู้ว่าง่าย ไม่ถึงความว่าง่าย, ส่วนภิกษุใด เมื่อสักการะ เคารพ นับถือธรรม เป็นผู้ว่าง่าย ถึงความว่าง่าย เราตถาคตเรียกภิกษุนั้นว่า "เป็นผู้ว่าง่าย" เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลาย พึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า "เราทั้งหลายจักสักการะเคารพนับถือธรรม เป็นผู้ว่าง่าย จักถึงความว่าง่าย." ความว่าง่ายที่มุ่งหมายในบุคคลทั่วไป ก็เหมือนเช่นนี้ ผู้ที่รับทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งตามคำของผู้อื่น ด้วยเห็นแก่ลาภเป็นต้น ชื่อว่าเป็นผู้ว่าง่ายในทางที่ผิด ส่วนผู้ที่ถือธรรมเป็นใหญ่ ปฏิบัติให้เป็นไปตามธรรม ไม่โอนเอนไปตามอามิส จึงชื่อว่าเป็นผู้ว่าง่าย เป็นโสวจัสสตาในทางพระพุทธศาสนา.

แต่จะตั้งอยู่ในธรรมข้อนี้ได้ ก็เพราะประกอบด้วยธรรมที่ทำให้ว่าง่าย, ธรรมเหล่านี้ท่านแสดงไว้ในอนุมานสูตร (๑๒/๑๙๑) มีไม่ปรารถนาทุจริต ไม่ถึงอำนาจของความปรารถนาทุจริตเป็นต้น เพราะเมื่อมีความปรารถนาทุจริต ย่อมไม่อาจตั้งอยู่ในโสวจัสสตาได้ เพราะทวนความปรารถนาของตน ทั้งไม่ต้องการฟังคำแนะนำตักเตือน ซึ่งขัดกับความปรารถนาเช่นนั้น, เหตุฉะนี้ ในอนุมานสูตร พระมหาโมคคัลลานเถระ จึงสอนให้อนุมานตน คือเทียบเคียงตนกับผู้อื่น เป็นต้นว่า บุคคลที่มีความปรารถนาทุจริต ถึงอำนาจของความปรารถนาทุจริต ไม่เป็นที่รักชอบใจของตนฉันใด ตนที่มีความปรารถนาทุจริต ถึงอำนาจของความปรารถนาทุจริต ก็ไม่เป็นที่รักชอบใจของผู้อื่น ฉันนั้น จึงควรปลูกจิตขึ้นว่า

"เราจักไม่ปรารถนาทุจริต ไม่ถึงอำนาจของความปรารถนาทุจริต" ดังนี้. และท่านสอนให้ปัจจเวกขณ์ตนให้รู้ตนตามเป็นจริง, ถ้ารู้ตนว่าเป็นผู้มีความปรารถนาทุจริต ถึงอำนาจของความปรารถนาทุจริต ก็ให้พยายามเพื่อละอกุศลบาปธรรมเหล่านั้นเสีย นี้เป็นธรรมที่ทำให้ว่าง่าย ผู้ที่ประกอบด้วยธรรมเหล่านี้ จึงตั้งอยู่ในโสวจัสสตาได้.

โสวจัสสตานี้ เป็นธรรมคู่กับปวารณา เพราะเมื่ออนุญาตให้ผู้อื่นว่ากล่าวตักเตือนได้ ก็ต้องรับฟังตามสมควร ผู้ที่ประกอบด้วยธรรมข้อนี้ แม้ไม่ได้ปวารณาอนุญาตให้ท่านว่ากล่าวตักเตือน ก็เป็นผู้ที่มีพรหมจารี หรือผู้มุ่งดีทั้งหลายสำคัญเห็นว่า ควรว่ากล่าวอนุสาสน์ ควรถึงความคุ้นเคยสนิทสนมได้.

ธรรมข้อที่ ๒ คือ สันติ แปลว่า ความสงบ โดยตรง มุ่งถึงความสงบกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองจิต ได้แก่โลภะ โทสะ โมหะ หรือสงบความตรึกนึกคิดที่เป็นอกุศลกิเลสภายในจิตของบุคคล เป็นต้น ให้เกิดความไม่สงบภายในจิตก่อน แล้วก็เป็นเหตุให้เกิดความไม่สงบทางกาย ทางวาจา ทางใจ เฉพาะตนบ้าง เนื่องถึงผู้อื่นบ้าง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ร้อนกระวนกระวายต่าง ๆ ความไม่สงบที่เกิดขึ้นแก่บุคคลเฉพาะคนก็ดี ที่เกิดขึ้นในประชุมชนตั้งแต่ส่วนน้อยจนถึงส่วนใหญ่ก็ดี เมื่อสาวเข้าไปหาต้นเหตุ ก็จักพบว่ากิเลสภายในจิตนั้นเองเป็นต้นเหตุ ความไม่สงบทั้งปวงย่อมตั้งเค้าขึ้นในจิตของบุคคลแต่ละคนก่อน เพราะฉะนั้นทางที่จะให้เกิดความสงบโดยตรง จึงได้แก่ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย วิธีชำระจิตนั้น เบื้องต้นต้องรู้จักอารมณ์ คือเรื่องที่จิตคิด, เพราะอารมณ์เป็นเครื่องทำให้จิตเศร้าหมองก็ได้ ผ่องแผ้วก็ได้, เมื่อมุ่งชำระจิตจึงจำต้องทำให้จิตได้รับอารมณ์ที่ทำให้ผ่องแผ้ว สลัดอารมณ์ที่ทำให้จิตเศร้าหมองออกเสีย, วิธีนี้คนทั่วไปก็ใช้กันอยู่โดยปกติ เช่นผู้ที่มีจิตหดหู่หรือตกไปเพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง จึงไปเที่ยวในที่ใดที่หนึ่งเพื่อให้จิตได้รับอารมณ์ใหม่เป็นเครื่องแก้ความหดหู่ นี้เป็นวิธีชำระจิตอย่างหนึ่ง แต่อาจเป็นการเปลี่ยนอารมณ์ที่ไม่ดีอย่างหนึ่ง ไปหาอารมณ์ที่ไม่ดีอีกอย่างหนึ่งก็ได้ เช่นผู้ที่เปลี่ยนอารมณ์ไปในทางอบายมุขต่าง ๆ ส่วนการชำระจิตในที่นี้ ต้องเปลี่ยนไปสู่อารมณ์ที่ดีอันจะทำจิตให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์ อย่างสามัญก็ได้แก่ การรับอารมณ์ที่ไม่มีโทษ แม้ไม่มีคุณ อย่าง

สูงขึ้นมา ก็รับอารมณ์ที่มีคุณ จนถึงตั้งจิตไว้ในอารมณ์อันเดียว อันเรียกว่า สมาธิ. แม้การฟังธรรม ก็เป็นการชำระจิตอย่างหนึ่ง เพราะทำให้จิตต้องสลัดจากอารมณ์อื่น มาตั้งอยู่ในเรื่องธรรม การจัดให้จิตได้รับอารมณ์ที่ดีอยู่เสมอ เป็นเหตุให้จิตผ่องแผ้วอยู่เสมอส่วนหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดเป็นอุปนิสัยที่ดีขึ้น แก้อุปนิสัยส่วนที่ไม่ดีให้ลดน้อยลงไปได้อีกส่วนหนึ่ง วิธีชำระจิตอีกขั้นหนึ่งก็คือ การทำความเห็นให้ตรง ความเห็นเรียกว่า ทิฏฐิหรือทัสสนะ เป็นเครื่องนำสัทธาสมาทาน คือความเชื่อถือ ถ้าเห็นผิดไม่ตรงต่อความจริง ก็เป็นเหตุให้เชื่อผิดถือผิด ถ้าเห็นถูก ตรงต่อความจริง ก็เป็นเหตุให้เชื่อถูก ถือถูก เพราะฉะนั้น การทำความเห็นให้ถูกตรงจึงเป็นข้อสำคัญ การทำความเห็นให้ตรงนี้ ต้องอาศัยปัญญาพิจารณาให้รู้ตระหนักเหตุผลตามเป็นจริง เมื่อเกิดรู้จริงขึ้นเพียงใด ก็เห็นถูกตรงขึ้นเพียงนั้น ในทางศาสนา มุ่งให้ทำความเห็นให้ตรงต่อคลองธรรม และสัจจธรรม เช่นให้เห็นว่าดีเป็นดี เห็นว่าชั่วเป็นชั่ว และเห็นความเกิดดับของสังขารทั้งหลาย ไม่ถือโลกเป็นจริงจนเกินไป มีความเคารพหนักอยู่ในธรรม ตามคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การยังจิตให้ได้รับอารมณ์ที่ดี จนถึงตั้งจิตไว้ในอารมณ์อันเดียว และการทำความเห็นให้ตรงนี้ รวมลงในข้อว่าชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว เป็นทางแห่งสันติ.

สันตินี้เป็นธรรมคู่กับปฏิกรณ์ เพราะเมื่อรู้ตัวว่าผิด และตั้งสังวรเพื่อไม่ทำผิดอีก ก็จำต้องมี สันติ ความสงบอยู่ภายใน ไม่เช่นนั้น ก็ไม่อาจรักษาสังวรอยู่ได้ และเมื่อปลูกสันติให้เกิดขึ้นได้ ก็จะมีความสงบกาย วาจา ใจ ไม่ต้องใช้ปฏิกรณ์เป็นเครื่องแก้กลับความประพฤติบ่อย ๆ

ปวารณา และปฏิกรณ์ อันเป็นธรรมเนียมทางพระวินัย และโสวจัสสตาอันเป็นธรรมคู่กับปวารณา และสันติ อันเป็นธรรมคู่กับปฏิกรณ์ รวมเป็น ๔ ประการนี้ เป็นเหตุเจริญในอริยวินัย เป็นวิสุทธิกรณธรรม ธรรมเป็นเครื่องทำวิสุทธิ คือความหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหตุดับทุกข์ทั้งปวง ดังพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

วิสุทฺธิ สพฺพเกฺลเสหิ โหติ ทุกฺเขหิ นิพฺพุติ ความหมดจดจากเครื่องเศร้าหมอง

ทั้งปวง เป็นความดับจากทุกข์ทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบด้วยพระคุณทางพระวินัยและทางธรรมเหล่านี้ จึงทรงสามารถยกย่องพระพุทธศาสนา และทรงปกครองประเทศชาติให้ถาวรวัฒนา สมเป็นพระมหากษัตริย์ ธรรมิกธีรราชเจ้า ทุกประการ.

ขออำนาจพระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุปทานที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เพื่อพระราชสุข แด่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมพระราชปณิธานประสงค์ทุกประการ.

รับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในวิสุทธิกรณธรรมกถา พอสมควรแก่เวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อุโภอัตถกถา

ในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวันปิยมหาราช

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๑๑ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ อธิคฺคณฺหาติ ปณฺฑิโต
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจตีติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอุโภอัตถกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ในวัน "ปิยมหาราช" ซึ่งเป็นอภิลักขิตสมัยคล้ายวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อทรงอุทิศส่วนพระราชกุศลถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์นั้น พร้อมทั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี ตามวิธีทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา และตามหลักธรรมสาธุปฏิบัติ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า "ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวที เป็นภูมิแห่งสาธุชน" ดังนี้

วันปิยมหาราช เป็นวันสำคัญวันหนึ่งแห่งชาติ ที่กำหนดขึ้นเพื่อถวายความเคารพแด่สมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศชาติ ศาสนา และประชาราษฎรทั้งปวง อย่างเด่นชัดเป็นอันมากในอดีต อันโยงมาถึงอย่างเด่นชัดในปัจจุบัน คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิยมหาราช พระองค์ได้ทรง

เป็นพระบรมราชโอรส ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบพระราชสันตติวงศ์ เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะมีพระชนมายุ ๑๖ พรรษา ได้เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ รวมเวลาแห่งรัชกาลได้ ๔๓ โดยปี มีพระชนมายุ ๕๘ พรรษา และนับเวลาแต่วาระเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบต่อพระราชสันตติวงศ์ถึงปีปัจจุบันได้ ๑๐๐ ปี นับแต่วาระเสด็จสวรรคตถึงปีปัจจุบันบัดนี้ ๕๘ ปีบริบูรณ์ เท่าปีพระชนมพรรษา สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้เสด็จสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราช-สมบัติ ครบ ๑๐๐ ปี เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ เป็นพระราชกุศลกาลานุกาล เป็นพิเศษนั้นแล้ว คณะรัฐมนตรีและองค์การต่าง ๆ ก็ได้จัดบำเพ็ญกุศลน้อมเกล้า ฯ ถวายและจัดงานแสดงเป็นอนุสรณ์ถึงสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ในช่วงระยะเดือนนี้ และในวันนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายในวันปิยมหาราช เหมือนดังที่ได้ทรงปฏิบัติเป็นการพระราชกุศลประจำปี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิยมหาราช ได้ทรงเป็นที่เคารพรักอย่างยิ่งของประชาชนชาวไทยทั้งปวง แม้ได้เสด็จสวรรคตล่วงมาถึง ๕๘ ปีแล้ว บุคคลในปัจจุบันนี้ ส่วนใหญ่เกิดในภายหลัง แม้เช่นนั้น ก็ปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงเป็นที่เคารพรักอยู่อย่างไม่จืดจาง กล่าวได้ว่า ปรากฏพระองค์อยู่ในจิตใจของคนทั้งปวง เหมือนอย่างเป็นบุคคลปัจจุบัน ไม่เก่า ไม่ล่วงสมัย ไม่เงียบหายไป พระองค์ทรงเป็นที่ตั้งเด่นชัดแห่งอนุสสติของคนทุกรุ่นที่สืบต่อกันมา ที่ตั้งแห่งอนุสสติอันเด่นชัดนี้ คือคุณประโยชน์ต่าง ๆ ที่มีสืบมาถึงปัจจุบัน อันทุก ๆ คนได้รับอยู่ มองเห็นกันอยู่ ได้ยินได้ฟังกันอยู่ เมื่อระลึกย้อนกลับไปทางการศึกษา ย่อมจะได้ทราบว่า พระองค์ได้ทรงทำไว้ริเริ่มไว้ เป็นเหตุให้ทุก ๆ คนได้พบกับปัจจุบันที่เจริญ และความเจริญความสุขของแต่ละคน เช่นความเจริญทางการศึกษาที่ทุก ๆ คนได้รับ เมื่อระลึกดูแล้วก็จะทำให้รู้สึกว่า เท่ากับได้รับพระราชทานจากพระองค์ เมื่อคราวเสด็จ ฯ กลับจากยุโรป ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เสนาบดีกระทรวงนครบาล

ได้อ่านคำถวายชัยมงคลมีความตอนหนึ่งว่า "อิฐวิบุลผลข้อใหญ่ ซึ่งเกิดมีแก่ประชาชน คือ ความเป็นไทยด้วยตนเอง ความอยู่เย็นเป็นสุข ความมีปรีชาสามารถ ความบริบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ ความเกษมสำราญ เหล่านี้ล้วนสำเร็จด้วยอำนาจพระมหากรุณา" แล้วได้กราบทูลจำแนกกล่าวถึงส่วนต่าง ๆ คือ ส่วนการพระศาสนา การพระราชอาณาจักร การปกครอง การศึกษาวิทยา การค้าขาย การสุขาภิบาล การตรวจตรา ความสนิทสนมกับประชาชน และการเปิดเผยเชิดชูเกียรติยศของชาติ กับการชักนำเชื่อมพระราชสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดิน และประธานาธิบดีในนานาประเทศให้สนิทยิ่งขึ้น ซึ่งผลแห่งสัมพันธไมตรีอันนี้ ย่อมชักนำความเจริญรุ่งเรืองของพระราชอาณาจักร คำถวายชัยมงคลนี้และคำถวายสดุดีทั้งปวงในเวลานั้น ตลอดมาถึงในเวลาปัจจุบันได้มีเป็นอันมาก และจะมีต่อไปอีก เพราะได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเป็นประโยชน์เกื้อกูลไว้โดยอเนกประการ ซึ่งอำนวยผลเกื้อกูลตั้งแต่เวลานั้นตลอดมาถึงปัจจุบัน กล่าวได้ว่า ได้ทรงเป็นบัณฑิต ผู้ดำเนินประโยชนกิจด้วยปัญญาโดยแท้ ตามกระแสพระพุทธภาษิตบทอุทเทศว่า "อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ" เป็นอาทิ แปลความว่า "บัณฑิตผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมถือเอาประโยชน์ทั้ง ๒ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ภายหน้า ๑ ผู้ทรงปัญญาเรียกว่าบัณฑิต เพราะบรรลุประโยชน์" ดังนี้

บัณฑิตตามรูปศัพท์ คือ ผู้ดำเนินไปด้วยปัญญา ตามอรรถ คือ ความหมายตามพระพุทธภาษิตนี้ ได้แก่ผู้บรรลุประโยชน์ คือ ผลที่ต้องการ ทั้งในปัจจุบันทั้งในภายหน้าด้วยอาศัยความไม่ประมาทและปัญญา บัณฑิตจึงย่อมเป็นผู้รู้จักประโยชน์และทางดำเนินไปสู่ประโยชน์ ทั้งเป็นผู้ไม่ประมาทสามารถดำเนินไปถึงประโยชน์นั้นได้

ผลที่ต้องการอยู่ในปัจจุบัน เรียกว่า ประโยชน์ปัจจุบัน เช่น ทรัพย์ ยศ ไมตรี ผาสุก และสิ่งที่จำต้องการอื่น ๆ เพื่อบรรลุถึงประโยชน์ปัจจุบัน พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ปฏิบัติในธรรมที่เป็นส่วนเหตุ เช่น อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรแสวงหาวิชาและทรัพย์เป็นต้น อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความรักษาสิ่งที่แสวงหามาได้ กัลยาณมิตตตา ความมีเพื่อนมิตรที่ดีงาม สมชีวิตา ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ มิให้ฟูมฟายนัก มิให้เบียดกรอนัก

อนึ่ง นอกจากปัจจุบัน ยังมีอนาคต และจำต้องการผลที่เกื้อกูลให้เกิดความสุขในอนาคต และนอกจากเฉพาะตน ยังมีผู้อื่นที่จะต้องเกื้อกูลตามความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันด้วยสิ่งที่ต้องการต่าง ๆ เช่นเดียวกัน ผลที่ต้องการสำหรับอนาคต และสำหรับเกื้อกูลผู้อื่น เรียกว่า ประโยชน์ภายหน้า มีระยะเวลาและขอบเขตยาวและกว้างขวางออกไปกว่าปัจจุบัน เฉพาะตนอีกมาก เพื่อบรรลุถึงประโยชน์นี้ พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ปฏิบัติในธรรมที่เป็นส่วนเหตุ คือ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล ความประพฤติดี เว้นจากประพฤติผิด จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการสละบริจาค ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญาความรู้ชอบ

อันกาลเวลาย่อมมีต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสาย เวลาที่ล่วงไปแล้วเรียกว่าอดีต เวลาที่กำลังถึงเข้า เรียกว่าปัจจุบัน เวลาที่ยังไม่มาถึง เรียกว่าอนาคต จะปันเป็นส่วนเป็นตอนเร็วหรือช้าเท่าไร ก็สุดแต่ความกำหนดที่เกี่ยวแก่เหตุต่าง ๆ แต่เมื่อแสดงโดยปริยายสามัญ ความรู้ความเห็นของบุคคลโดยทั่วไปย่อมเป็นไปอยู่ในวงแคบ คือมักรู้เห็นประโยชน์ปัจจุบันที่คับแคบ คือเฉพาะหน้าและเฉพาะตน เว้นไว้แต่จะมีความไม่ประมาทและมีปัญญา จึงจะมองเห็นประโยชน์ยาวและกว้างขวางในกาลทั้ง ๓

ประโยชน์ทั้งสองนี้ แม้จะแบ่งเรียกเป็นปัจจุบันและภายหน้า แต่เป็นข้อที่พึงต้องการเป็นคู่กัน เพราะทุก ๆ คนจำต้องเผชิญอยู่กับปัจจุบัน และจะต้องพบอนาคต จึงต้องการปัจจุบัน และอนาคตที่ดีมีความสุขความเจริญ ความต้องการนี้ มิได้สำเร็จด้วยเพียงความปรารถนา แต่สำเร็จได้ด้วยการทำ คือปฏิบัติให้ถึงพร้อมในธรรมที่เป็นส่วนเหตุแห่งผลที่ประสงค์ เพราะมีผู้ปฏิบัติในธรรมที่เป็นส่วนเหตุนั้น เช่น มีความหมั่นขยันทำงานทางกสิกรรม เกษตรกรรม จึงเกิดมีพืชผลสำหรับบริโภคเป็นต้น อาจมีผู้เห็นว่า มีธรรมเพื่อผลที่ต้องการปัจจุบันก็น่าจะเพียงพอ ไม่จำต้องมีธรรมเพื่อผลภายหน้ามีศรัทธาศีลเป็นต้น ซึ่งน่าจะทำให้ความเจริญก้าวหน้าช้าไป เพราะเป็นเหตุให้ทำอะไรไม่สะดวก ต้องมีขอบเขตจำกัด แต่ความเจริญปฏิบัติธรรมเพื่อผลภายหน้าเป็นหลักของจิตใจที่สำคัญทุกข้อ ศรัทธา เป็นหลักของจิต เพราะเป็นเหตุให้เกิดการถือปฏิบัติ ฉะนั้น จึงมีการชวนให้เชื่อในทางต่าง ๆ เมื่อทำให้เชื่อได้

แล้วก็ชักนำให้ทำการต่าง ๆ ต่อไปได้ ความเชื่อจึงเป็นสิ่งสำคัญข้อแรกที่จำต้องการที่จะให้ถึงพร้อม คือ อบรมให้เป็นความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ หรือให้เป็นความเชื่อที่มีเหตุผลด้วยความหยั่งรู้ เช่นเชื่อในกรรมและผลของกรรม ศีล เป็นหลักของจิต เพราะเป็นความประพฤติดีงดเว้นได้จากความประพฤติผิด กรรมทั้งปวงย่อมเกิดจากจิตเจตนา ถ้าปราศจากศีลเป็นหลักก็จะทำไปตามอำนาจจิต ต่อเมื่อมีศีลเป็นหลัก จึงจะเว้นได้ไม่ทำไปตามอำนาจฝ่ายต่ำ จาคะเป็นหลักของจิต เพราะทำให้สละออกไปได้เพื่อเกื้อกูลผู้อื่น ถ้าปราศจากจาคะ ก็กลายเป็นคับแคบ ไม่มีที่จะเกื้อกูลใคร ปัญญา เป็นหลักของจิต เพราะทำให้มีความรู้เหตุผลตามเป็นจริง ทำให้มองเห็นทางดำเนินโดยถูกต้อง ถ้าปราศจากปัญญา ก็เหมือนเดินอยู่ในความมืด มองไม่เห็นทาง ฉะนั้น ผลดีต่าง ๆ ที่ได้รับอยู่ในปัจจุบัน จึงเนื่องมาจากศรัทธาศีลเป็นต้นในอดีต และศรัทธาศีลเป็นต้นในปัจจุบันก็จะเป็นเหตุให้ประสบผลดีต่อไปในอนาคตซึ่งอนาคตก็จะเลื่อนมาเป็นปัจจุบันเข้าโดยลำดับ และเมื่อปฏิบัติในธรรมที่เป็นเหตุแห่งผลดีปัจจุบันโดยตรง มีความถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรเข้าอีกด้วย ก็ยิ่งเป็นเหตุให้เจริญผลที่ดี เกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญมากขึ้น เข้าในมงคล ๒ ข้อว่า ปุพฺเพ กตปุญฺญตา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้แล้วในกาลก่อน อตฺตสมฺมาปณิธิ ความตั้งตนไว้ชอบในปัจจุบันแต่ทั้งนี้ต้องอาศัยความไม่ประมาท คือ ความไม่มัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน เพราะปราศจากสติได้แก่ มีสติคุ้มครองรักษาใจรักษาตนอยู่เสมอ สตินี้จะช่วยอุปการะให้เกิดปัญญา คือ ความรู้จักประโยชน์ มิใช่ประโยชน์โดยแท้จริง ทั้งจะช่วยอุปการะให้เกิดความเพียรดำเนินไปจนบรรลุถึงประโยชน์ทั้งสอง

ความไม่ประมาทเป็นธรรมที่พึงอบรมให้มีขึ้นได้ ด้วยความปลูกสติ ความระลึกได้พร้อมทั้งสัมปชัญญะ ความรู้ตัวในการที่ทำ ในคำที่พูดทั้งปวง เพื่อให้มีโอกาสใช้ปัญญาและความเพียรเป็นต้นได้โดยถูกต้อง ถ้ายังขาดปัญญาในการใด ก็จักแสวงหาปัญญาในการนั้นให้เพียงพอ ขาดความเพียร ก็จักได้เริ่มหรือเพิ่มความเพียรให้เพียงพอความต้องการ ขาดสติจะทำให้เผลอปัญญา กลายเป็นความหลง เครื่องทำให้ขาดสติย่อมมีอยู่มาก และไม่ใช่เป็นสิ่งอื่นที่อยู่ไกล คือ สิ่งที่เข้าใจว่าเป็นประโยชน์นั้นแหละ เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ สุขต่าง ๆ

เมื่อเกิดความมัวเมาขึ้น เพราะขาดสติที่จะให้ระลึกได้ว่าผิดชอบ จึงทำให้ทำผิด พูดผิด คิดผิด เพราะเหตุแห่งลาภ ยศ เป็นต้น เพราะเหตุแห่งตนบ้าง ผู้อื่นบ้าง สิ่งที่น่าจะเป็นประโยชน์นั้นก็กลับกลายเป็นโทษไป นี้คือความประมาท ต่อเมื่อไม่เกิดความมัวเมาเพราะมีสติระลึกได้ถึงผิดชอบ จึงทำให้ทำดี พูดดี คิดดีที่ตรงกันข้าม สิ่งเหล่านั้นจึงเป็นประโยชน์ขึ้น นี้คือความไม่ประมาท บัณฑิตผู้ไม่ประมาทจึงถือเอาประโยชน์ได้ทั้งสอง คือประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้า และเพราะบรรลุถึงประโยชน์ จึงเรียกผู้ทรงปัญญาทั้งสติว่า บัณฑิต ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเป็นบัณฑิต ทรงไม่ประมาท ทรงนำประเทศชาติให้บรรลุถึงประโยชน์ คือ ผลที่ต้องการในปัจจุบันและภายหน้า เป็นต้นว่า ความสมบูรณ์เพิ่มพูนแห่งโภคทรัพย์ ความมียศ คือ อิสริยยศ ได้แก่อิสรภาพของประเทศชาติ ความมีมิตรไมตรีกับประชาชนทุกชั้นในประเทศและกับต่างประเทศ ความผาสุกอันเกิดจากการสุขาภิบาลอนามัย ทั้งนี้เพราะทรงชักนำให้ประชาชนมีความขยันหมั่นเพียรประกอบอาชีพ ทรงแนะนำส่งเสริมการอาชีพต่าง ๆ พระราชทานอารักขาในชีวิต ทรัพย์สินเป็นต้น ของประชาชนในทางต่าง ๆ ทรงทำความสนิทสนมกับประชาชน ทำให้เกิดความเคารพรักอย่างจริงใจ ทรงแนะนำให้รู้จักการใช้จ่ายทรัพย์ป้องกันทางอบายมุขต่าง ๆ ทรงทำบุคคลผู้ทำหน้าที่ปกครองและผู้อยู่ในปกครอง ให้ต่างมีความเชื่อไว้วางใจในกันและกัน ทรงอุปถัมภ์พระศาสนาให้เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาปสาทะยึดเหนี่ยวใจของคน ทำให้คนมีที่พึ่งทางใจด้วยดี ทรงตราพระราชบัญญัติต่าง ๆ และทรงส่งเสริมเผยแพร่คำสอนในพระศาสนา เพื่อให้ประชาชนอยู่ด้วยกันด้วยความสงบสุข เรียบร้อยและมีศีลธรรมตามควรแก่ภาวะ ได้ทรงสละความสุขส่วนพระองค์เพื่อความสุขของประชาชน ด้วยทรงสำเหนียกสอดส่องปรับปรุงแก้ไขกิจการต่าง ๆ พระราชทานสงเคราะห์อนุเคราะห์บุคคลและกิจการทั้งปวง และได้พระราชทานปัญญาแก่ประชาชน ด้วยทรงตั้งโรงเรียนตั้งแต่ชั้นต้น ทรงวางโครงการจนถึงขั้นมหาวิทยาลัย รวมความว่า สิ่งใดที่จำต้องการในปัจจุบันและอนาคต ทรงทำให้ประชาชนและประเทศชาติได้รับสิ่งนั้น ๆ อนาคตคือ ภายหน้าในเวลานั้นได้มาเป็นปัจจุบันในเวลาที่ล่วงมาจนถึงบัดนี้แล้ว ซึ่งนับได้ ๑๐๐ ปีจากวาระเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ๕๘ ปีจากวาระเสด็จสวรรคต ประโยชน์

อนาคตที่พระองค์ได้ทรงสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ ได้มาเป็นประโยชน์ปัจจุบันแก่บุคคลในรุ่นปัจจุบันนี้ ดังที่ได้ปรากฏอยู่โดยเด่นชัดแล้ว

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายเช่นนี้ ชื่อว่าได้ทรงระลึกถึงสมเด็จพระบรมราชบูรพการีผู้ได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์ใหญ่แก่ประเทศชาติ และได้ทรงปฏิบัติตอบแทนตามควรแก่สมัย เป็นการทรงบูชาท่านผู้ควรบูชา เป็นมงคลส่วนเหตุ อันพึงให้เกิดมงคลส่วนผล คือความเจริญสวัสดีโดยทั่วไป

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญอุทิศถวายทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นพระราชกัลยาณเกียรติและวิบากสุขสมบัติ แด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปิยมหาราช พร้อมทั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง และสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมตามพระราชปณิธานทรงอุทิศถวายโดยฐานนิยม

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติด้วยเวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อัตตโจทนกถา

ในการพระกุศลอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร

๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๐๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อตฺตนา โจทยตฺตานํ ปฏิมํเสตมตฺตนาติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ในการพระกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระภคินีบพิตร เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี และพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ได้ทรงบำเพ็ญน้อมอุทิศถวายแด่พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ ในวันคล้ายวันเสด็จสวรรคต ซึ่งเวียนมาถึงเข้า ณ ศกนี้ ตามประเพณีทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา การทรงบำเพ็ญพระกุศลนี้ เป็นการแสดงพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ และเป็นการทรงบูชาด้วยพระคารวะอย่างยิ่ง ในสมเด็จพระบรมชนกนาถ

อนึ่ง พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท เสวกามาตย์ราชบริพาร ผู้จงรักภักดี ก็ได้โดยเสด็จในการพระกุศลนี้โดยสมานฉันท์ และต่างทรงมีและมีความชื่นบานและเอิบอิ่มในการที่สมเด็จพระภคินีบพิตร ได้เสด็จมาทรงเป็นประธานในโอกาสเหมือนเช่นนี้นับแต่ทรงพระเจริญมา

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ ปรากฏว่า ได้ทรงมีพระราชหฤทัยประกอบด้วยพระเมตตากรุณาเป็นอย่างยิ่ง ในสมเด็จพระภคินีบพิตร แต่ก็ต้องเสด็จสวรรคตละโลกนี้ไปตามธรรมดาของสังขาร ในขณะที่ยังมิทันได้ทรงประกอบอุปการกิจให้สมกับพระเมตตากรุณาที่เปี่ยมอยู่ในพระราชหฤทัย ยังมิทันได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญแห่งสมเด็จพระภคินีบพิตรที่จะเป็นเหตุยังพระราชหฤทัยให้ทรงโสมนัสยินดียิ่งขึ้น ถึงเช่น

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์

นั้น ก็ปรากฏว่า ได้ทรงมีพระโสมนัสยินดีอย่างยิ่ง ในการที่ทรงได้สมเด็จพระภคินีบพิตร เพราะทรงได้ประสบความสำเร็จแห่งความเป็นพระพรหม คือความเป็นสมเด็จพระชนกนาถ ซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่าเป็นพรหมของบุตรธิดา เพราะเป็นผู้อนุเคราะห์บุตรเกิดด้วยพรหมวิหารธรรม คือเมตตา ความรักสนิท คิดปรารถนาให้เป็นสุข กรุณา ความสงสารคอยช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา ความพลอยยินดีปรีดาปราโมทย์ปราศจากริษยา อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง ปราศจากราคาทิกิเลส และอคติลำเอียง สมตามพระพุทธภาษิตว่า

พฺรหฺมาติ มาตาปิตโร ปุพฺพาจริยาติ วุจฺจเร
อาหุเนยฺยา จ ปุตฺตานํ ปชาย อนุกมฺปกา

แปลความว่า มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์บุตรเกิด ท่านเรียกว่าเป็นพรหม เป็นบูรพาจารย์คืออาจารย์ต้น เป็นผู้ควรบูชา ของบุตรทั้งหลาย ดังนี้ ฉะนั้น แม้เสด็จสวรรคตแล้ว ก็ชื่อว่ายังทรงสถิตอยู่ในความเป็นพระพรหม และยังทรงอภิบาลรักษาสมเด็จพระภคินีบพิตร ด้วยพระบารมีธรรมทั้งหลายที่ยังดำรงอยู่ เมื่อสมเด็จพระภคินีบพิตร ได้ทรงอนุสรณ์ถึง ก็จักได้ทรงเห็นประจักษ์ในพระหฤทัยสำเร็จเป็นกตัญญูกตเวทิตาธรรม เป็นเหตุนำความเจริญสวัสดีทั้งปวงให้เกิดขึ้น แด่สมเด็จพระภคินีบพิตร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่า ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ประกอบด้วยพระปรีชาสามารถ ทรงมีความรอบรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ และทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจให้สำเร็จเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติโดยเอนกประการ ทั้งนี้ เพราะได้ทรงอบรมศึกษาสำเร็จเป็นอย่างยิ่ง และเมื่อได้ทรงสำเร็จการศึกษาในต่างประเทศ เสด็จนิวัตสู่ประเทศไทย ก็ได้ทรงผนวชและประทับศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัยอยู่ในสำนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ตลอดพรรษากาล เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์ ก็ได้ทรงตั้งอยู่ในราชธรรมจรรยา ได้ทรงทำสืบต่อพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกาธิราชเจ้าได้ทรงเริ่มไว้ หรือได้มีพระราชปณิธานไว้แต่ยังไม่ทันได้ทรงทำให้สำเร็จ เช่น ทรงทำการเสริมต่อ การคมนาคม การประปา การโทรเลข โทรศัพท์ ทรงทะนุบำรุงการศึกษา

ทรงสถาปนาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย สนองพระราชประสงค์แห่งสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้า ดังนี้เป็นต้น พระราชกรณียกิจใด ๆ ที่ควรเริ่มขึ้นใหม่ เพื่อทะนุบำรุงประเทศชาติให้เจริญ ก็ได้ทรงเริ่มขึ้น ทรงดำเนินพระราชกุศโลบายปลุกใจประชาชนให้รักชาติ ให้มีศีลธรรมจรรยาในพระศาสนาตามควรแก่ภาวะ ให้ใฝ่ใจศึกษาแสวงหาความรู้ในทางต่าง ๆ หัดให้เป็นคนเข้มแข็งตั้งแต่เด็ก และทรงเลือกวางบุคคลผู้มีความรู้ความสามารถให้เหมาะแก่กิจการนั้น ๆ หรือทรงมอบหน้าที่ให้เหมาะแก่บุคคล ทรงใฝ่พระราชหฤทัยศึกษาอยู่เสมอ ทรงสอดส่องทราบเหตุการณ์ทั้งภายในทั้งภายนอกโดยถูกต้อง ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๑ เมื่อประเทศชาติจำต้องเข้าในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ก็ทรงมีพระราชวินิจฉัยโดยเด็ดขาด นำประเทศชาติให้ผ่านไปโดยสวัสดี ทั้งนี้ เพราะทรงมีพระวิจารณญาณหยั่งถึงผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคตได้โดยถูกต้อง แม้ภายในประเทศ ก็ทรงปฏิบัติเตรียมการเพื่อผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคต เช่น ทรงทดลองทำเป็นการเล่นต่าง ๆ เช่นดุสิตธานีเป็นต้น การทำเล่นในสมัยนั้น กลายมาเป็นการทำจริงในปัจจุบันหลายอย่าง เหมือนอย่างการเล่นในสมัยเป็นเด็ก กลายมาเป็นจริงในสมัยเป็นผู้ใหญ่ นอกจากนี้ยังเป็นโอกาสให้ทรงดูรู้จักบุคคลผู้มักเผลอในการเล่นสนุก จึงมักแสดงลักษณะนิสัยจิตใจออกมาในเวลานั้น พระองค์ทรงปฏิบัติพระองค์สมตามพระราชนิพนธ์ซึ่งทรงไว้เป็นเครื่องเตือนใจผู้อื่นเสมอ ๆ ว่า

เพ่งดูประโยชน์หมู่มาก
ตัวยอมลำบากทุกสิ่งสรรพ์
ปราณีประนอมพร้อมกัน
ทุกวันมุ่งรักสามัคคี.

ในทางพระพุทธศาสนา ทรงมอบถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงบริหารการคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ ทรงถวายพระบรมราชูปถัมภ์โดยใกล้ชิด จึงสัมฤทธิ์ผลทั้งแก่ประเทศชาติ ทั้งแก่พระศาสนาร่วมกันไป

อนึ่ง ได้ทรงมีพระราชอัธยาศัยใหญ่ เพราะพระมหากรุณา สมดังพระมหาสมณนิพนธ์ภาษิตว่า

มหาปุริสภาวสฺส ลกฺขณํ กรุณาสโห

แปลความว่า อัธยาศัยที่ทนอยู่มิได้เพราะกรุณา เป็นลักษณะของมหาบุรุษดังนี้ ทอดพระเนตรเห็นกาลไกล ดำเนินพระราชกุสโลบายสุขุม ทรงมีพระปรีชาสามารถพิเศษในการประพันธ์ ได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรองไว้เป็นอันมาก ถึงกับทรงได้รับยกย่องว่าเป็น พระมหาธีรราชเจ้า

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบด้วยพระราชกัลยาณเกียรติประวัติ มีนิทัศนนัยดังถวายวิสัชนา เพราะทรงตั้งอยู่ในอัปมาทธรรม คือความไม่ประมาท ทรงประกอบด้วยพระสติและวิจารณปัญญา ทรงเตือนพระองค์ ทรงพิจารณาสอบสวนพระองค์ด้วยพระองค์เอง ตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสเตือนไว้ว่า อตฺตนา โจทยตฺตานํ จงเตือนตนด้วยตน ปฏิมํเสตมตฺตนา จงพิจารณาสอบสวนตนด้วยตน ดังนี้

ภาวะเป็นเรา ที่ทุก ๆ คนมีประกอบกันอยู่ในร่างกายและจิตใจนี้ทั้งสิ้น ซึ่งเป็นตัวการผู้กระทำกรรม และรับผิดชอบในการกระทำ คือเป็นผู้รับผลของกรรมที่กระทำ เรียกโดยสมมติว่า อัตตา คือ ตน คนโดยมากมักเป็นผู้ประมาท คือ ยังเลินเล่อเผลอเพลิน มัวเมาอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ เพราะขาดสติความระลึกได้ และปัญญาความพินิจพิจารณา จึงทำการต่าง ๆ ผิดบ้างถูกบ้าง ถ้ามีความประมาทขาดสติมาก ก็มักทำผิดมาก เพราะฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้บุคคลเตือนตนด้วยตน คือให้ตั้งตนเป็นโจทก์ คอยโจทก์ตนเองว่าตนเองทำเช่นนั้น ๆ และให้พิจารณาสอบสวนตนเองด้วยตน เหมือนอย่างเป็นผู้พิพากษาตัดสินตนเองว่าผิดหรือชอบอย่างไร

พระพุทธภาษิตนี้มิได้ทรงห้ามฟังคำตักเตือนของผู้อื่น แต่เพราะผู้อื่นไม่อาจอยู่ใกล้ชิดเสมอและตลอดไป และไม่อาจรู้ตนได้เหมือนอย่างตน และแม้จะฟังคำตักเตือนของผู้อื่น ตนก็ต้องรับคำตักเตือนนั้นมาเตือนตน การเตือนจึงจะสำเร็จผล และการบางอย่าง ผู้อื่นไม่ควรจะเตือน การบางอย่าง ผู้อื่นไม่สามารถจะเตือนได้ ตนเองนั่นแหละเตือนตน ควบคุมตนเองได้ จึงจะดี การอบรมให้บุคคลเตือนตนควบคุมรักษาตนได้เอง จึงเป็นการสมควร ฉะนั้น จึงตรัสสอนให้เตือนตนด้วยตน และการเตือนตนนั้น ในทางปฏิบัติ ก็คือการเตือนจิต

ใจด้วยใจนั้นเอง ด้วยอาศัยมีสติความระลึกได้ และปัญญาความพินิจพิจารณาคุ้มครองรักษาตนเองอยู่เสมอ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะเป็นอัตตัญญู ผู้รู้ตน เมื่อรู้ตนก็สามารถแก้ไขตน คือละส่วนที่ผิดที่ไม่ควร ปฏิบัติในส่วนที่ชอบที่ควร ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้โดยลำดับ ผู้มีสติเตือนตนเตือนใจอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้ตั้งตนไว้ชอบ ประกอบด้วยคุณธรรม มีขันติ ความอดทน โสรัจจะ ความเสงี่ยม สันติ ความสงบ ไม่ฟุ้งซ่านเดือดร้อนเป็นต้น จึงมีความสุขสวัสดีในที่ทั้งปวง สมตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสถึงผลไว้ว่า โส อตฺตคุตฺโต สติมา ท่านนั้นเป็นผู้มีสติครองตน สุขํ ภิกฺขุ วิหาหิสิ จักเป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อย อยู่เป็นสุขด้วยประการฉะนี้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปฏิบัติในพระพุทธศาสโนวาทโดยพระราชกุสโลบายในพระราชกรณียกิจนั้น ๆ จึงทรงนำประเทศชาติให้ผ่านพ้นภัยพิบัติบรรลุถึงความสวัสดีและให้วัฒนสถาพร โดยควรแก่สมัย

ขออำนาจพระกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระภคินีบพิตร พร้อมทั้งพระนางเจ้าพระวรราชเทวี และผู้โดยเสด็จทั้งหลาย ได้ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นพระราชหิตสมบัติ พิพัฒนผล แด่พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทร-มหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมตามพระหฤทัยประสงค์ โดยฐานะนิยม

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอัตตโจทนกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมียุติด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

กรรมกถา

ในการพระราชกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระราชวังไกลกังวล

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ยาทิสํ วปเต พีชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ
กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกนฺติ.

บัดนี้ จะรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระสัทธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแด่พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย แด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าสยาม ดังที่ได้เคยทรงบำเพ็ญเป็นการประจำปี เป็นการทรงแสดงพระราชกัลยาณวัตร ด้วยความกตัญญูกตเวทีเครื่องหมายของคนดีอันสถิตมั่นอยู่ในพระราชหฤทัย

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าสยามพระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยพระทศพิธราชธรรมความดีทั้งปวง ไม่มีข้อที่จะควรยกขึ้นตำหนิโดยธรรม นำให้เกิดความซาบซึ้งตรึงใจ ความเคารพรักในพระราชกัลยาณวัตร คือในความดีของพระองค์ท่าน แต่มฤตยุราชผู้มีอำนาจอันยิ่งใหญ่ก็ได้แสดงให้เห็นแจ้งชัดในคติธรรมดา ตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ แปลความว่า

ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายผู้ต้องตายในโลกนี้ ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย ใคร ๆ ไม่รู้กำหนด ทั้งคับแคบเล็กน้อย และประกอบด้วยทุกข์ ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งผู้โง่ผู้ฉลาด ย่อมไปสู่อำนาจ

ความตาย มีความตายเป็นเบื้องหน้าทั้งหมด ไม่มีบุตร ไม่มีธิดา ไม่มีเผ่าพันธุ์พวกพ้องจะช่วยต้านทาน เมื่อผู้จะต้องตายถูกความตายผู้ทำที่สุดชีวิตครอบงำแล้ว ความช่วยป้องกันต้านทานไม่มีในญาติทั้งหลาย

คติธรรมดาแห่งชีวิต ตามกระแสพระพุทธภาษิตนี้ ย่อมปรากฏให้ได้เห็นได้ยินอยู่เสมอมา แต่เมื่อไม่พิจารณาให้ตระหนักชัดแก่ใจ ก็ย่อมระเริงยินดีเพลิดเพลินอยู่ ไม่พิจารณาประกอบกรรมอันจะเป็นที่พึ่งยั่งยืน ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

ที่พึ่งนั้น หมายถึงที่คุ้มครองปกป้องให้ร่มเย็นเป็นสุข และความร่มเย็นเป็นสุขนั้นต้องอยู่ที่ทำกรรมดีคือบุญ ไม่ทำกรรมชั่วคือบาป ดังมีพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า

สาธุ ธมฺมรุจี ราชา สาธุ ปญฺญาณวา นโร
สาธุ มิตฺตานมทฺทุพฺโภ ปาปสฺสากรณํ สุขํ
พระราชาดี ที่ทรงยินดีในธรรม คนดี ที่มีปัญญา
เพื่อนดี ที่ไม่ประทุษร้ายมิตร สุข อยู่ที่ไม่ทำบาป.

ผู้ไม่ทำบาป คือผู้ไม่ทำความชั่ว ไม่ทำกรรมไม่ดี เป็นผู้มีสุข แต่การจะพอใจเพียงมีสุขอยู่ที่การไม่ทำบาปเท่านั้น ไม่สมควร สุขที่ยิ่งขึ้น อยู่ที่ไม่ทำบาปคือกรรมชั่วด้วย และทำกุศลคือกรรมดีด้วย กรรมดีนี้แหละที่สำคัญยิ่งนัก ที่จะทำให้บุคคลผู้กระทำเป็นผู้ประเสริฐได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้เป็นพระพุทธภาษิต แปลความว่า

บุคคลเป็นคนเลวเพราะชาติก็หาไม่ เป็นผู้ประเสริฐเพราะชาติก็หาไม่ (แต่) เป็นคนเลวเพราะกรรม เป็นผู้ประเสริฐก็เพราะกรรม.

ยกพระพุทธภาษิตนี้ขึ้นพิจารณา จักเห็นความละเอียดชัดเจนว่า แม้ทำลงไปแล้วซึ่งกรรมใดก็ตาม ดีหรือชั่วก็ตาม กรรมที่ทำลงไปแล้วนั้น จักเป็นเครื่องจำแนกบุคคลผู้ทำในทันที โดยไม่จำเป็นต้องมีบุคคลอื่นใดรู้เห็นด้วยเลย โดยไม่จำเป็นต้องให้ใครมารับรองเลย ว่าคนนั้นดีคนนี้เลว กรรมที่แต่ละบุคคลทำแล้ว ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ที่เป็นเครื่องจำแนกความดีเลวของผู้ทำอย่างแท้จริง นี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงรับรองด้วยพระพุทธภาษิตข้างต้น

แต่มักจะคิดกันว่า การทำดีหรือทำชั่วก็ตาม จะเป็นเหตุให้ผู้ทำเป็นคนดีหรือคนชั่ว เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ ก็ต่อเมื่อเป็นการกระทำอย่างเปิดเผย ในที่แจ้ง มีผู้อื่นรู้เห็นเท่านั้น มักจะคิดกันเสียว่า แม้ทำชั่ว แต่ไม่มีผู้อื่นรู้เห็น ผู้ทำก็จักไม่เป็นคนชั่ว เพราะขาดผู้รู้เห็นเป็นประจักษ์พยานว่าชั่ว จักไม่เป็นทุกข์ เพราะไม่มีโทษจากผู้อื่น เป็นต้นว่า ไม่เป็นที่รังเกียจ ไม่ถูกตำหนิโทษ ไม่ถูกลงทัณฑ์ ฯลฯ ในทำนองเดียวกัน มักจะคิดกันเสียว่า แม้ทำดี แต่ไม่มีผู้อื่นรู้เห็น ผู้ทำก็จักไม่เป็นคนดี เพราะขาดผู้รู้เห็นเป็นประจักษ์พยานว่าดี จักไม่เป็นสุข เพราะไม่มีการสนองตอบด้วยดีจากผู้อื่น เป็นต้นว่า ไม่เป็นที่นิยมชมชอบ ไม่ได้รับการยกย่องสรรเสริญ ไม่ได้รับบำเหน็จรางวัล ฯลฯ

ความคิดดังกล่าว เป็นความคิดผิด ไม่ถูก ไม่ตรง ไม่เป็นประโยชน์ ตามความจริงแท้ เป็นความคิดที่ตื้นและมืดมัว ไม่ลึกและไม่สว่างไสวด้วยปัญญา จักไม่เป็นคุณ ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ใดเลย ทั้งแก่ผู้อื่น ทั้งแก่ผู้คิดเอง แต่จักเป็นโทษ เป็นการเสื่อมจากประโยชน์อย่างยิ่ง

ควรยกขึ้นพิจารณาด้วยดี

ผู้มีความเห็นผิด ไม่ถูก ไม่ตรง ไม่เป็นไปตามความจริงแท้ ดังกล่าว จักเป็นผู้ประมาท หลงทำกรรมไม่ดีคือบาปกรรมโดยง่าย โดยเฉพาะในโอกาสที่คิดว่า ไม่มีผู้รู้เห็นการกระทำนั้น ๆ แต่ชื่อว่าที่ลับของผู้ทำบาปกรรมไม่มีในโลก ไม่เชื่อความจริงนี้ด้วยเหตุผลใดก็ตาม ชื่อว่าไม่เชื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะทรงกล่าวเป็นพระพุทธภาษิตไว้ว่า

นตฺถิ โลเก รโห นาม ปาปกมฺมํ ปกุพฺพโต
ชื่อว่าที่ลับของผู้ทำบาปกรรม ไม่มีในโลก.
สมฺมุขา ยาทิสํ จิณฺณํ ปรมฺมุขาปิ ตาทิสํ
ต่อหน้าประพฤติเช่นใด ถึงลับหลังก็ให้ประพฤติเช่นนั้น.

ที่ทรงมีพระราชนิยมให้ปิดทองหลังพระ ก็เท่ากับทรงมีพระมหากรุณายกพระพุทธภาษิตนี้มาพระราชทานไว้เป็นเครื่องเตือนสตินั่นเอง

ไม่ว่าจะทำบาปกรรมคือความชั่ว หรือกุศลกรรมคือความดี เมื่อใดก็ตาม ในที่ใด

ก็ตาม แม้จะไม่มีผู้อื่นรู้เห็น ผู้ทำย่อมรู้เห็นเอง ย่อมเศร้าหมองหรือผ่องใสอยู่ในจิตใจเอง เพราะความสำนึกของตนว่า ได้ทำชั่วแล้ว ได้ทำดีแล้ว ความเศร้าหมองผ่องใสของจิตใจนี้แหละสำคัญนัก อาจจักเปรียบได้กับถึงนรกถึงสวรรค์นั้นทีเดียว ที่มีคำกล่าวว่าสวรรค์ในอกนรกในใจก็ที่ตรงนี้นั่นเอง เป็นผลโดยตรงของการทำความดีความชั่ว ไม่ว่าจะในที่ลับหรือที่แจ้งนั่นเอง ผู้มีความเห็นผิด ประมาท หลงทำกรรมไม่ดีโดยง่าย จิตใจก็จะถึงนรกในปัจจุบันโดยง่าย เพราะมีความเศร้าหมองเป็นเหตุ เมื่อละโลกนี้แล้ว ก็จะถึงทุคติเพราะมีจิตใจที่เศร้าหมองนำไป

ตรงกันข้ามกับผู้มีความเห็นถูก เห็นชอบ เห็นตรง เป็นไปตามความจริงแท้ คือเห็นว่าที่ลับของผู้ทำกรรมไม่มีในโลก จะมีผู้อื่นรู้เห็นหรือไม่ก็ตาม ผู้ทำย่อมรู้เห็นเอง ย่อมเศร้าหมองหรือผ่องใสเอง คือเห็นชอบว่า ผู้ทำกรรมใด จักได้รับผลของกรรมนั้น ทำดีจักได้รับผลดี ทำชั่วจักได้รับผลชั่ว โดยไม่ต้องมีผู้รู้เห็นเป็นประจักษ์พยาน

ความเห็นถูก เห็นชอบ ดังกล่าว จักเป็นคุณ เป็นประโยชน์ ทั้งแก่ผู้อื่น และแก่ผู้เป็นเจ้าของความเห็นเอง เพราะจักเป็นเหตุให้ไม่ประมาท ไม่หลงทำกรรมไม่ดีคือบาปกรรมโดยง่าย ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง เป็นการไม่ก่อความเดือดร้อน ให้แก่ผู้อื่นและตนเอง ทั้งจักเป็นเหตุให้ไม่ประมาท พิจารณาทำกรรมดีคือกุศลกรรมอยู่สม่ำเสมอ เป็นการให้ความสุขแก่ผู้อื่นและตนเอง

กรรมนั้น ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว เมื่อทำแล้ว ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ทั้งมีผู้อื่นรู้เห็นและไม่มี ผลต้องเกิด และต้องเกิดตรงตามเหตุ คือทำกรรมดี ผลดีต้องเกิด ทำกรรมชั่วผลชั่วต้องเกิด ทำกรรมดี ผลชั่วจักไม่เกิด ทำกรรมชั่ว ผลดีจักไม่เกิด และต้องผู้ทำกรรมนั้น ๆ เท่านั้นที่จักเป็นผู้ได้รับผล ผู้ไม่ทำ จะได้รับผลหามีไม่ และผู้ทำแล้ว จะไม่ได้รับผลก็ไม่มีเลย

แต่การให้ผลของกรรมนั้นสลับซับซ้อนยิ่งนัก จนทำให้คิดเข้าใจผิดกันไปว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว ทำดีกลับไปได้ชั่ว ทำชั่วกลับมาได้ดี ผู้ที่เข้าใจเรื่องการให้ผลของกรรมผิดเช่นนี้ ย่อมเกิดความท้อแท้ลังเลที่จะทำความดี จึงควรทำความเข้าใจเสียใหม่ให้ถูกต้อง เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญ ไม่ควรปล่อยให้เข้าใจผิดต่อไป เพราะความเข้าใจผิดในเรื่องการให้ผลของ

กรรมนี้ จะเป็นเหตุให้เลิกทำความดีไปตาม ๆ กัน หรือจะทำบ้างก็เพียงเท่าที่ยินดีจะทำเท่านั้น ความเดือดร้อนวุ่นวายก็จะทวีขึ้นเป็นเงาตามตัว

การให้ผลของกรรมสลับซับซ้อน เพราะกรรมที่แต่ละคนทำไว้เป็นกรรมที่สลับซับซ้อน เหตุด้วยทำกันมามากมายในอดีตทั้งใกล้ไกล และในปัจจุบัน ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว กรรมใดแรง ให้ผลหนัก ผลของกรรมนั้นก็ตกลงถึงที่ก่อน กรรมใดอ่อน ให้ผลเบา ผลของกรรมนั้นก็ย่อมตกลงถึงที่ทีหลัง เป็นไปตามลำดับเช่นนี้ จึงยากจะเข้าใจว่าผลที่ได้รับอยู่นั้นเป็นผลของกรรมใดแน่ อาจเข้าใจได้เพียงว่า ที่ดีเป็นความสุขความร่มเย็น เป็นผลของกรรมดี ที่ชั่วเป็นความทุกข์ความเดือดร้อน เป็นผลของกรรมชั่ว ที่ตนได้กระทำไว้แล้วทั้งสิ้น มิใช่ใครอื่นทำให้เลย

พระบาลีบทอุทเทศที่ยกไว้เบื้องต้น ว่า

ยาทิสํ วปเต พีชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ
กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกํ

แปลความว่า บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้ผลเช่นนั้น ผู้ทำกรรมดี ย่อมได้ผลดี ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้ผลชั่ว

ชีวิตของสัตว์เหมือนภาชนะดิน ซึ่งล้วนมีความสลายเป็นที่สุด ปราชญ์กล่าวว่า ชีวิตนี้น้อยนัก ความผัดเพี้ยนกับมฤตยูอันมีกองทัพใหญ่นั้น ไม่ได้เลย สัตว์ทั้งปวงจักทอดทิ้งร่างไว้ในโลก ทั้งคนมีคนจนล้วนมีความตายเป็นเบื้องหน้า บุญเท่านั้นเป็นที่พึ่งของสัตว์ในโลกหน้า บุญเท่านั้นนำสุขมาให้ในเวลาสิ้นชีวิต จึงควรทำบุญคือความดีอันจักนำสุขมาให้ ทั้งเมื่อยังมีชีวิตอยู่และทั้งเวลาสิ้นชีวิตแล้ว

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอบรมพระราชหฤทัยมาเป็นอันดีในทางพระธรรมในพระพุทธศาสนา จึงทรงดำรงพระองค์อยู่ด้วยดีในราชธรรมจริยา และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลโดยนานัปการ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถได้

ทรงประกอบพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายครั้งนี้ ชื่อว่าได้ทรงถวายพระราชการวะบูชาในสมเด็จพระบุรพกษัตริยาธิราชเจ้าผู้ควรบูชา อันจักเป็นเหตุให้เกิดพระราชสิริสวัสดิ-พิพัฒนผลอีกส่วนหนึ่ง

ขออำนาจพระราชกุศลที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญถวายทั้งปวงนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เพื่อพระราชหิตสุขวิบากสมบัติ แด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สมตามพระบรมราชูทิศ โดยฐานะทุกประการ

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติด้วยเวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

กิตติกถา

ในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๔ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
พหุสฺสุตํ สีลวตูปปนฺนํ
ธมฺเม ฐิตํ น วิชหาติ กิตฺติ.

บัดนี้ จะรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระสัทธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแด่พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ในศกนี้ ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงมีพระราชปรารภ วันที่ ๙ มิถุนายนนี้ ซึ่งคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระองค์นั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ตามพระราชประเพณีและตามทางพระพุทธศาสนา ดังที่ได้ทรงเคยบำเพ็ญมา เป็นการทรงรักษาพระราชประเพณีอันเนื่องในพระพุทธศาสนาหรือเป็นการทรงปฏิบัติพระพุทธศาสนาอันเนื่องอยู่ในพระราชประเพณี ทั้งเป็นการทรงถวายพระราชคารวะ พร้อมทั้งพระราชกตัญญูกตเวทิตาธรรมในสมเด็จพระบรมเชฏฐาธิราชเจ้า

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระองค์นั้น ได้ทรงเป็นที่เคารพรักแห่งประชาชน เพราะได้ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มีพระราชหฤทัยมุ่งทรงศึกษาและ

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์.

ปฏิบัติพระราชกรณียกิจทุกอย่าง เพื่อความสุขความเจริญแห่งประชาชนและประเทศชาติ มิได้ทรงย่อท้อหวั่นไหวต่อความขัดแย้งและอุปสรรคอันตราย กับทั้งมีพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตาพระกรุณา อันจะพึงเห็นได้จากพระราชจริยาวัตร ในคราวเสด็จเยี่ยมราษฎรในที่ต่าง ๆ เป็นต้น ได้พระราชทานความเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไป ไม่ทอดพระเนตรเห็นและยึดถือว่าใครเป็นศัตรู เพราะไม่มีช่องเหลืออยู่ในพระราชหฤทัยที่จะเก็บความรู้สึกเช่นนี้ไว้ ด้วยมีพระเมตตาพระกรุณาเปี่ยมอยู่แล้ว ทำให้เห็นว่าทุก ๆ คนเป็นมิตร จึงกล่าวได้ว่าได้ทรงมีความสุขสงบ และทรงประกอบด้วยความดีทั้งปวง ไม่มีข้อที่จะควรยกขึ้นตำหนิโดยธรรม พระราชกัลยาณวัตรทั้งปวงจึงล้วนเป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจ ให้เกิดความเคารพรักแผ่ออกไปอย่างลึกซึ้งกว้างขวางโดยรวดเร็ว

ความเคารพรักอย่างจริงใจอันเกิดจากความดีนี้ คือ เกียรติที่เกิดขึ้นตามกระแสพระพุทธภาษิต ณ เบื้องต้นว่า พหุสฺสุตํ สีลวตูปปนฺนํ เป็นต้น แปลความว่า เกียรติย่อมไม่ละบุคคลผู้สดับมาก เข้าถึงศีลและวัตร ตั้งอยู่ในธรรม ดังนี้

คำว่า เกียรติ แปลตามศัพท์ว่า แพร่ไป ฟุ้งขจรไป หมายถึงเสียงที่พูดกันแพร่หลายออกไป ถ้าเป็นเสียงตำหนิติเตียน เรียกว่า ปาปเกียรติ ถ้าเป็นเสียงสรรเสริญ เรียกว่า กัลยาณเกียรติ แต่โดยปกติเมื่อกล่าวว่าเกียรติเพียงคำเดียว ก็หมายถึงเฉพาะกัลยาณเกียรติ คือเสียงสรรเสริญ อันเสียงสรรเสริญที่เป็นตัวเกียรตินี้ โดยตรงพึงประกอบด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ ตนเองก็ติตนเองโดยความประพฤติไม่ได้ และคนอื่นที่เป็นผู้รู้ ใคร่ครวญแล้วก็ติไม่ได้ เมื่อทั้งตนและผู้อื่นใคร่ครวญแล้วติไม่ได้เช่นนี้ จึงจะเป็นตัวเกียรติที่แท้ การกระทำทุกอย่างคนอื่นอาจจะไม่รู้ แต่ตนเองย่อมรู้อยู่เสมอ มีคำกล่าวว่า คนไม่รู้แต่เทวดารู้ หรือคนไม่ติไม่ชมแต่เทวดาติชม เทวดานั้นก็อาจหมายถึงเทวธรรม คือ หิริและโอตตัปปะในจิตใจ ซึ่งจะรู้และติชมได้ในจิตใจของตนเอง ตามพระพุทธภาษิตนี้แสดงว่า เกียรติเกิดจากธรรมที่เป็นเหตุ คือ ความได้สดับมาก ๑ ความเข้าถึงศีลและวัตร ๑ ความตั้งอยู่ในธรรม ๑

ความได้สดับมาก คือ เรียนศึกษามากในศิลปวิทยานั้น ๆ กล่าวเฉพาะในพระพุทธศาสนาท่านแสดงว่า ธรรมเหล่าใดงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุด กล่าวพรหมจรรย์

คือ ศาสนา คำสั่งสอนพร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะบริบูรณ์ บริสุทธิ์สิ้นเชิง ธรรมเหล่านั้นบุคคลสดับฟังมาก จำทรง คล่องปาก เพ่งด้วยใจ ขบเจาะด้วยทิฏฐิ คือ ความเห็น

ความได้สดับมากก็เพื่อปฏิบัติ เพราะเมื่อเรียนรู้แล้ว ก็ควรจะทำให้เหมาะแก่ความรู้ มีพระพุทธภาษิตว่า

ยถาปิ รุจิรํ ปุปฺผํ วณฺณวนฺตํ อคนฺธกํ
เอวํ สุภาสิตา วาจา อผลา โหติ อกุพฺพโต
ยถาปิ รุจิรํ ปุปฺผํ วณฺณวนฺตํ สคนฺธกํ
เอวํ สุภาสิตา วาจา สผลา โหติ สุกุพฺพโต

ดอกไม้มีทรวดทรงงาม มีสี แต่หากลิ่นมิได้ (ย่อมไม่หอมแก่ผู้ทัดทรง) แม้ฉันใด วาจาสุภาษิต ย่อมเป็นของไม่มีผลแก่ผู้ไม่กระทำ ฉันนั้น. ดอกไม้มีทรวดทรงงาม มีสี มีกลิ่น (ย่อมหอมแก่ผู้ทัดทรง) แม้ฉันใด วาจาสุภาษิต ย่อมเป็นของมีผลแก่ผู้ที่กระทำโดยเคารพ ฉันนั้น.

และตรัสไว้ว่า สุตวา จ โข ภิกฺขเว อริยสาวโก อกุสลํ ปชหติ กุสลํ ภาเวติ สาวชฺชํ ปชหติ อนวชฺชํ ภาเวติ สุทฺธมตฺตานํ ปริหรติ แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละกรรมอันมีโทษ เจริญกรรมอันไม่มีโทษ บริหารตนให้บริสุทธิ์ ดังนี้ (สุตตนิบาต นครโรปมสูตร) ฉะนั้น เมื่อตรัสบทพหุสสุตะแล้ว จึงตรัสบทให้ปฏิบัติต่อไป

ความเข้าถึงศีลและวัตร ศีล คือ ความประพฤติเป็นปกติเรียบร้อยดีงาม เพราะมีวิรัติเจตนา ความตั้งใจงดเว้นจากโทษทางกายวาจานั้น ๆ ศีลในพระพุทธศาสนา ที่เป็นสามัญทั่วไป คือ ศีล ๕ ซึ่งเป็นการงดเว้นจากภัยเวร ๕ ประการ ตั้งใจงดเว้นจากภัยเวรข้อใดเมื่อใด ก็เป็นศีลข้อนั้นขึ้นเมื่อนั้น กล่าวสั้นว่า ศีลคือความเว้นจากการที่ควรเว้น ส่วนวัตรคือ ความประพฤติปฏิบัติ หมายถึงประพฤติการที่ควรประพฤติทั้งปวง อีกนัยหนึ่ง การที่ควรเว้น ได้แก่ อกุศลบาป ทุจริตต่าง ๆ ตรัสสอนให้งดเว้นไม่ทำ เมื่องดเว้นได้เป็นปรกติ ก็เรียกว่า ศีล ส่วนการที่ควรประพฤติได้แก่ บุญกุศลสุจริตต่าง ๆ ตรัสสอนให้ทำ ให้อบรม เมื่อทำได้เป็นวัตร คือเป็นนิตย์ ก็เรียกว่า วัตร เมื่อทั้งศีล คือ เว้นการที่ควรเว้น ทั้งวัตร คือประพฤติการที่ควรประพฤติได้เป็นกิจวัตร จึงจะชื่อว่า เข้าถึงศีลและวัตร ตามบทนี้

ความตั้งอยู่ในธรรม หมายถึงมีจิตใจตั้งอยู่ในคุณธรรมตามฐานะ เช่น สัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ หิริ ความละอายแก่ใจในบาปทุจริต โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อบาปทุจริต วิริยะ ความพากเพียร สติ ความระลึกได้ สมาธิ ความตั้งใจมั่น ปัญญา ความรู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ คุณธรรมนี้เป็นเครื่องค้ำจุนสนับสนุนศีลและวัตรให้มีอยู่ได้โดยเหมาะสม แต่ก็ต้องอบรมให้มีประจำอยู่ในจิตใจ เป็นพื้นเพหรือเป็นนิสัยในทางที่ดี ให้เป็นกำลังของจิตใจอันเพียงพอที่จะป้องกันยับยั้งใจที่ดิ้นรนปรารถนาไปในทางที่ผิด ถ้ากำลังของคุณธรรมอ่อนกว่ากำลังของความดิ้นรนปรารถนาในทางที่ผิดก็จะป้องกันยับยั้งใจไว้ไม่ได้ ต้องประพฤติผิดศีลและวัตรอันควรแก่ฐานะของตน ไปตามอำนาจของความดิ้นรนปรารถนานั้น แม้จะเป็นผู้คงแก่เรียนมามากเท่าไร รู้ว่าอะไรดี อะไรไม่ดีทั้งหมด ก็ป้องกันยับยั้งไม่ได้ ทั้งอาจจะนำความรู้นั้นไปใช้อำนวยความปรารถนา ต่อเมื่อกำลังของคุณธรรมมีเสมอกัน หรือมากกว่ากำลังของความปรารถนา จึงจะป้องกันยับยั้งไม่ให้ลุอำนาจความปรารถนาในทางที่ผิดได้

ความได้สดับมาก ๑ ความเข้าถึงศีลและวัตร ๑ ความตั้งอยู่ในธรรม ๑ เป็นบ่อเกิดแห่งเกียรติ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรมส่วนเหตุเหล่านี้ ย่อมติตนเองโดยความประพฤติไม่ได้ ผู้อื่นซึ่งเป็นผู้รู้ใคร่ครวญแล้วก็ติเตียนไม่ได้ นี้เป็นเกียรติคือเสียงสรรเสริญโดยแท้จริงซึ่งเกิดจากคุณงามความดีโดยส่วนเดียว แม้พระพุทธภาษิตก็มีแสดงต่อไปว่า

ธมฺมฏฺฐํ สีลสมฺปนฺนํ สจฺจวาทึ หิรีมนํ
เนกฺขํ ชมฺโพนทสฺเสว โก ตํ นินฺทิตุมรหติ
เทวาปิ นํ ปสํสนฺติ พฺรหฺมุนาปิ ปสํสิโต

แปลความว่า บุคคลผู้ดำรงธรรม ถึงพร้อมด้วยศีล มีปกติกล่าวคำสัจจ์จริง มีใจประกอบด้วยหิริ ดุจแท่งทองชมพูนุท ฉะนั้น ใครเล่าควรจะตำหนิ แม้เทพก็สรรเสริญ แม้พรหมก็สรรเสริญ ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาอานันทมหิดล ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติอันเป็นบ่อเกิดแห่งพระราชกัลยาณเกียรติ ตามบทพระพุทธภาษิตดังที่ได้รับพระราชทานถวาย

วิสัชนามา จึงทรงเป็นที่เคารพรักเทอดทูน เป็นอนุสสติที่ลึกซึ้งกว้างขวางแห่งประชาชน พระราชกัลยาณเกียรตินี้มีอำนาจเหนืออำนาจอื่น ๆ ตลอดถึงแม้อำนาจแห่งมัจจุ ซึ่งมาตัดรอนให้ต้องสวรรคต เพราะอำนาจแห่งมัจจุ แม้ทำชีวิตันตรายได้ ก็ไม่อาจทำอันตรายแก่พระราชกัลยาณเกียรติได้ พระราชกัลยาณเกียรติยิ่งปรากฏเด่นชัด จารึกอยู่ในจิตใจของประชาชน และในประวัติศาสตร์ของชาติ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงประกอบพระราชพิธี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายครั้งนี้ ชื่อว่าได้ทรงถวายพระราชการวบูชาในสมเด็จพระบรมเชฏฐาธิราชเจ้า พระองค์ผู้ควรบูชา อันจักเป็นเหตุให้เกิดพระราชสิริสวัสดิ์พิพัฒนผลอีกส่วนหนึ่ง

ขออำนาจพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญถวายทั้งปวงนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เพื่อพระราชหิตสุขวิบากสมบัติ แด่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมตามพระบรมราชูทิศ โดยฐานะทุกประการ

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติด้วยเวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

ทุลลภปุคคลกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทานพระอัฐิสมเด็จพระราชบิดา

และการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จ

พระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันอังคารที่ ๙ มิถุนายน ๒๕๑๓ เวลา ๑๖.๓๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

เทฺวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมึ กตเม เทฺว โย จ ปุพฺพการี โย จ กตญฺญูกตเวที อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมินฺติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในทุลลภปุคคลกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระบัญญาบารมี อนุรูปพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานพระอัฐิสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ตามวิธีทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา

อนึ่ง คณะรัฐมนตรี ซึ่งมีจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี ได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระมหากรุณาสถาปนาพระอิสริยยศ และเฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมราชบูรพการี เพื่อเป็นสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลแก่ประเทศชาติ ตามโบราณขัตติยราชประเพณีที่มีมาแต่กาลก่อน อาศัยพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมอันตั้งมั่นอยู่ในพระราชหฤทัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีเฉลิมพระนามาภิไธย สมเด็จพระบรมชนกนาถ สมเด็จพระบรมราชชนนี ในโอกาสต่อจากพระราชพิธีทักษิณานุปทานเป็นพิเศษ

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระสาสนโสภณ.

อีกส่วนหนึ่ง

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ พระองค์นั้นทรงประกอบด้วยพระชาติวุฒิ พระคุณวุฒิ เพราะได้ทรงมีพระประสูติในที่ดี ทรงได้รับการอบรมที่ดี ทรงศึกษาเล่าเรียนมาได้เป็นอย่างดี และได้ทรงทำความดีอย่างเต็มที่ แม้จะเป็นเวลาอันไม่ยาวนัก ก็ได้ทรงทำคุณประโยชน์แก่ประชาชนและประเทศชาติเป็นอันมาก เป็นตัวอย่างให้คนรุ่นหลังปฏิบัติตามได้เป็นอย่างดียิ่ง ในเรื่องสงเคราะห์ประชาชนโดยทั่วหน้า การอบรมอันดีที่ทรงได้รับ พึงสาธกเป็นตัวอย่างด้วยพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงว่า "จงอุตสาหะเล่าเรียนโดยความเพียรอย่างยิ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสที่จะทำการให้เป็นคุณแก่บ้านเมืองของตัว และโลกที่ตัวได้เกิดมา" เหตุนี้ จึงได้ทรงศึกษาในขั้นต้นในประเทศอย่างเต็มความสามารถ อนึ่ง ยังมีโอกาสทรงผนวชเณรเป็นเวลาถึงเดือน ได้ทรงศึกษาพระวินัย พระธรรม คิหิปฏิบัติ พุทธประวัติ และทรงปฏิบัติกิจวัตรอย่างเคร่งครัด กล่าวได้ว่าทรงเข้าพระทัยในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงค้นคว้าหาความจริงจนได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงมีความดีครบ ๓ ประการ คือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ ฉะนั้น เมื่อทรงศึกษาจบในต่างประเทศแล้ว จึงเสด็จกลับเข้ามาทรงอุทิศสละทั้งพระวรกายพระหฤทัย ตลอดจนทรัพย์สินส่วนพระองค์ ทุ่มเทลงไปเพื่อประโยชน์สุขของอาณาประชาราษฎร โดยไม่ทรงคำนึงถึงความหมดเปลืองแห่งทรัพย์ ไม่ทรงคำนึงถึงพระสุขภาพแห่งพระวรกาย ทรงประกอบพระกรณียกิจโดยมิได้ทรงหวังผลตอบแทนเพื่อพระองค์ สิ่งที่ทรงปรารถนา คือความสุขของคนไทย การแพทย์ก็ดี การสาธารณสุขก็ดี ที่เจริญเป็นปึกแผ่นทุกวันนี้ ก็เพราะพระกรุณาธิคุณของพระองค์ จนบรรดาแพทย์ทั้งปวงพร้อมใจกันถวายนามสมญาว่า "พระบิดาแห่งการแพทย์ไทย" เป็นพระเกียรติยศปรากฏอยู่ พระเกียรติคุณของพระองค์ได้แผ่ไพศาลปรากฏตลอดไปในนานาประเทศ เป็นเหตุให้ประเทศไทยได้รับความช่วยทางการแพทย์ และการสาธารณสุข จากต่างประเทศสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล แม้จะทรงมีเวลาในรัชกาล

น้อย แต่ก็ทรงได้รับความรักเคารพจากอาณาประชาราษฎรทั้งปวงอย่างรวดเร็ว เพราะทรงเพียบพร้อมด้วยพระคุณสมบัติพิเศษ อันพึงสรุปลงได้ในคาถาพระพุทธภาษิตว่า

สีลทสฺสนสมฺปนฺนํ ธมฺมฏฺฐํ สจฺจวาทินํ

อตฺตโน กมฺมกุพฺพานํ ตํ ชโน กุรุเต ปิยํ

แปลความว่า ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติดี มีความเห็นชอบ ตั้งอยู่ในธรรม มีสัจจวาจา ทำการงานของตนโดยสุจริต ประชาชนย่อมรักเคารพ ดังนี้ ในขณะที่ประชาชนกำลังถวายความเคารพรัก และความหวังอย่างกว้างขวาง ก็พลันล่วงรัชกาลนั้น เหมือนดังดวงประทีปแห่งความหวังและความสุข ได้ดับลงโดยพลันโดยมิได้คาดคิด ยังให้เกิดวิปโยคทุกข์อย่างใหญ่ในหมู่ประชาราษฎรผู้จงรักภักดีทั่วไป แต่ก็ได้มีประทีปดวงใหม่เกิดขึ้นแทนสืบต่อทันที เป็นเหตุให้อาณาประชาราษฎรไม่ว้าเหว่สิ้นหวัง ยังมีขวัญใจที่ยึดเหนี่ยวใจและที่พึ่งอันประเสริฐดังที่ปรากฏเด่นชัดอยู่ในปัจจุบัน

การพรรณนาพระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระราชบิดา พร้อมทั้งพระราชกัลยาณเกียรติแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองรัชกาล ย่อมยากที่สมบูรณ์ ถ้าเว้นไม่พรรณนาพระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระราชชนนี ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เพราะพระกรณียกิจทั้งปวงที่สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงบำเพ็ญให้เกิดประโยชน์สุขแก่ประเทศชาติและประชาชน ย่อมมีส่วนอาศัยสมเด็จพระราชชนนีผู้เป็นเป็นคู่พระหฤทัย และทั้งสองพระองค์ได้ทรงประทานพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐแก่ประเทศชาติ และอาณาประชาราษฎรทั้งปวงถึงสองพระองค์ จึงทรงเป็นสมเด็จพระราชบูรพการี ที่ประเทศชาติและประชาราษฎรพึงถวายความเคารพเทอดทูนอย่างสูง อนึ่งเล่า สมเด็จพระราชชนนีบพิตรได้ทรงประกอบพระกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาราษฎรอย่างยิ่ง ดังที่ปรากฏอยู่แล้วชื่อว่าได้ทรงเป็นองค์พระบุพพการีแห่งอาณาประชาราษฎร เช่นเดียวกับสมเด็จพระราชบิดาอีกโสดหนึ่งด้วยโดยแท้

อันประชาชนชาวไทยกล่าวได้ว่า ส่วนใหญ่นับถือบุคคล ๒ จำพวก คือ บุพพการีและกตัญญูกตเวที ด้วยอานุภาพแห่งพระพุทธศาสนาที่ได้รับนับถือมาตลอดเวลาช้านาน อัน

บุคคล ๒ จำพวกนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่า เป็นทุลลภบุคคล คือ บุคคลที่หาได้ยาก ดังพระพุทธภาษิตบทอุทเทศว่า เทฺวเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา ทุลฺลภา โลกสฺมึ เป็นต้น แปลความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๒ จำพวกนี้หาได้ยากในโลก คือ บุพพการี ๑ กตัญญูกตเวที ๑ บุคคล ๒ จำพวกนี้แลหาได้ยากในโลก ดังนี้

บุพพการี คือ บุคคลผู้ทำอุปการะก่อน ส่วนกตัญญู คือ บุคคลผู้รู้อุปการะที่ท่านได้ทำแล้ว กตเวที คือ ประกาศอุปการะที่ท่านทำแล้วให้รู้ หมายความว่าปฏิบัติตอบแทน กตัญญูและกตเวทีเป็นคำที่ใช้รวมกัน หมายถึงบุคคลประเภทที่ ๒ บุคคลใดบุคคลหนึ่งก็ตามเมื่อทำอุปการะก่อน โดยมิใช่เป็นการตอบแทน แต่เป็นผู้ให้ก่อนทีเดียว ชื่อว่าบุพพการี ส่วนบุคคลผู้ที่ได้รับอุปการะของท่านแล้วรู้คุณของท่าน และไม่ลบหลู่คุณของท่าน ประกาศให้ปรากฏในโอกาสอันควรประกาศ ตอบแทนคุณท่านด้วยการให้การทำสิ่งที่เป็นไปเพื่อสุขประโยชน์แก่ท่านเป็นการปฏิการ ชื่อว่ากตัญญูกตเวที สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่าหาได้ยาก ท่านอธิบายว่า บุคคลเป็นอันมากควรจะปฏิบัติตนเป็นบุพพการีแต่ไม่ปฏิบัติ เพราะถูกตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากแต่ที่จะได้ ไม่ปรารถนาจะเป็นผู้ให้ ครอบงำจิตใจ ส่วนบุคคลที่ควรจะเป็นกตัญญูกตเวทีแต่ไม่เป็น เพราะถูกอวิชชาคือความไม่รู้ โดยตรงคือไม่รู้คุณท่านลบหลู่คุณท่าน ครอบงำจิตใจ อีกอย่างหนึ่ง เพราะบุคคล ๒ จำพวกนี้ที่เกี่ยวข้องกันโดยฐานะเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง มีจำนวนจำกัด เช่น มารดาบิดากับบุตรธิดา มารดาบิดาเป็นบุพพการีของบุตรธิดาก็มีเพียง ๒ ท่านเท่านั้น หรือจะกล่าวว่า มารดาก็มีเพียงหนึ่งท่าน บิดาเพียงหนึ่งท่านก็ได้ ส่วนบุตรธิดาก็มีจำนวนเท่าที่มี จึงหาได้ยาก เพราะจะหามารดาบิดาให้มากกว่าท่านละหนึ่งหาได้ไม่

โดยฐานะที่เกี่ยวข้องกันดังนี้ พึงจำแนกแสดงบุคคลทั้งสองจำพวกนี้ได้ ๔ คู่ คือ มารดาบิดากับบุตรธิดา คู่ ๑ ครูอาจารย์กับศิษย์ คู่ ๑ พระมหากษัตริย์กับพสกนิกร คู่ ๑ พระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับพุทธศาสนิกชน คู่ ๑ มารดาบิดาเป็นผู้ทำอุปการะก่อนแก่บุตรธิดา เพราะเป็นผู้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูอุปถัมภ์ต่าง ๆ จึงชื่อว่าเป็นบุพพการีของบุตรธิดา ฝ่ายบุตรธิดาเมื่อระลึกรู้คุณของมารดาบิดา ไม่ลบหลู่ แต่แสดงคุณให้ปรากฏ ปฏิบัติสนองคุณมารดา

บิดา ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวทีในมารดาบิดา ครูอาจารย์เป็นผู้ทำอุปการะก่อนแก่ศิษย์ เพราะได้ประสาธน์วิทยาให้และอบรมด้วยคุณต่าง ๆ จึงชื่อว่าเป็นบุพพการีของศิษย์ ฝ่ายศิษย์เมื่อระลึกรู้คุณไม่ลบหลู่แต่แสดงคุณให้ปรากฏ ปฏิบัติสนองคุณครูอาจารย์ ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวทีในครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์ทรงทำอุปการะก่อนแก่พสกนิกร เพราะทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจโดยธรรม ยังให้เกิดความสุขความเจริญแก่พสกนิกร ชื่อว่าทรงเป็นบุพพการีของพสกนิกร แม้รัฐบาลและบุคคลผู้มีอำนาจหน้าที่ปกครองทุกระดับ ก็ชื่อว่าผู้ทำอุปการะก่อนแห่งพสกนิกรตามระดับ ฝ่ายพสกนิกร เมื่อระลึกรู้พระมหากรุณา ไม่ลบหลู่ประกาศให้ปรากฏ ปฏิบัติตอบแทนพระมหากรุณาตามฐานะ ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวทีในพระมหากษัตริย์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงทำอุปการะก่อนแก่เวไนยนิกร เพราะได้ทรงมีพระมหากรุณาแสดงธรรมสั่งสอนโปรดให้พ้นความทุกข์ให้ได้รับสุขประโยชน์ตามภูมิชั้น ชื่อว่าทรงเป็นบุพพการีแห่งเวไนยนิกรพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฝ่ายพุทธศาสนิกชนเมื่อระลึกรู้พระคุณ ไม่ลบหลู่ประกาศพระคุณให้ปรากฏ ปฏิบัติตอบแทนด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ดำรงสืบต่อพระพุทธศาสนา อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาตามควรแก่กรณีย์ ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวทีในพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

แสดงโดยสรุป บุคคลผู้ที่ให้ก่อนด้วยเมตตากรุณา ชื่อว่าบุพพการี ฝ่ายบุคคลผู้ที่รับแล้วให้ตอบในภายหลัง ชื่อว่ากตัญญูกตเวที ผู้ที่ลุอำนาจแห่งตัณหาคือความอยากแต่ที่จะได้หรืออยากแต่จะเป็นผู้แบมือรับ ไม่อาจจะสละให้ ย่อมเป็นบุพพการีไม่ได้ ถึงจะอยู่ในฐานะที่พึงเป็นบุพพการี ก็ปฏิบัติหน้าที่ของบุพพการีไม่ได้ พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้อบรมพรหมวิหารธรรม มีเมตตา กรุณาเป็นต้น และสังคหวัตถุ คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวจิตใจ ได้แก่การให้ การเจรจาวาจาเป็นที่รัก ความประพฤติประโยชน์ และความวางตนสม่ำเสมอ ฝ่ายผู้ที่มีอวิชชาหนาแน่น รับอุปการะของท่านแล้วก็ไม่รู้คุณท่าน แทนที่จะสำนึกตนว่าคล้ายเป็นลูกหนี้ท่าน กลับคิดว่าเหมือนเป็นเจ้าหนี้ท่าน ต้องการที่จะทวงให้ได้ยิ่งขึ้น ครั้นไม่ได้ตามปรารถนา ก็กลับโกรธ ลบหลู่คุณของท่าน ดังนี้ก็เป็นกตัญญูกตเวทีไม่ได้ พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้อบรมสติปัญญาให้สำนึกรู้จริงในคุณของ

ท่านผู้มีคุณ และปฏิบัติตอบแทนตามหลักสังคหวัตถุนั้นแหละ เมื่อเป็นเช่นนี้ สังคมหมู่ชนจึงดำเนินไปได้ด้วยดีมีความสุขความเจริญ เหมือนดังล้อรถที่มีเพลา ย่อมหมุนนำรถไปได้ฉะนั้น ด้วยอานุภาพแห่งพระพุทธศาสนาและความรับปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอน บุคคล ๒ จำพวกนี้จึงยังหาได้อยู่ในประชาชนชาวไทย อันอาจหาได้ยากในที่อื่น ธรรมนี้จึงรักษาชนผู้ประพฤติธรรมให้มีความสงบสุข ดังที่ปรากฏเห็นได้ชัด

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ได้ทรงเป็นบุคคล ๒ จำพวกที่หาได้ยากนี้ ตามพระพุทธศาสโนวาทเช่นที่ได้ถวายวิสัชนามา และตามพระบรมราโชวาทที่ว่า "จงอุตสาหะเล่าเรียนโดยความเพียรอย่างยิ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสที่จะทำการให้เป็นคุณแก่บ้านเมืองของตัวและโลกที่ตัวได้เกิดมา" จึงทรงเป็นทั้งกตัญญูกตเวที เพราะได้ทรงทราบซึ้งและทรงปฏิบัติตอบสนองพระบรมพุทโธวาท และพระบรมราโชวาท ทรงเป็นบุพพการี เพราะได้ทรงประกอบพระกรณียกิจและพระราชกรณียกิจเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาราษฎรทั่วไป

อนึ่ง สมเด็จบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงดำรงอยู่ในพระกตัญญูกตเวทิตาธรรม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายในโอกาสนี้แล้ว จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศเฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมชนกนาถ และสมเด็จพระบรมราชชนนี ในโอกาสสืบไป ชื่อว่าได้ทรงปฏิบัติในภูมิแห่งสาธุชน สมดังพระพุทธนิพนธภาษิตว่า

ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา

ความกตัญญูกตเวทีเป็นภูมิแห่งสาธุชน ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ด้วยดีแล้วในพระสงฆ์ ทรงพระราชอุทิศถวายทั้งนี้ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์ผลิตวิบากสุขสมบัติ แด่สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ และแด่ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมดังพระราชปณิธานอุทิศโดยฐานะ

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สัทธากถา

ในการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต
สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระอุโบสถ วัดราชาธิวาส

วันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

สทฺธา ทุติยา ปุริสสฺส โหติ   สทฺธา พนฺธติ ปาเถยฺยํ
สทฺธาย ตรติ โอฆํ   สทฺธา สาธุ ปติฏฺฐิตาติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแด่พระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ได้ทรงบำเพ็ญ อุทิศถวายส่วนพระราชกุศล แด่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ในวันคล้ายวันสวรรคต ซึ่งเวียนมาถึงเข้า ณ วันนี้ พร้อมทั้งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ในโอกาสเดียวกันนี้ ก็ได้ทรงอุทิศถวายพระบุพพการีพระบุพพการินีประยูรญาติในพระองค์พร้อมกันด้วย ทั้งนี้ เพราะทรงรำลึกถึงพระราชูปถัมภ์ของสมเด็จพระบรมราชินีนาถพระองค์นั้น และสมเด็จพระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (พร้อมทั้งพระอุปถัมภ์ของพระบุพพการี พระบุพพการินีทั้งปวง) เป็นส่วนกตัญญุตา, จึงทรงปฏิบัติปฏิการตามควรแก่สมัยเป็นกตเวทิตา ตามภูมิชั้นของสาธุชน ดังพระพุทธภาษิตว่า

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์

ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา

ความกตัญญูกตเวทีเป็นภูมิของคนดี ดังนี้. และพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญนั้น ก็เป็นไปตามพระพุทธศาสนา สงเคราะห์เป็นทานมัย สีลมัย ภาวนามัย ซึ่งเป็นอธิการพิเศษอันจะพึงให้บังเกิดผลตามควรแก่ฐานะ

สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระองค์นั้น ได้ทรงประกอบด้วยพระราชกัลยาณเกียรติอันยิ่งใหญ่ แม้จะเสด็จสวรรคตล่วงไปนานปีแล้ว ก็ยังเป็นที่อนุสรณ์ถึงอยู่ ทั้งนี้เพราะทรงประกอบด้วยพระราชกัลยาณคุณ ทั้งที่เป็นอัตตัตถะและปรัตถะ กล่าวโดยย่อ ในส่วนอัตตัตถะนั้น ทรงประกอบด้วยพระปุพเพกตปุญญตาส่ง และทรงประกอบด้วยอัตตสัมมาปณิธิในทางต่าง ๆ เสริม จึงทรงบริบูรณ์ด้วยพระรูปสมบัติ อิสสริยสมบัติ เป็นนารีรัตน์สูงสุดในสมัย ในส่วนปรัตถะนั้น ได้ทรงปฏิบัติเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นสมแก่ฐานะทั้งปวง เป็นต้นว่าโดยฐานะเป็นพระชนนี ก็ทรงบำรุงเลี้ยงพระบรมราชบีโยรส พระราชธิดาด้วยดี, ในฐานะเป็นนารี ก็ได้ทรงทำสาธารณประโยชน์แก่สตรีทั้งหลาย ได้ทรงสร้างและอุปถัมภ์โรงเรียนสตรีและโรงพยาบาลแพทย์ผดุงครรภ์, โดยฐานะเป็นพระมาดาของคนทั่วไป ได้ทรงสร้างและอุปถัมภ์โรงพยาบาล ได้ทรงเป็นสภานายิกา ตั้งและบำรุงสภากาชาด ได้ทรงเกื้อกูลโรงเรียนและโรงพยาบาลทั่วไปโดยกาลสมัย หรือในคราวที่ต้องการ โดยฐานะเป็นพุทธศาสนิกาได้ทรงบำรุงพระอารามหลายแห่ง ได้ทรงอุปถัมภ์เกื้อกูลพระสงฆ์และพุทธศาสนาในทางต่าง ๆ, โดยฐานะเป็นพระราชินี ได้ร่วมปฏิบัติพระราชภารกิจแห่งพระบรมราชสวามี เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ครั้งเสด็จพระราชดำเนินสู่ยุโรปในวาระแรก แม้เมื่อสมเด็จพระบรมราชสวามีได้เสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จบรมราชบีโยรสได้เสด็จสืบราชสันตติวงศ์ ก็ได้ทรงช่วยพระบรมราชบีโยรสบัญชาการฝ่ายใน ทั้งยังได้ทรงช่วยพระราชธุระ ทรงเป็นที่ปรึกษาส่วนราชการแผ่นดินอื่น ๆ อีก ในรัชกาลทั้งสองนั้น. เพราะทรงประกอบด้วยอัตตัตถะและปรัตถะมีนิทัสนนัยดังถวายวิสัชนามา จึงยังความยินดีปรีดาให้เกิดแก่ชนทั้งหลายทุกชั้นไป, กล่าวโดยสรุป พระองค์ดำรงพระชนม์เพื่อสำเร็จประโยชน์แก่ชุมนุมชนทุกเหล่า สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า

สปฺปุริโส ภิกฺขเว กุเล ชายมาโน
พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย โหติ

เป็นอาทิ ความว่า "ภิกษุทั้งหลาย สัตบุรุษเกิดในสกุล ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อสุขแห่งชนเป็นอันมาก ย่อมยังประโยชน์เกื้อกูลและสุขให้สำเร็จ แก่มารดาบิดาและบุตรภรรยา แก่หมู่คนผู้เป็นทาส เป็นกรรมกร แก่มิตรอมาตย์ แก่สมณพราหมณ์ เปรียบเหมือนมหาเมฆยังน้ำให้ตก ทำข้าวกล้าให้สำเร็จ ย่อมยังประโยชน์เกื้อกูลและสุข ให้เกิดแก่มหาชน ฉะนั้น"

กล่าวโดยธรรมปริยาย สมเด็จพระบรมราชินีนาถพระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยพระคุณธรรมอันเป็นกำลังอุปถัมภ์ภายในพระองค์มากประการ จะยกขึ้นถวายวิสัชนาเพียงประการเดียว คือ พระคุณธรรมที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ ได้แก่ศรัทธาที่ตั้งมั่นในทางที่ชอบ

บุคคลทุกคนจะทำอะไรทุกอย่าง ต้องมีเครื่องชักจูงใจให้ทำ โดยมิให้เคลือบแคลงลังเล เครื่องชักจูงใจนั้นมีอยู่ในใจเอง คือศรัทธาที่แปลว่า ความเชื่อ หมายถึงความวางใจลงไปหรือปลงใจลงไปว่า ข้อนั้นพึงเป็นอย่างนั้น สมกับคำที่กล่าวว่า ศรัทธามีอธิโมกข์เป็นลักษณะ อธิโมกข์คือความปล่อยใจจากความสงสัย หรือความที่ใจพ้นจากความสงสัยเพราะสันนิษฐานปักใจลงว่าอย่างนั้นแน่นอนแล้ว จึงไม่หวั่นไหวเหมือนเสาเขื่อนศิลา ไม่มีเฉลียวระแวงที่จะทำให้ลังเล ศรัทธาดังกล่าวนี้เป็นศรัทธาทั่วไป อาจเป็นโทษตัดรอนในเมื่อเป็นศรัทธาในทางที่ผิด อาจเป็นคุณเกื้อกูลในเมื่อเป็นศรัทธาในทางที่ถูก ศรัทธาเป็นไปในทางผิด เพราะเป็นญาณวิปปยุต ปราศจากญาณ คือความรู้จริง มีลักษณะดังแสดงไว้ในกาลามสูตร ๑๐ ประการ คือ เชื่อหรือถือ ๑. โดยได้ฟังตามกันมา ๒. โดยลำดับสืบ ๆ กันมา ๓. โดยความตื่นว่าได้ยินว่าอย่างนี้ ๆ ๔. โดยอ้างตำรา ๕. โดยเหตุนึกเดาเอา ๖. โดยนัยคือคาดคะเน ๗. โดยความตรึกตามอาการ ๘. โดยชอบใจว่า ต้องกันกับลัทธิของตน ๙. โดยเชื่อว่าผู้พูดสมควรจะเชื่อได้ ๑๐. โดยความนับถือว่าสมณะผู้นี้เป็นครูของเรา รวมความว่า ศรัทธาเช่นนี้เป็นสุตามัย เกิดจากการได้ยินได้ฟังเท่านั้นบ้าง เป็นจินตามัยเกิดจากการคิดไปเองบ้าง รวมเป็นศรัทธาคือเชื่อก่อนรู้, ถ้าสิ่งที่เชื่อถูกต้อง เพราะข้อที่ฟัง

มาถูกต้องเป็นต้น ก็เป็นคุณเกื้อกูลได้ ถ้าสิ่งที่เชื่อผิดพลาด ก็เป็นโทษตัดรอน แต่ก็ตกอยู่ในลักษณะที่ถูกผู้อื่นชักจูง ดังเรียกว่า ปรปัจจัยสัทธา ศรัทธาที่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย

ส่วนศรัทธาเป็นไปในทางถูก เพราะเป็นญาณสัมปยุต ประกอบด้วยญาณ คือความรู้จริง มีลักษณะตรงกันข้ามกับศรัทธาดังกล่าวแล้ว เป็นภาวนามัย คือเกิดจากการปฏิบัติจนรู้เห็นจริง จึงเป็นศรัทธาที่รู้ก่อนเชื่อ หรือเชื่อเพราะรู้เห็นจริงแล้ว ไม่ต้องมีผู้อื่นชักจูง เรียกว่า อปรปัจจัยสัทธา ศรัทธาที่ไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย

แต่ก่อนที่จะได้ศรัทธาที่เป็นอปรปัจจัย ไม่มีผู้อื่นชักจูง ก็จำต้องอาศัยศรัทธาที่มีผู้อื่นชักจูงไปก่อน แต่ต้องเลือกเฉพาะผู้ที่สมควรเท่านั้น ฉะนั้น ศรัทธาในพระพุทธศาสนา ท่านจึงสอนให้มีในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก่อน เรียกว่า ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อความตรัสรู้ของพระตถาคตพุทธเจ้า เพราะเมื่อมีศรัทธาอย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นเหตุให้มีศรัทธาในพระพุทธ-ศาสนา. แต่เมื่อกล่าวว่าศรัทธาในพระพุทธศาสนา ความก็ยังกว้าง ฉะนั้น เพื่อจำกัดความโดยเอกเทศ เพื่อเกื้อกูลแก่สัมมาปฏิบัติ พระอาจารย์จึงเลือกสรรประเภทของศรัทธาขึ้นแสดง ๔ ประการ คือ

๑. **กัมมสัทธา** เชื่อกรรม คือเชื่อว่าเมื่อทำอะไรด้วยมีเจตนาทำ หรือทำทั้งที่รู้อยู่ ก็เป็นความดีหรือความชั่ว ที่ติดค้างอยู่ มิใช่ทำแล้วก็แล้วไป

๒. **วิปากสัทธา** เชื่อผลของกรรม คือเชื่อว่า ผลดีหรือชั่วที่ได้รับต่าง ๆ เป็นผลของกรรมที่ติดค้างอยู่นั้น ๆ

๓. **กัมมัสสกตาสัทธา** เชื่อความที่ผู้ทำมีกรรมเป็นของ ๆ ตน คือผู้ใดทำกรรมใดไว้ ดีหรือชั่ว ผู้นั้นก็เป็นเจ้าของกรรมนั้น ทั้งต้องเป็นทายาทผู้รับผลของกรรมนั้น คือต้องเป็นผู้รับผิดชอบเต็มที่ต่อกรรมของตน

๔. **ตถาคตโพธิสัทธา** เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

เมื่อมีศรัทธาใน ๔ ข้อนี้ ชื่อว่าได้มีศรัทธา คือเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อในพระพุทธศาสนา แต่เมื่อยังไม่มีปัญญาหรือญาณ รู้เห็นในธรรมตามเหตุผล ก็เป็นศรัทธาอย่างมืด ๆ หรือยังมีสงสัยลังเลใจ ชื่อว่ายังไม่ตั้งมั่น เพราะยังกวัดแกว่งเปลี่ยนแปลงได้. ต่อเมื่อใด

อบรมปัญญาให้รู้เห็นธรรมตามเหตุผล เมื่อนั้น ก็เป็นศรัทธาอย่างสว่างด้วยปัญญา ปราศจากสงสัยลังเลใจ ชื่อว่าศรัทธาตั้งมั่นในทางที่ชอบ และเมื่อรู้เห็นธรรมเพียงใด ศรัทธาก็ตั้งมั่นเพียงนั้น ทั้งยังเกิดปสาทะขึ้นคู่กันด้วย ปสาทะคือความเลื่อมใส ท่านเปรียบเหมือนอย่างแก้วมณี ที่ทำน้ำให้ใส เพราะเป็นเครื่องยังจิตให้ผุดผ่องชื่นบานนิยมชมชื่น เมื่อเกิดศรัทธาปสาทะในธรรม ก็โยงไปถึงในพระพุทธเจ้าผู้บอกผู้แสดงธรรม และในพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติธรรม สมดังพระบาลีที่แสดงองค์ของพระโสดาบัน ผู้ได้เห็นธรรมชั้นแรกไว้ว่า

พุทฺเธ อเวจฺจปสาโท ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า

ธมฺเม อเวจฺจปสาโท ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระธรรม

สงฺเฆ อเวจฺจปสาโท ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์

ประมวลศรัทธาตามที่พระอาจารย์แสดงไว้เป็น ๔ คือ:-

๑. อาคมสัทธา ศรัทธาที่มาเกิดแก่พระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ต้น คือตั้งแต่อภินิหาร (ความตกลงใจที่จะเป็นพระพุทธเจ้า) เป็นศรัทธาในพุทธภูมิ.

๒. อธิคมสัทธา ศรัทธาที่เกิดจากการบรรลุธรรม ด้วยความรู้แจ้งแทงตลอดของพระอริยสาวกทั้งหลาย

๓. โอกัปปนสัทธา ศรัทธาที่เกิดจากความกำหนดลง โดยไม่หวั่นไหวในเมื่อกล่าวว่า พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

๔. ปสาทสัทธา ศรัทธาที่ประกอบด้วยความเลื่อมใส

ศรัทธาตามที่รวบรวมมา รวมความโดยย่อว่า ศรัทธาในพระพุทธศาสนา มุ่งเฉพาะที่ประกอบด้วยความรู้ และที่ตั้งมั่นในทางที่ชอบมีลักษณะเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เชื่อโดยรู้เหตุผล มิใช่โดยไม่รู้, ในเบื้องต้นแม้ต้องอาศัยผู้อื่น ก็อาศัยเฉพาะผู้ที่สมควร และก็ต้องอาศัยตนเองไตร่ตรองพิจารณาจนรู้เห็นจริงด้วยตน เพื่อให้เป็นศรัทธาโดยอิสระ ไม่ต้องอาศัยผู้อื่น

ศรัทธาเป็นเพื่อนประจำตนของบุคคลทุกคน เป็นเพื่อนผู้ชักจูงให้เชื่อในเรื่องที่เชื่อทั้งปวง ผู้ชักจูงให้เชื่อในภายนอก ย่อมชักจูงไม่สำเร็จ ถ้าศรัทธาไม่เกิดรับรองในใจ สมดัง

พระพุทธภาษิตว่า "สทฺธา ทุติยา ปุริสสฺส โหติ ศรัทธาเป็นเพื่อนคู่ใจของคน" ศรัทธาในทางที่ถูก ย่อมชักจูงให้ปฏิบัติดำเนินในทางที่ถูก ให้ประพฤติแต่การที่ชอบ ปราศจากโทษ เป็นบุญกรรม หรือกุศลกรรม คือกรรมที่ดี ซึ่งเป็นเหมือนเสบียงเดินทางของผู้ทำดี ซึ่งชื่อว่ากำลังเดินทางอยู่ในทางชีวิต สมกับพระพุทธภาษิตว่า "สทฺธา พนฺธติ ปาเถยฺยํ ศรัทธารวบรวมเสบียงคือกุศล" และย่อมข้ามห้วงทุกข์ต่าง ๆ ได้ด้วยศรัทธา ดังพระพุทธภาษิตว่า "สทฺธาย ตรติ โอฆํ ข้ามห้วงทุกข์ได้ด้วยศรัทธา" แต่ก็ต้องเป็นศรัทธาที่ตั้งมั่นในทางที่ชอบ จึงจักให้สำเร็จประโยชน์ทุกประการ สมดังพระพุทธภาษิตว่า "สทฺธา สาธุ ปติฏฺฐิตา ศรัทธาตั้งมั่นแล้ว ยังประโยชน์ให้สำเร็จ" ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง ได้ทรงประกอบด้วยพระศรัทธาที่ตั้งมั่น พระปสาทะที่เป็นไปในทางที่ชอบ ประกอบด้วยประโยชน์ด้วยพระวิจารณปัญญา ซึ่งทรงสามารถยังประโยชนกิจทั้งปวงให้สำเร็จ ด้วยประการฉะนี้.

ขออำนาจพระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ได้ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ และทรงอุทิศถวายทั้งนี้ จงสัมฤทธิวิบูลสุขมนุญผล แด่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง พร้อมทั้งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และแด่พระบุพพการี พระบุพพการินี ประยูรญาติทั้งหลาย สมตามพระราชปณิธานประสงค์ โดยฐานะทุกประการ

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา พอสมควรแก่เวลา ยุติลงด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สันตุฏฐิกตัญญุตากถา

ในการพระกุศลถวายสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

วันศุกร์ ที่ ๑๓ มกราคม ๒๔๙๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

สนฺตุฏฺฐี จ กตญฺญุตาติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแด่พระกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้านายในราชตระกูล "บริพัตร" ทรงบำเพ็ญถวาย สนองพระมหากรุณาธิคุณ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ในสัตตมวารที่ ๔ จำเดิมแต่เสด็จสวรรคต ตามวิธีปุพพเปตพลี ในพระพุทธศาสนา ถวายคารวะอปจายนาการพระบรมศพตามควรแก่สมัย ตามวิสัยของบัณฑิตชนผู้ประกอบด้วยคารวะเคารพท่านผู้ควรเคารพ นิวาตะ อ่อนน้อม ท่านผู้ควรอ่อนน้อม พร้อมทั้งความกตัญญูกตเวที.

สมเด็จ ฯ พระพันวัสสา ฯ พระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยพระคุณนานัปการ ดังที่ปรากฏโดยประจักษ์ แม้เสด็จสวรรคตไปแล้ว พระคุณนั้น ๆ ก็ยังดำรงอยู่เป็นที่อนุสรณ์สรรเสริญของบุคคลทั่วไป และจักปรากฏเป็นจารึกในประวัติของประชาชาติไทยสืบไป

สมเด็จ ฯ พระพันวัสสา ฯ พระองค์นั้น ได้ทรงตั้งพระองค์ไว้ชอบ ประกอบด้วยพระคุณเกื้อกูลพระองค์บ้าง เกื้อกูลผู้อื่นบ้าง เพราะทรงประพฤติธรรม ทั้งเมื่อทรงปรารภถึงพระองค์ ทั้งเมื่อทรงปรารภถึงผู้อื่น ดังจักถวายวิสัชนาตามข้อธรรมที่ยกขึ้นไว้เป็นบทอุทเทศ ณ เบื้องต้นสืบต่อไป

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระโศภนคณาภรณ์

โดยปกติ บุคคลทั่วไปย่อมปรารภตนฝ่ายหนึ่ง ปรารภผู้อื่นฝ่ายหนึ่ง เป็นที่เริ่มประกอบการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ความปรารภนั้น ถ้ามีธรรมชักนำ ย่อมเป็นไปในทางดี คือเป็นไปเพื่อคุณเกื้อกูลตนและผู้อื่นให้เป็นสุข ถ้ามีอธรรมชักนำ ย่อมเป็นไปในทางชั่ว คือเป็นไปเพื่อโทษทำลายเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เพราะธรรมและอธรรมทั้ง ๒ มีวิบากไม่เสมอกัน อธมฺโม นิรยํ เนติ อธรรมย่อมนำไปสู่คติเสื่อม ธมฺโม ปาเปติ สุคตึ ธรรมย่อมนำไปสู่คติดี ฉะนั้น ผู้มีปัญญาจึงปฏิบัติเพื่อละอธรรม และอบรมธรรมให้เกิดขึ้น ธรรมนั้นมีปริยายเป็นอันมาก ในที่นี้จะยกขึ้นแสดง ๒ ประการ คือ สันตุฏฐี ๑ กตัญญุตา ๑ เพราะเป็นธรรมที่พึงมีประจำตน เมื่อปรารภตน พึงมีสันตุฏฐี เมื่อปรารภผู้อื่น พึงมีกตัญญุ-ตา มีอธิบายดังต่อไปนี้

สันตุฏฐี คือสันโดษ ความเพียงพอใจ คือความเพียงพอและยินดีพอใจประกอบกัน, สันโดษจึงมีลักษณะอิ่มพอ และยินดีอยู่ในสิ่งอิ่มที่พอนั้น โดยพยัญชนะ ท่านแปลว่า ยินดีด้วยของตน ด้วยของมีอยู่หรือด้วยอาการสม่ำเสมอ (ตุฏฺฐิ ยินดี, สํ ของตน, ของมีอยู่หรือสม่ำเสมอ), โดยอรรถ มีความหมายดังกล่าวและหมายถึงสันโดษในวัตถุ คือ ปัจจัยเครื่องอาศัยและทรัพย์สิ่งของต่าง ๆ ท่านจำแนกประเภทเป็น ๓ คือ ความสันโดษตามวัตถุที่พึงได้ ไม่ยินดีปรารถนายิ่งกว่าที่พึงได้ เรียก ยถาลาภสันโดษ ความสันโดษตามกำลัง ไม่ยินดีปรารถนาเกินกำลัง เรียก ยถาพลสันโดษ ความสันโดษตามความสมควร ไม่ยินดีปรารถนาโดยไม่สมควร เรียก ยถาสารุปปสันโดษ

สันโดษนี้เป็นเครื่องห้ามความปรารถนาเกินส่วนและความปรารถนาในทางผิด อันรวมเรียกว่า ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก ซึ่งเป็นมูลเหตุของกรรม คือการงานทางกายวาจาใจ อันเป็นอกุศลทุจริตทั้งปวง ความอยาก ความปรารถนา ที่เรียกว่าตัณหานี้ เป็นความอยากที่ไม่จำกัดขอบเขตควรไม่ควร และทวีขึ้นเสมอไม่มีอิ่มไม่มีเต็ม สมดังภาษิตของพระโพธิสัตว์ในกามชาดกว่า กามํ กามยมานสฺส ตสฺส เจ ตํ สมิชฺฌติ เป็นต้น แปลว่า เมื่อบุคคลปรารถนาสิ่งที่ปรารถนา ถ้าสิ่งนั้นสำเร็จแก่เขา เขาได้สิ่งที่ผู้เกิดมาจะต้องตายปรารถนาแล้ว ย่อมมีใจชื่นชมยิ่งนัก ย่อมได้ความปรารถนาอื่น ๆ จากนั้นต่อไปอีก เหมือน

อย่างได้ความกระหายในฤดูแล้ง เมื่อบุคคลผู้อ่อนปัญญา เขลาไม่รู้จริง เติบใหญ่ขึ้น ความอยาก (ในสิ่งที่ยังไม่ถึง) และความกระหาย (ในสิ่งที่ถึงแล้ว) ก็เติบใหญ่ยิ่งขึ้น, เหมือนเมื่อโคเติบโตขึ้น เขา (บนศีรษะ) ก็งอกโตตามขึ้น, แม้เพราะให้ข้าวสาลีข้าวเหนียว โค ม้า ข้าทาส ผู้คน (บรรดาสวิญญาณกทรัพย์อวิญญาณกทรัพย์) ทั่วทั้งแผ่นดินทั้งหมด ก็ไม่พอแก่บุคคลผู้หนึ่ง, บุคคลรู้อย่างนี้แล้ว ก็ไม่ควรอยู่ในอำนาจตัณหา ควรประพฤติธรรมให้สม่ำเสมอ ดังนี้

ภาษิตในชาดกตามที่ยกมานี้ เป็นข้อสาธกให้เห็นลักษณะของตัณหา ที่เติบโตขึ้นเหมือนเขาโคที่งอกขึ้นบนศีรษะโค, ถ้าบุคคลไม่ห้ามปิดเสีย ก็ยิ่งเติบใหญ่ขึ้นตามอายุ ฐานะและภาวะเป็นต้นของบุคคล และยิ่งมีอำนาจครอบงำทำให้เป็นทาส, บุคคลผู้เป็นทาสของตัณหา ย่อมไม่อาจประพฤติธรรมให้เหมาะสมแก่ภาวะฐานะของตน ไม่อาจแม้จะประพฤติมนุษยธรรม แต่อาจประพฤติอธรรมต่าง ๆ ฉะนั้น ท่านจึงสอนให้ห้ามให้ปิดกระแสตัณหาด้วยธรรม เช่น สติปัญญา และโดยเฉพาะคือความสันโดษ อันมีลักษณะตรงกันข้ามกับตัณหา สติและปัญญานี้ เมื่ออบรมให้เป็นไปโดยชอบ ย่อมเป็นเครื่องห้ามปิดกระแสตัณหาและปลูกความสันโดษให้เกิดขึ้นแทน เมื่อเกิดสันโดษขึ้น ก็เกิดความอิ่มความพอ นับว่าเป็นผู้มั่งมี ท่านจึงกล่าวสรรเสริญ สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง และกล่าวสรรเสริญปัญญาว่า เต เว ติตฺตา เย ปญฺญาย ติตฺตา ชนเหล่าใดอิ่มด้วยปัญญา ชนเหล่านั้นแลเป็นคนอิ่ม ดังนี้

อนึ่ง ในอริยวังสิกสูตร พระบรมศาสดาตรัสยกย่องสันโดษว่า เป็นอริยวงศ์ คือวงศ์ของอริยบุคคลหรืออารยชน ที่รู้กันว่าเลิศ ว่ามีมานาน ว่าเป็นวงศ์เป็นของเก่า ที่สมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายไม่รังเกียจแล้ว ไม่เคยรังเกียจ ไม่รังเกียจอยู่ จักไม่รังเกียจ ไม่คัดค้าน และตรัสแสดงขยายความโดยความว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาตและเสนาสนะอย่างใดอย่างหนึ่งตามมีตามได้ มีปกติกล่าวคุณของสันโดษ ไม่ถึงการแสวงหาโดยไม่สมควร เพราะเหตุจีวรเป็นต้น ไม่ได้ก็ไม่กระสับกระส่าย ได้ก็ไม่ติดสยบหมกมุ่น เป็นผู้เห็นโทษ มีปัญญารู้รอบบริโภค และไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะสันโดษ ดังนี้

สันโดษในพระสูตรนี้ แม้ตรัสแก่ภิกษุ แต่ก็ชี้วิธีปฏิบัติสันโดษทั่วไปว่า สันโดษมิได้ห้ามการแสวงหา แต่ให้พอใจแสวงหาในทางที่สมควร มิได้ให้ห้ามรับ แต่ให้พอใจรับสิ่งที่ควรรับตามมีตามได้ มิได้ห้ามบริโภค แต่ให้พอใจบริโภคด้วยปัญญา จึงอาจน้อมไปปฏิบัติได้ในวัตถุนั้น ๆ ตามที่ได้ ตามกำลัง และตามความสมควรโดยทั่วไป

ถ้าไม่มีสันโดษ ก็หมายความว่ามีตัณหา อยากไม่มีอิ่มมีพอ ไม่มีขอบเขต ไว้วางใจไม่ได้, ถ้ามีสันโดษ ก็หมายความว่า ไม่มีตัณหาหรือบรรเทาผ่อนคลายเสียได้ ทำให้มีอิ่มมีพอ มีขอบเขต ไว้วางใจได้ ฉะนั้น สันโดษจึงเป็นคุณเกื้อกูลตน อันบุคคลผู้ปรารภถึงตนพึงอบรมให้มีประจำ

อนึ่ง สันโดษโดยตรงเป็นไปในปัจจัยวัตถุ และต้องอาศัยกุศลธรรมอื่น ๆ เช่น ปัญญา สุจริตธรรมเป็นต้นอุปถัมภ์ จึงจักเกิดขึ้นและเป็นไปได้ ฉะนั้น จึงยังมีกุศลธรรมต่าง ๆ ที่พึงอบรม กับทั้งอกุศลธรรมต่าง ๆ ที่พึงละ ฉะนั้น ในอริยวงศ์ พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนไว้เป็นข้อสุดท้ายให้ยินดีในภาวนา คืออบรมกุศลธรรมให้เกิดขึ้น และให้ยินดีในปหานะ คือละอกุศลธรรม, และในทุกนิบาต ตรัสสอนให้มีอสันตุฏฐี ไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย และไม่ท้อถอยในปธาน คือความเพียร ข้อนี้ หมายความว่า เมื่อยังไม่เสร็จกิจ ก็ไม่อิ่มไม่พอในความดี ตั้งความเพียร ทำความดีต่อไปไม่ท้อถอย บรรดากุศลธรรมทั้งหลาย กตัญญุตาเป็นธรรมข้อหนึ่งที่บุคคลผู้ปรารภถึงผู้อื่นพึงอบรม

กตัญญุตา คือความกตัญญูรู้อุปการะที่ท่านทำแล้ว หมายถึงกตเวทิตา คือความกตเวที ประกาศอุปการคุณที่ท่านทำแล้ว ได้แก่ความทำตอบแทนด้วย เพราะเมื่อมีความกตัญญู ก็ย่อมมีความกตเวที และจะปรากฏว่ามีความกตัญญู ก็ด้วยความกตเวที ฉะนั้น จึงเรียกเต็มที่ว่า กตัญญูกตเวทิตา แต่เมื่อเรียกด้วยคำว่า กตัญญุตา คำเดียว ก็หมายถึงกันโดยตลอด ความกตัญญูย่อมมีเพราะมีท่านผู้ทำอุปการะก่อน ที่เรียกว่าบุพพการี บุคคลทุกคนย่อมมีบุพพการีของตน เริ่มต้นแต่มารดาบิดา ครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์ ตลอดถึงพระบรมศาสดา กับทั้งท่านผู้ให้อุปการะอื่น ๆ ท่านเหล่านี้เป็นผู้มีเมตตาอารีรักปรารถนาให้เป็นสุข กรุณาสงสารมุ่งช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา พลอยชื่นบานยินดี อุเบกขา วางใจเป็นกลาง ปรารภกรรม

ที่ทำเป็นประมาณว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว จึงไม่ลำเอียงจากหลักธรรม และท่านผู้มีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นผู้อุปการะด้วยทานการให้ปันบ้าง ปิยวาจา เจรจาเป็นที่รักบ้าง อัตถจริยา ประพฤติประโยชน์บ้าง สมานัตตตา วางตนสม่ำเสมอบ้าง เป็นต้นโดยประการและทางต่าง ๆ ฝ่ายบุคคลผู้ได้รับอุปการะของท่านและรู้อุปการะที่ท่านทำนั้น ๆ ดังที่เรียกว่ารู้คุณท่านและทำตอบแทน นี้คือกตัญญูกตเวที หรือเรียกสั้นว่า บุคคลกตัญญู บุคคล ๒ ฝ่ายนี้ คือ บุพพการี ๑ กตัญญูกตเวที ๑ ท่านแสดงว่าหาได้ยาก เพราะบุคคลทั่วไปมักจะปรารภตนและปฏิบัติเกื้อกูลเฉพาะตน จะปรารภผู้อื่น ก็มักปรารภในทางเบียดเบียนและเพ่งโทษอันเป็นเหตุก่อเวร จึงมักจะก่อเวรภัยแก่กันขึ้นก่อนฝ่าย ๑ ผูกเวร และทำเวรตอบแก่กันอีกฝ่าย ๑ จึงเป็นเวรี และปฏิเวรีต่อกัน, แม้มารดาบิดากับบุตรธิดาเมื่อปฏิบัติผิดต่อกันแล้ว ก็พึงเป็นเวรีและปฏิเวรีต่อกันได้ ส่วนบุคคล ๒ ฝ่ายข้างต้นต่างปรารภผู้อื่นจากตน และปฏิบัติเกื้อกูลแก่ผู้อื่น แม้ยอมสละสุขของตน เช่น มารดาบิดาก็ปรารภบุตรธิดา ปฏิบัติเกื้อกูลบุตรธิดาด้วยเมตตากรุณา ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสยกความรักของมารดาขึ้นตรัสเป็นอุปมาว่า มาตา ยถา นิยํ ปุตฺตํ อายุสา เอกปุตฺตมนุรกฺเข แปลว่า เหมือนอย่างมารดาตามรักษาบุตรของตนคนเดียวด้วยชีวิต ดังนี้ และตั้งคาถาแสดงความหวังของพระสงฆ์ว่า

มาตา ปิตา จ อตฺรชํ　　นิจฺจํ รกฺขนฺติ ปุตฺตกํ
เอวํ ธมฺเมน ราชาโน　　ปชํ รกฺขนฺตุ สพฺพทา

แปลว่า มารดาบิดาย่อมรักษาบุตรน้อยเกิดจากตนเป็นนิตย์ ฉันใด ขอพระราชา หมายถึงท่านผู้ปกครองประชาชนทั้งหลาย จงรักษาประชาชนโดยธรรม ฉันนั้นทุกเมื่อ ดังนี้ ผู้เป็นเช่นนี้จึงเป็นบุพพการี และบุตรธิดาปรารภมารดาบิดาปฏิบัติเกื้อกูลท่านด้วยความกตัญญู เห็นท่านเป็นพระพรหมของตนเป็นต้น ดังพระพุทธภาษิตว่า

พฺรหฺมาติ มาตาปิโร　　ปุพฺพาจริยาติ วุจฺจเร
อาหุเนยฺยา จ ปุตฺตานํ　　ปชาย อนุกมฺปกา

แปลว่า มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์บุตรเกิด ท่านเรียกว่าเป็นพรหม เป็นบุพพาจารย์ (อาจารย์คนแรก) เป็นอาหุไนย (ผู้ควรวัตถุที่พึงนำมาบูชา) ของบุตร ดังนี้ ผู้เช่นนี้จึงเป็นกตัญญู

กตเวที แม้บุคคลทั้ง ๒ ฝ่ายในฐานะอื่นก็พึงเทียบโดยนัยนี้

อนึ่ง เมื่อมองให้กว้าง บุคคลผู้เกิดมาในภายหลังที่เรียกรวมว่า ปัจฉิมาชนตา ย่อมต้องอาศัยสิ่งที่ท่านผู้เกิดมาก่อนได้ทำไว้ และยังเหลืออยู่อำนวยประโยชน์ให้แก่ตน เช่น ต้องอาศัยประเทศถิ่นที่ท่านได้บำรุงรักษามาด้วยดี ต้องอาศัยความรู้ที่ท่านได้สั่งสอนสืบ ๆ กันมา เช่น ศิลปวิทยาต่าง ๆ ตลอดถึงพระพุทธศาสนา ในวัตถุและกิจอุปกรณ์ต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน ท่านผู้เกิดมาก่อนแม้นานไกล ได้ทำไว้ให้เป็นอันมาก รวมความว่า ผู้ที่เกิดมาในบัดนี้ชื่อว่าได้รับอุปการจากท่านผู้เกิดมาก่อน ผู้เป็นต้นและผู้รับสืบ ๆ มาเป็นชั้น ๆ จึงอยู่ในฐานะที่พึงเป็นกตัญญูกตเวที รู้คุณท่าน ไม่ลบหลู่ เคารพนับถือท่าน และบำรุงรักษาส่งเสริมที่ท่านทำมาดีแล้ว เพื่อให้อำนวยประโยชน์สุขสืบต่อไป

กิจที่ผู้กตัญญูกตเวทีพึงปฏิบัติต่อบุพพการีแต่ละบุคคลนั้น ย่อมเป็นไปตามควรแก่บุคคลและฐานะ โดยนัยที่พระบรมศาสดาตรัสสอนสิงคาลมาณพ ในสิงคาโลวาทสูตร เมื่อแสดงโดยส่วนรวม ก็พึงปฏิบัติด้วยทาน การให้สนอง ปิยวาจา เจรจาเคารพรัก อัตถจริยา ประพฤติสนองประโยชน์ สมานัตตตา วางตนสม่ำเสมอ แม้จะเติบใหญ่ขึ้น ก็ไม่ลบหลู่ท่าน มีเมตตาไมตรีจิตเป็นต้น ตอบท่านโดยนัยที่แสดงแล้วในส่วนบุพพการี ทั้งนี้เป็นไปด้วยใจกตัญญู อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงโดยความว่า การทำให้ท่านได้ประสบอริยทรัพย์ คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ชื่อว่าเป็นการตอบแทนอย่างสูง

ความกตัญญู เป็นเครื่องขจัดความลบหลู่คุณท่านและปฏิบัติผิดในท่านผู้มีคุณ นำให้เกิดความปฏิบัติชอบในท่านผู้มีคุณ นอกจากนี้ ยังทำให้รู้จักมองค้นหาคุณความดีของผู้อื่น ไม่เพ่งแต่โทษเท่านั้น จึงเป็นเครื่องช่วยระงับเวรและปฏิเวรได้อีกด้วย เพราะความกตัญญูย่อมเกิดจากความมองเห็นคุณของผู้อื่น ซึ่งเป็นผู้มีคุณอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเอง ส่วนความอกตัญญูย่อมเป็นไปตรงกันข้าม ท่านจึงแสดงอ้างคำของบัณฑิตชนบางท่าน กล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า

กฏฺฐํ ปลฺลวิตํ เสยฺโย น เตฺว วกฺจฺจิโย นโร

แปลว่า ไม้แห้งลอยน้ำ (ช่วยเก็บขึ้น) ยังดีกว่า (เพราะยังอาจใช้ทำฟืนได้) ส่วนนรชน

บางพวก (ผู้เป็นคนอกตัญญู ประทุษร้ายมิตร ช่วยขึ้นมา) ไม่ดีเลย เหตุฉะนี้ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ได้ทรงประพฤติธรรมแม้ที่ถวายวิสัชนามานี้และธรรมอื่น ๆ จึงพึงหวังได้ตามประพันธภาษิตว่า อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ แปลว่า ทรงประพฤติธรรมในโลกนี้แล้ว ทรงละไป ทรงบันเทิงในสวรรค์ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้านายในราชตระกูลบริพัตร ได้ทรงบำเพ็ญถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นพระราชสิริสวัสดิ์ศุภอรรถมนุญผล แด่สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าพระองค์นั้น ตามฐานะสมพระหฤทัยประสงค์ เพื่อสนองพระมหากรุณาธิคุณทุกประการ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ ๔ รูป จักได้สวดคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี ฉลองพระปสาทการสืบต่อไป

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ยุติด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สังคหวัตถุกถา

ในการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสิ้นพระชนม์
สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันพฤหัสบดี ที่ ๒๔ กันยายน ๒๕๐๗

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ทานญฺจ เปยฺยวชฺชญฺจ อตฺถจริยา จ ยา อิธ
สมานตฺตตา จ ธมฺเมสุ ตตฺถ ตตฺถ ยถารหนฺติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในสังคหวัตถุกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระบัญญาบารมี อนุรูปแก่พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์ ตามทักษิณาวิธีในพระพุทธศาสนา เหมือนอย่างที่ได้ทรงบำเพ็ญมาในบือดีตเป็นลำดับ เมื่อวันคล้ายวันสิ้นพระชนม์เวียนมาถึงเข้า ณ วันนี้ สมเด็จพระราชชนนีบพิตร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ มีรับสั่งในพระปรมาภิไธยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งปวงเช่นเคย เจ้าพนักงานเชิญพระโกศพระอัฐิสมเด็จพระราชบิดา ประดิษฐานเหนือพระแท่นบัลลังก์ภายใต้นพปฎลเศวตฉัตร แวดล้อมด้วยเครื่องราชูปโภคและเครื่องราชสักการะโดยควรแก่พระอิสริยยศ สมเด็จพระราชชนนี-บพิตร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้เสด็จมาทรงปฏิบัติพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ฉลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระราชบิดาตามทางพระพุทธศาสนา

ถวายเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์ แม้จะได้สิ้นพระชนม์มาแล้วตั้งแต่วันที่ ๒๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๗๒ เป็นเวลากว่า ๓๐ ปี แต่พระเกียรติประวัติยังคงปรากฏเด่นชัดอยู่ในวงการแพทย์และในวงการอื่น ๆ ตลอดถึงในประชาชนทั่วไป เมื่อปีที่สิ้นพระชนม์ห่างออกไป ความอนุสรณ์ถึงพระองค์ในวงการแพทย์เป็นต้นก็ยิ่งกระชับมากขึ้น ปรากฏว่า ได้มีการสร้างพระรูปประดิษฐานไว้เป็นที่สักการะเคารพในที่หลายแห่ง ได้มีการแสดงพระประวัติและพระเกียรติคุณในที่ประชุมต่าง ๆ ทำให้เห็นสมจริงตามพระพุทธภาษิตว่า "รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ รูปของมัจจะ (ผู้จะต้องตาย) ย่อยยับไป แต่ชื่อและวงศ์สกุลหาย่อยยับไปไม่" และว่า "ธมฺเม ฐิตํ น วิชหาติ กิตฺติ เกียรติย่อมไม่ละผู้ตั้งอยู่ในธรรม"

สมเด็จพระราชบิดาทรงตั้งอยู่ในธรรมอย่างไร จึงปรากฏพระเกียรติรุ่งเรืองเป็นอย่างยิ่ง ได้มีแสดงในทางต่าง ๆ ในโอกาสต่าง ๆ ดังเช่นในประกาศพระบรมราชโองการเลื่อนพระนามกรมขึ้นเป็น เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวง ในพุทธศักราช ๒๔๗๒ ภายหลังแต่สิ้นพระชนม์แล้ว ความบางตอนมีว่า "สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลเดช สมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จไปทรงศึกษาวิชาการในยุโรปและทรงศึกษาวิชาสามัญในประเทศอังกฤษสำเร็จแล้ว ได้ไปทรงศึกษาวิชาทหารเรือในประเทศเยอรมัน ครั้นสำเร็จการศึกษา เสด็จกลับเข้ามารับราชการทหารเรือเมื่อรัชกาลที่ ๖ แต่รับราชการอยู่ได้ไม่ช้า เกิดอาการประชวรเรื้อรัง แพทย์ปรึกษากันเห็นว่ายากที่จะรักษาโรคนั้นให้หายในที่อากาศร้อน ก็ต้องเสด็จกลับไปรักษาพระองค์ในยุโรปเป็นเหตุให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ เริ่มทรงพระปรารภแต่ครั้งนั้นว่า จะไม่สามารถรับราชการหนักเช่นทหารเรือได้ แต่พระหฤทัยมั่นอยู่ในจรรยาของพระบรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งจำนงในกิจเกื้อกูลแก่บ้านเมืองและประชาชนชาวสยาม เป็นสำคัญยิ่งกว่าจะแสวงหาแต่ความสุขส่วนพระองค์ จึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตทรงศึกษาวิชาอนามัยและวิชาแพทย์เพื่อจะได้มาสนองพระเดชพระคุณในการป้องกันโรคันตราย และบำรุงความสุขของประชาชนเป็นพระกรณียกิจ เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ก็ทรงพยายามศึกษา

วิชชานั้นต่อมา ทั้งที่ในประเทศเยอรมัน ในสก๊อตแลนด์ และในประเทศสหปาลีรัฐอเมริกา อาศัยด้วยทรงพระปรีชาญาณหลักแหลม ประกอบด้วยพระฉันทะวิริยะอันแรงกล้า สามารถทรงรอบรู้สอบได้ประกาศนียบัตรวิชชาอนามัย แล้วได้ปริญญาดอกเตอร์ออฟเมดิซินชั้นเกียรติยศในมหาวิทยาลัยฮาวาร์ดแห่งสหปาลีรัฐอเมริกา นอกจากนั้น วิชชาใด ๆ หรือว่ากิจการใด ๆ ในประเทศอื่น ซึ่งสามารถจะนำประโยชน์มาสู่ประเทศสยามได้ ก็ทรงศึกษาและขวนขวายให้สำเร็จประโยชน์ด้วยพระปรีชาอธิการบัญญา สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ ทรงประกอบด้วยพระเมตตากรุณาในพระกมลสันดาน แผ่ไปเป็นสาธารณ์ในนิกรชนทั่วหน้า เพื่อให้เจริญด้วยวิทยาและอนามัย มีอาทิ ทรงบริจาคทรัพย์ส่วนใหญ่สำหรับเป็นทุนให้กุลบุตรได้ศึกษาวิทยาการ ประทานทุนสร้างตึกศัลยกรรมสำหรับชาย ณ โรงพยาบาลศิริราช และลงทุนสร้างตึกอำนวยการ ทรงซื้อหมู่โรงเรือนของกุลสตรีวังหลังเดิม ให้คณะแพทยศาสตร์อาศัยแล้วยังประทานค่าซ่อมแซมดัดแปลงและก่อสร้างเพิ่มเติมรวมทั้งค่าบำรุงสถานที่ประจำปี ผลเหล่านี้ ก็ตกเป็นความรุ่งเรืองวัฒนาการแก่บ้านเมืองและพสกประชาชาวสยามนั่นเอง นับว่าทรงประพฤติเป็นเยี่ยงอย่างอันดีของผู้เป็นมหาศาล ตั้งอยู่ในฐานคุณูปการีที่น่าพอใจนิยม”

พระกรณียกิจต่าง ๆ ดังที่ประกาศให้ปรากฏนี้ ส่องถึงพระอัธยาศัยดี อันเป็นธรรมสันดานที่ได้อบรมมาด้วยดีตั้งแต่เบื้องต้น เพราะทรงได้พระประสูติที่ดี ได้ทรงรับการอบรมที่ดี ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี ได้ทรงทำความดีเท่าที่สามารถจะทำได้ แม้จะเป็นเวลาอันสั้นก็ได้ทรงทำคุณประโยชน์ให้แก่ประชาชนและประเทศชาติมากพอสมควร อันเป็นตัวอย่างให้คนรุ่นหลังปฏิบัติตามในเรื่องสงเคราะห์ประชาชนโดยทั่วหน้า เมื่อมีพระชันษาพอจำความดีก็ทรงได้พระราชกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงว่า “จงอุตสาหะเล่าเรียนโดยความเพียรอย่างยิ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสที่จะทำการให้เป็นคุณแก่ประเทศชาติบ้านเมืองของตัวและโลกที่ตัวได้เกิดมา” เหตุนี้จึงได้ทรงศึกษาในชั้นต้นในประเทศไทยอย่างเต็มความสามารถ แม้จะมีพระวรกายไม่แข็งแรงมาก แต่ก็มีกำลังพระหฤทัยเข้มแข็ง จึงทรงประกอบกรณียกิจให้เกิดประโยชน์ได้เป็นอันมาก แม้การอบรมในด้านพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงทอดทิ้ง ได้ทรงพระกรุณา

โปรดเกล้า ฯ ให้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ก่อนแต่ที่จะทรงส่งไปให้ทรงศึกษาในต่างประเทศ จึงได้ทรงมีโอกาสทรงกาสาวพัสตร์ ศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนาในพรรษากาลเดียวกันกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุในสำนักของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงศึกษาพระวินัย พระธรรม คิหิปฏิบัติ พุทธประวัติ การปฏิบัติสมณกิจอย่างเคร่งครัด ทรงทราบซึ้งในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงค้นคว้าหาความจริงจนได้ตรัสรู้ มีพระคุณครบ ๓ ประการคือ พระปัญญาคุณ ๑ พระวิสุทธิคุณ ๑ และพระกรุณาคุณ ๑ ในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชโอรสบรรพชาเป็นสามเณร ก่อนที่จะทรงส่งไปศึกษาในต่างประเทศหลายพระองค์ เมื่อการบรรพชาเป็นสามเณรไม่สะดวก ก็โปรดให้แสดงพระองค์เป็นพุทธมามกะก่อน เป็นมูลเหตุให้เจ้านายและข้าราชการจัดให้พระโอรสและบุตรหลานของตนแสดงตนเป็นพุทธมามกะพุทธมามิกาตามชั้นสืบต่อมา ทั้งนี้ ก็เพื่อให้ทราบซึ้งในพระพุทธศาสนา หรืออย่างน้อย ก็เพื่อให้สำนึกว่าเป็นผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา จะได้มีจิตใจมั่นคงไม่คลอนแคลนระลึกถึงชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นของตนอยู่เสมอ สมเด็จพระราชบิดาทรงได้รับการอบรมมาในพระพุทธศาสนาแต่เบื้องต้น และได้ทรงรับการอบรมในวิชาการทั้งปวงตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ และตามที่ทรงเลือก และก็ไม่ใช่ว่าเมื่อทรงศึกษาให้มีความรู้ความสามารถแล้วก็ไม่ทรงทำอะไร เพราะทรงมุ่งว่าจะทำอะไรก่อนแล้วจึงทรงศึกษาในเรื่องนั้น ครั้นทรงศึกษาสำเร็จแล้ว ก็ทรงจับทำการที่ทรงมุ่งไว้จริง ด้วยทรงอุทิศกำลังทั้งหมดแก่การที่ทรงทำนั้น แสดงว่า ได้ทรงมีธรรมอยู่ในพระองค์เพราะได้ทรงอบรมมาแล้วเป็นอันดี จนเข้าถึงพระหฤทัยปรากฏเป็นพระอัธยาศัยอันงาม เมื่อพิจารณาดูโดยประการทั้งปวงแล้ว ก็พึงประมวลเข้าได้ในสังคหวัตถุธรรม ๔ ประการ ตามพระบาลีบทอุทเทศ ณ เบื้องต้นแปลความว่า การสละให้ ๑ วาจาเป็นที่รัก ๑ ความประพฤติประโยชน์ ๑ ความวางตนเสมอ ๑ ตามสมควรในบุคคลนั้น ๆ ในทางที่ชอบธรรมในโลกนี้ ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน ตั้งแต่ในประการที่ ๑ ถึงที่ ๔ ตามควร ในบุคคล

นั้น ๆ ในทางที่ชอบ ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นสังคหวัตถุธรรม คือธรรมเบื้องต้นเป็นที่ตั้งแห่งความสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวน้ำใจกันไว้ได้ในโลก เหมือนอย่างเพลาของรถที่แล่นไปอยู่ฉะนั้น

ในชุมนุมชนบุคคลทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันตั้งแต่ในตระกูลโดยฐานเป็นมารดาบิดาและบุตรธิดาเป็นต้น ออกไปจนถึงเป็นประเทศชาติเป็นโลก และย่อมมีสุขทุกข์เกี่ยวเนื่องถึงกัน มีความสัมพันธ์อย่างอื่นเกี่ยวข้องเนื่องถึงกัน ทั้งทางกายและทางจิตใจ และจำจะต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยวกันไว้ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวไม่แตกแยก เครื่องยึดเหนี่ยวข้อนี้ อาจมีได้หลายทาง เช่น ทางอำนาจหรือเดชานุภาพ ซึ่งทำให้เป็นที่หวาดกลัวของบุคคลอื่นแล้วจำยอม แต่หากใช้อำนาจอย่างเดียว ก็ไม่ทำให้เป็นที่รักเคารพนับถือบูชา อาจจะทำให้เกิดความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ขึ้น อันตรงกันข้าม ฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนา จึงแสดงธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้เกิดความรักเคารพนับถือบูชาในกันและกัน ประการที่ ๑ คือ การสละให้เพื่อสงเคราะห์กันในทางส่วนตนบ้าง ในทางส่วนรวมบ้าง ไม่คับแคบเห็นแต่ประโยชน์ตนเท่านั้น เมื่อควรจะสงเคราะห์ได้ก็ทำการสงเคราะห์ ยินดีที่จะช่วยเหลือเกื้อกูลให้มีความสุขทั่ว ๆ กันเท่าที่พึงทำได้ ประการที่ ๒ คือ วาจาเป็นที่รัก คือพูดวาจาที่สุภาพเป็นที่จับใจของผู้ฟัง ด้วยจิตใจที่มุ่งดี เว้นถ้อยคำที่กระด้างเสียดแทงใจผู้อื่น ยับยั้งวาจาในขณะที่จิตใจไม่ดีเสีย ประการที่ ๓ ความประพฤติประโยชน์ คือเมื่อรู้ว่าสิ่งใดจะเป็นประโยชน์ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นโทษ ก็ทำสิ่งนั้นด้วยจิตใจที่มุ่งประโยชน์ ไม่ริษยาว่าใครจะได้ดีไปเสียทุก ๆ คน ย่อมต้องการประโยชน์ เมื่อช่วยกันรักษาเกื้อกูลส่งเสริมประโยชน์สุขของกันและกันในทุก ๆ ทางที่รู้และที่สามารถจะทำได้ แม้เพียงแสดงมุทิตาจิตในประโยชน์ของผู้อื่นไม่คิดริษยาตัดรอน ก็ชื่อว่าประพฤติเป็นประโยชน์ได้ ประการที่ ๔ ความวางตนเสมอ คือมีสมภาพในตนของตนเองและในผู้อื่นตามควรแก่ฐานะ ไม่แสดงตนขึ้น ๆ ลง ๆ หรือแสดงความกระด้างหมิ่นแคลน ความวางตนเสมอ ย่อมทำให้มีทั้งความภาคภูมิในตนเอง ทั้งความสุภาพในผู้อื่น ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ มีคุณานุภาพทำให้ผู้ที่มีอยู่เป็นที่รักเคารพนับถือบูชาของชุมชนที่สัมพันธ์กันอยู่ ชุมชนย่อมเคารพนับถือบูชาผู้มีธรรมเหล่านี้ว่าเป็นผู้ที่มีคุณ

เพราะเป็นผู้ให้ความสุขความเจริญแก่เขา ไม่ใช่เป็นผู้เบียดเบียนความสุขความเจริญของเขา จึงเรียกว่า สังคหวัตถุธรรม ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดเหนี่ยวน้ำใจกันไว้ได้ ทางพระพุทธศาสนา แสดงให้ปฏิบัติตามสมควรในบุคคลนั้น ๆ ในทางที่ชอบธรรม และได้แสดงผลไว้ว่า ถ้าไม่มีสังคหวัตถุธรรมเหล่านี้ มารดาบิดาก็ไม่พึงได้ความนับถือบูชา เพราะเหตุที่มีบุตรบัณฑิตเล็งเห็นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจได้จริงแท้ จึงปฏิบัติธรรมเหล่านี้ให้มากและได้รับความสรรเสริญเคารพนับถือบูชา ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงใช้เวลาแห่งพระชนม์ชีพทั้งหมดบำเพ็ญพระกรณียกิจทั้งปวงอำนวยประโยชน์สุขแก่ประชุมชนอย่างยั่งยืน ทรงสร้างทั้งบุคคลทั้งกิจการและวัตถุประกอบด้วยสิ่งที่เป็นรากฐานที่ขยายเติบใหญ่ออกไปโดยว่ากัน ดังที่ปรากฏในปัจจุบัน เพราะทรงประกอบด้วยสังคหวัตถุธรรมเปี่ยมอยู่ในพระหฤทัยแสดงออกเป็นกรรมอันดีงาม ดังที่ปรากฏว่าได้ทรงบริจาคสละ ทรงมีพระวาจาสุภาพ ทรงบำเพ็ญประโยชน์ต่าง ๆ ทรงวางพระองค์อ่อนโยนสม่ำเสมอในบุคคลทั้งปวง ทั้งนี้มิใช่เกิดจากการประดิษฐ์ แต่เกิดจากพระอัธยาศัยอันงามที่มีเป็นพื้นเพประจำ เป็นผลเกิดจากการที่ได้ทรงรับอบรมมาเป็นอันดี.

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระราชบิดา ชื่อว่าได้ทรงปฏิบัติในมงคลข้อว่า บำรุงมารดาบิดาตามควรแก่สมัย จึงทรงเป็นที่รักเคารพนับถือบูชาอย่างไม่จืดจางตลอดมา ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระราชกุศลที่สมเด็จพระราชชนนี ผู้สำเร็จราชการในพระองค์ ได้ทรงบำเพ็ญถวายในพระปรมาภิไธยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นไปเพื่อผลที่น่าปรารถนาพอใจ แด่สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์ โดยฐานนิยม

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในสังคหวัตถุกถา ยุติด้วยเวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

พรหมวิหารกถา

ในการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานวันสวรรคต
สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม
และ
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

๙ มิถุนายน ๒๕๑๕ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ มานสมฺภาวเย อปริมาณํ

อุทฺธํ อโธ จ ติริยญฺจ อสมฺพาธํ อเวรํ อสปตฺตํ

ติฏฺฐญฺจรํ นิสินฺโน วา สยาโน วา ยาวตสฺส วิคตมิทฺโธ

เอตํ สตึ อธิฏฺเฐยฺย พฺรหฺมเมตํ วิหารํ อิธมาหุ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระบัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน พระบรมอัฐิ สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญในโอกาสคล้ายวันสวรรคต แห่งพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระองค์นั้น ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึงสมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระบรมเชฏฐาธิราช จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ทรงพระราชอุทิศถวายตามทางพระพุทธศาสนา ด้วยมีพระราชมนัสมั่นอยู่ในกตัญญูกตเวทิตาธรรม อันเป็นภูมิชั้นของสาธุชน สมตามพระพุทธนิพนธ์ภาษิตที่ตรัสไว้ว่า " ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวที เป็นภูมิของสาธุชน " ดังนี้

ถวายเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

สมเด็จพระบรมราชชนก ปรากฏ (ในประกาศเฉลิมพระนามาภิไธย) ว่า ได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่ประเทศชาติประชาชนอย่างไพศาล โดยเฉพาะในด้านการแพทย์และการสาธารณสุข ทรงอุทิศกำลังพระวรกาย และพระหฤทัยตลอดจนทรัพย์สินส่วนพระองค์ เพื่อการแพทย์ไทยอย่างมากมายเกินที่จะกล่าวได้ เป็นผลทำให้กิจการแพทย์ และการสาธารณสุขได้เจริญเป็นปึกแผ่นมาจนถึงกาลปัจจุบัน บรรดาผู้ที่สำนึกในพระกรุณาธิคุณได้พร้อมกันเฉลิมพระเกียรติเป็น "พระบิดาแห่งการแพทย์แผนปัจจุบัน ผู้ทรงสนับสนุนและสนพระทัยในการศึกษาและการวิจัยทางการแพทย์" พระเกียรติคุณนี้แผ่ไพศาลปรากฏตลอดไปในนานาประเทศ

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ปรากฏว่า ได้ทรงเป็นที่เคารพรักแห่งประชาชนเป็นอย่างยิ่ง เพราะได้ทรงดำรงอยู่ในพระราชธรรมจริยาทั้งปวงอย่างครบถ้วน ทรงมีพระราชหฤทัยมุ่งการศึกษาและทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจทุกอย่าง เพื่อความสุขความเจริญแห่งประเทศชาติและประชาชน มิได้ทรงย่อท้อหวั่นไหวต่อความขัดแย้งและอุปสรรคอันตราย กับทั้งมีพระราชหฤทัยเต็มเปี่ยมด้วยพระเมตตาพระกรุณา อันจะพึงเห็นได้จากพระราชจริยานุวัตรในคราวเสด็จเยี่ยมราษฎรในที่ต่าง ๆ เป็นต้น ได้พระราชทานความเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไป ไม่ทอดพระเนตรเห็นและยึดถือว่าใครเป็นศัตรู เพราะไม่มีช่องเหลืออยู่ในพระราชหฤทัยที่จะเก็บความรู้สึกเช่นนี้ไว้ ด้วยมีพระเมตตาพระกรุณาเปี่ยมอยู่แล้ว ทำให้เห็นว่าทุก ๆ คนเป็นมิตร จึงกล่าวได้ว่า พระองค์ทรงมีความสุขสงบ และทรงประกอบด้วยความดีทั้งปวง ไม่มีข้อที่จะควรยกขึ้นตำหนิโดยธรรม พระราชกัลยาณวัตรทั้งปวงจึงล้วนเป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจ ให้เกิดความเคารพรักแผ่ออกไปอย่างกว้างขวางลึกซึ้งโดยรวดเร็ว

สมเด็จพระบรมราชชนกและพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ทั้ง ๒ พระองค์ได้ทรงประกอบด้วยพระคุณอันยิ่งใหญ่ เป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจของประชาชนทั่วไป ยากที่จะยกมาถวายวิสัชนาให้ครบถ้วนได้ เมื่อพิจารณาทางคดีธรรมก็จะพึงเห็นได้ว่า พระราชกัลยาณวัตรทั้งปวง ส่องถึงพระราชอัธยาศัยว่าประกอบไปด้วยพรหมวิหารธรรม มีเมตตา กรุณาเป็นต้น จึงมีพระราชหฤทัยแผ่ออกไปด้วยพรหมวิหารธรรมในประชาชนทั่วถ้วน อย่างไม่มี

ประมาณ ไม่คับแคบ ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู สมดังพระพุทธานุสาสนีในกรณียเมตตสูตร ที่ยกไว้เป็นบทอุทเทศ ณ เบื้องต้นว่า

เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ มานสมฺภาวเย อปริมาณํ
อุทฺธํ อโธ จ ติริยญฺจ อสมฺพาธํ อเวรํ อสปตฺตํ

อบรมใจ มีเมตตาไม่มีประมาณไปในโลกทั้งสิ้น ทั้งเบื้องบน เบื้องล่างและท่ามกลางรอบข้าง ไม่คับแคบ ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู

ติฏฺฐญฺจรํ นิสินฺโน วา สยาโน วา ยาวตสฺส วิคตมิทฺโธ
เอตํ สตึ อธิฏฺเฐยฺย พฺรหฺมเมตํ วิหารํ อิธมาหุ

พึงตั้งสตินี้มิให้ง่วงตลอดเวลาที่อบรมเมตตาจิต โดยจะยืน เดิน นั่ง หรือนอน ก็ตาม นี้เรียกในที่นี้ว่า "พรหมวิหาร"

วิหาร แปลว่า ที่อยู่ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ที่อยู่ของกาย กับที่อยู่ของจิตใจ เมื่อกายมีที่อยู่ไม่เป็นสัปปายะคือสบาย ก็เป็นทุกข์ เมื่อมีที่อยู่เป็นสัปปายะ จึงเป็นสุข ฉันใด จิตใจก็ฉันนั้น เมื่อมีที่อยู่ไม่เป็นสัปปายะ ก็เป็นทุกข์ เมื่อมีที่อยู่เป็นสัปปายะ ก็เป็นสุข ที่อยู่อันไม่เป็นสัปปายะของจิตใจนั้น ก็คือเรื่องเป็นเครื่องร้อนใจทั้งหลาย อันเรียกในทางธรรมว่า "อารมณ์และกิเลส" เช่น ความคิดโกรธแค้นขัดเคือง ความคิดเบียดเบียน ความคิดริษยา และความติดใจผูกพัน เมื่อจิตใจอยู่กับความคิดเช่นนี้ ก็มีความทุกข์และเป็นจิตใจที่ขัดข้อง เล็กน้อย คับแคบ มีเวร มีความเบียดเบียน แผ่ความเบียดเบียนความร้อนออกไปในบุคคลอื่นสัตว์อื่นตามลำพังใจด้วย ก่อเจตนาจงใจประกอบกรรมทางกายวาจาใจ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อนอีกด้วย ส่วนที่อยู่อันเป็นสัปปายะของจิตใจนั้น ตรงกันข้าม คือ เรื่องเป็นเครื่องเย็นใจสงบใจทั้งหลาย อันเรียกในทางธรรมว่า "คุณธรรม" เช่น ความคิดสงเคราะห์อนุเคราะห์ทั้งปวง ซึ่งเป็นทางสงบความคิดที่เผาใจให้เดือดร้อน พระบรมศาสดาทรงแสดงคุณธรรมสำหรับเป็นที่อยู่ของจิตใจไว้หมวดหนึ่งเรียกว่า "พรหมวิหาร" แปลว่า "ธรรมเป็นที่อยู่ของพรหม คือ ผู้ใหญ่ หรือ ผู้ประเสริฐ" คือ ธรรมเป็นที่อยู่ ซึ่งมีทั้งความดีและความสุข มีอยู่ ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา

เมตตา คือ ภาวะของจิตที่มีเยื่อใยไมตรีจิตมิตรใจ คิดเกื้อกูลด้วยสุขประโยชน์ ปราศจากอาฆาตพยาบาทขึ้งเคียดโกรธแค้น แสดงออกทางสีหน้าและสายตาที่สงบแช่มชื่น มองดูด้วยสายตาอันแสดงถึงใจที่เอิบอาบด้วยความปรารถนาดีให้มีความสุข ปราศจากความมุ่งร้ายที่เป็นภัยเวรทั้งปวง เมตตานี้ เป็นพรหมวิหารธรรมข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีขึ้นในจิต วิธีอบรมคือ ระวังใจมิให้โกรธแค้นขัดเคืองอาฆาตพยาบาท เมื่อภาวะของจิตเช่นนั้นเกิดขึ้น ก็พยายามสงบระงับเสีย หัดคิดว่า ตนเองรักสุขต้องการความสุข ฉันใด คนอื่นสัตว์อื่นทั้งปวงก็ฉันนั้น และตนเองปรารถนาสุขแก่คนซึ่งเป็นที่รักที่พอใจ ฉันใด ก็ควรปรารถนาสุขแก่คนอื่นสัตว์อื่นด้วย ฉันนั้น เมื่อทำความสงบอาฆาตพยาบาท และทำไมตรีจิตมิตรใจให้เกิดขึ้นได้แล้ว ก็หัดแผ่จิตเช่นนี้ออกไปแก่คนอื่นสัตว์อื่นโดยเจาะจงหรือโดยไม่เจาะจงทั่วไป ด้วยใจที่คิดปรารถนาสุขประโยชน์ ดังเช่นคิดว่า "จงอย่ามีเวร อย่ามีเบียดเบียน อย่ามีทุกข์ มีสุขรักษาตนให้สวัสดีเถิด"

อันที่จริง ภาวะของจิตที่มีความรักใคร่ปรารถนาให้เป็นสุข ย่อมมีอยู่ในตนและในคนที่เป็นที่รักอยู่เป็นปรกติ แต่ยังเจือด้วยราคะสิเน่หาบ้าง เจือด้วยอาฆาตพยาบาทในผู้อื่นสัตว์อื่นบ้าง นี้จึงนับว่าเป็นภาวะของจิตที่เป็นธรรมชาติธรรมดา พระบรมศาสดาทรงสั่งสอนธรรม ก็คือทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงสิ่งที่มีอยู่เป็นธรรมชาติธรรมดานี้แหละ ให้เป็นธรรมคือเป็นคุณเกื้อกูลขึ้นมา คือให้ปรับปรุงความรักใคร่ปรารถนาสุขดังกล่าว ให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่เกื้อกูลกว้างขวางออกไป มิให้มีคับแคบเฉพาะตนและคนซึ่งเป็นที่รัก ในวงแคบของตนหรือจำเพาะพวกของตน แต่ให้แผ่กว้างออกไปตลอดจนถึงไม่มีจำกัดไม่มีประมาณ และให้ปราศจากอาฆาตพยาบาท ทั้งให้บริสุทธิ์จากราคะสิเน่หาด้วย เพราะว่าอาฆาตพยาบาท เป็นศัตรูที่ห่างของเมตตา ราคะสิเน่หา เป็นศัตรูที่ใกล้ของเมตตา ความรักใคร่ที่เป็นธรรมชาติธรรมดาของโลกย่อมเจือด้วยสิ่งทั้งสองนี้ ส่วนที่เป็นเมตตาอันบริสุทธิ์ ย่อมปราศจากสิ่งทั้งสองนั้น ทางปฏิบัติอบรมก็ต้องอบรมสิ่งที่มีอยู่เป็นธรรมชาติโลกนี้แหละให้เป็นธรรมขึ้นมา และก็ย่อมเป็นเครื่องคุ้มครองโลก ดังภาษิตที่ว่า "โลกปตฺถมฺภิกา เมตฺตา เมตตาเป็นธรรมเครื่องคุ้มครองโลก" ดังนี้ ฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ให้ยกตนเป็นพยานหรือเป็นอุปมา

แปลความว่า "ตนเองคิดค้นหาด้วยใจไปทั่วทุกทิศ ก็ไม่พบใครว่าจะเป็นที่รักไปกว่าตนในที่ไหน ๆ ตนของคนอื่นทั้งหลายก็เป็นที่รักมากของเขาเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ผู้ที่รักตน จึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น" และให้ยกคนที่เป็นที่รักเป็นอุปมาว่า "พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยเมตตา เหมือนอย่างเห็นคนผู้เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจแล้วเกิดไมตรีจิตมิตรใจรักใคร่ฉะนั้น" พระอาจารย์จึงจับความมาสอนว่า ให้หัดแผ่เมตตาเข้ามาในตนเองก่อนแล้ว จึงแผ่ไปในคนอื่น ตั้งต้นแต่คนที่เป็นที่รัก เพราะจะแผ่ไปง่าย แล้วจึงแผ่ไปในคนที่เป็นกลาง ๆ แล้วจึงแผ่ไปในคนที่เป็นศัตรูไม่ชอบใจกัน และให้เว้นคนที่จะก่อให้เกิดราคะสิเน่หากับคนที่ตายไปแล้ว การแผ่เข้ามาในตนเอง ท่านอธิบายว่า เพราะจะต้องมีเป็นตนเป็นพยานอ้างอิงดังกล่าวข้างต้น พิจารณาดูก็จะเห็นได้ว่า ตนเองจะต้องมีสุขเพราะมีจิตใจสงบจากอาฆาตพยาบาทเสียก่อน อาฆาตพยาบาทนั้นเหมือนอย่างไฟที่เผาใจตนเอง ให้ร้อนและแผ่ความร้อนออกไปถึงคนอื่นด้วย ฉะนั้น ตนเองจึงเป็นบุคคลที่ควรเมตตา และแผ่เมตตาเข้ามาดับไฟที่เผาใจนี้ลงเสียก่อน ประพรมลงไปด้วยน้ำคือเมตตา ซึ่งจะเปลี่ยนจิตใจจากภาวะที่ร้อนมาสู่ภาวะที่เย็นสนิทด้วยมิตรภาพไมตรี เมตตาจึงเป็นธรรมเครื่องทำใจตนเองให้อยู่เย็นเป็นสุข และแผ่ความเย็นความสุขออกไปถึงผู้อื่นอีกด้วย

กรุณา คือ ภาวะของจิตที่หวั่นไหวไปเพราะความทุกข์ของผู้อื่น เหมือนอย่างถ้าซื้อได้ก็จะซื้อความทุกข์ของเขา คือ จะช่วยทำความทุกข์ของเขาให้หมดสิ้นไป จึงมีอาการที่ทนเฉยอยู่ไม่ได้ ต้องขวนขวายช่วยเหลือเพื่อบำบัดทุกข์ ปราศจากความคิดเบียดเบียดซ้ำเติม เห็นใครตกอยู่ในความทุกข์ไม่มีที่พึ่ง ก็อดอยู่มิได้จะต้องคิดช่วย กรุณานี้เป็นพรหมวิหารธรรมอีกข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีในจิต วิธีอบรม คือ ระวังใจมิให้คิดเบียดเบียนใคร และหัดใจให้คิดว่า เมื่อตนเองมีทุกข์ ก็ต้องการความช่วยเหลือ ฉันใด ผู้อื่นสัตว์อื่นก็ฉันนั้น ดังนี้แล้วก็หัดใจให้ไม่นิ่งดูดาย ให้ขวนขวายช่วยเปลื้องทุกข์ของผู้อื่น ตามความสามารถหรือตามที่ควรจะทำได้ หัดแผ่จิตใจที่กรุณาออกไปแก่คนและสัตว์ทั้งหลาย โดยเจาะจงหรือโดยไม่เจาะจงทั่วไปด้วยความคิดว่า "จงพ้นจากความทุกข์เดือดร้อน"

อันที่จริง ภาวะของจิตใจที่ต้องการความช่วยในเมื่อมีทุกข์ ย่อมมีอยู่เป็นธรรมชาติ

ธรรมดา แต่ยังเจือด้วยวิหิงสา คือ ความคิดเบียดเบียนผู้อื่นสัตว์อื่น เพื่อให้ตนพ้นทุกข์ และยังมีความโศกโทมนัส ในเมื่อได้เห็นทุกข์ของคนผู้เป็นที่รัก เพราะเป็นภาวะของจิตที่คับแคบ ต้องการให้ตนเองและคนผู้เป็นที่รักของตนพ้นทุกข์เท่านั้น พระบรมครูทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติอบรมปรับปรุงภาวะที่มีอยู่แล้วนี้แหละให้เป็นธรรมขึ้น คือ ให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่เกื้อกูลกว้างขวางออกไป มิให้มีคับแคบเฉพาะตนและผู้ที่ตนรักหรือจำเพาะพวกของตน แต่ให้แผ่กว้างออกไปตลอดจนถึงไม่มีจำกัดไม่มีประมาณ และให้ปราศจากวิหิงสา ความคิดเบียดเบียน และให้สงบความโศกโทมนัสในเพราะความทุกข์ของคนเป็นที่รักด้วย เพราะว่าวิหิงสาเป็นศัตรูที่ห่างของกรุณา ส่วนความโศกโทมนัสเป็นศัตรูที่ใกล้ของกรุณา จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ให้ยกตนเป็นพยานหรือเป็นอุปมาเช่นเดียวกับในข้อเมตตา และให้ยกคนตกยากเป็นอุปมาว่า "พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยกรุณา เหมือนอย่างเห็นคนตกยาก มีความลำบาก ก็เกิดกรุณาขึ้น ฉะนั้น" ได้มีพระมหาสมณภาษิตแสดงไว้ว่า "มหาปุริสภาวสฺส ลกฺขณํ กรุณาสโห อัธยาศัยที่ทนอยู่ไม่ได้เพราะกรุณา เป็นลักษณะของมหาบุรุษ" ข้อนี้พึงเห็นดังเช่นพระกรุณาที่แสดงเป็นพระคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์เจ้า

มุทิตา คือ ภาวะของจิตที่บันเทิงยินดีในเมื่อผู้อื่นได้รับความสุขความเจริญด้วยสมบัติต่าง ๆ ปราศจากความริษยา เห็นใครพรั่งพร้อมด้วยสมบัติ ก็พลอยมีมุทิตา ตัดความยินร้ายไม่ยินดีด้วยเหตุที่ริษยาเสียได้ มุทิตานี้เป็นพรหมวิหารธรรมอีกข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีขึ้นในจิต วิธีอบรมคือระวังใจมิให้ริษยาในเมื่อได้เห็นได้ทราบสมบัติคือความพรั่งพร้อมต่าง ๆ ของผู้อื่น เมื่อความริษยาเกิดขึ้นก็พยายามระวังเสีย หัดคิดว่า ตนเองมีความยินดีเมื่อตนได้สมบัติที่ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ไฉนเมื่อคนอื่นเขาได้จึงจะไปริษยาเขา ควรจะพลอยยินดีกับเขา พิจารณาให้เห็นโทษของความริษยาเช่นว่า "อรติ โลกนาสิกา ความริษยาเป็นเหตุทำลายโลก" เมื่อทำมุทิตาจิตให้เกิดขึ้นได้ ก็หัดแผ่จิตเช่นนี้ออกไปแก่คนอื่นสัตว์อื่นโดยเจาะจงหรือโดยไม่เจาะจงทั่วไป ด้วยความคิดว่า "จงอย่าวิบัติจากสมบัติที่ได้แล้ว"

อันที่จริง ภาวะของจิตที่ยินดีในเวลาได้สมบัติต่าง ๆ ย่อมมีอยู่ ในเมื่อตนหรือคนเป็นที่รักได้สมบัติ เป็นธรรมชาติธรรมดา แต่ยังเจือด้วยริษยาในเมื่อเห็นคนอื่นได้สมบัติ และแม้

ในสมบัติที่ตนได้ก็ยังมีโสมนัสที่เจือตัณหา พระบรมครูทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงภาวะที่มีอยู่แล้วนี้แหละให้เป็นธรรมขึ้น คือให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่เกื้อกูลกว้างขวางออกไป มิให้มีคับแคบเฉพาะตนและผู้ที่ตนรักเท่านั้น แต่ให้กว้างออกไปตลอดถึงไม่มีจำกัดไม่มีประมาณ โดยให้ปราศจากริษยา ทั้งปราศจากโสมนัสที่เจือกิเลสตัณหาด้วย เพราะว่า ริษยาเป็นศัตรูที่ห่างของมุทิตา ส่วนความโสมนัสเป็นศัตรูที่ใกล้ของมุทิตา ฉะนั้น ก็พึงยกตนขึ้นเป็นพยานหรือเป็นอุปมาเช่นเดียวกับในสองข้อข้างต้น และให้ยกบุคคลผู้เป็นที่รักขึ้นเป็นอุปมา ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสสอนไว้ว่า "พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยมุทิตา เหมือนอย่างเห็นบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ก็บันเทิงยินดี ฉะนั้น"

อุเบกขา คือ ภาวะของจิตที่มีอาการเป็นกลาง เห็นเสมอกันในสัตว์บุคคลทั้งหลายในคราวทั้งสอง คือในคราวประสบสมบัติและในคราวประสบวิบัติ ไม่ยินดียินร้าย มองเห็นว่าทุก ๆ คนมีกรรมที่ทำไว้เป็นของ ๆ ตน จะมีสุข จะพ้นจากทุกข์ จะไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้ ก็เพราะกรรม จึงวางเฉยได้ คือ วางได้แก่ไม่ยึดถือไว้ วางลงได้เฉย คือ ไม่จัดแจงวุ่นวาย ปล่อยให้เป็นไปตามกรรม หรือตามชอบใจของกรรม อุเบกขานี้เป็นพรหมวิหารธรรมอีกข้อหนึ่งเป็นข้อสุดท้าย ที่พึงอบรมให้มีขึ้นในจิต วิธีอบรมคือระวังใจมิให้ขึ้นลงด้วยความยินดียินร้าย ทั้งในคราวประสบสมบัติทั้งในคราวประสบวิบัติ เมื่อภาวะของจิตเช่นนั้นเกิดขึ้น ก็พยายามระงับใจ หัดคิดถึงกรรมและผลของกรรม หัดคิดวางลงไปให้แก่กรรมเหมือนอย่างให้กรรมรับผิดชอบเอาไปเสีย เมื่อทำจิตให้อุเบกขาได้ ก็หัดแผ่จิตเช่นนี้ออกไปแก่คนอื่น สัตว์อื่น โดยเจาะจงหรือโดยไม่เจาะจงทั่วไป ด้วยความคิดว่า "ทุกสัตว์บุคคลมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นทายาทรับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย ทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว ก็ต้องรับผลของกรรมนั้น"

อันที่จริง ภาวะของจิตเป็นอุเบกขานี้ ย่อมมีอยู่เป็นธรรมชาติธรรมดาในเวลาปรกติยังไม่มีอะไรมาทำให้เกิดความยินดียินร้าย แต่ยังเจือด้วยความไม่รู้ (อัญญาณ) และจะเปลี่ยนไปเป็นความยินดียินร้ายขึ้นได้โดยง่าย พระบรมครูทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงภาวะที่มีอยู่แล้วนี้แหละให้เป็นธรรมขึ้น คือให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่เกื้อกูลกว้างขวางออกไป มิใช่ในเวลา

ที่ไม่มีเรื่องอะไรมากระทบจิตเท่านั้น แม้มีเรื่องมากระทบจิตให้ยินดียินร้าย ก็ระงับได้ ทำใจให้สงบเป็นอุเบกขาได้ด้วยความรู้ (ญาณ) เพราะว่า ความยินดี (ราคะ) และความยินร้าย (ปฏิฆะ) เป็นศัตรูที่ห่างของอุเบกขา ส่วนอุเบกขาด้วยความไม่รู้ (อัญญาณุเบกขา) เป็นศัตรูที่อยู่ใกล้ของอุเบกขา ฉะนั้น ก็พึงยกตนขึ้นเป็นพยานหรือเป็นอุปมา ดังเช่นว่าตนไม่ชอบให้ใครอื่นเพ่งเล็งชอบใจอยากได้อะไรของตน และไม่ชอบให้ใครอื่นมาหมายมั่นปองร้ายฉันใด ตนก็ไม่ควรจะไปคิดยินดียินร้ายดังนั้นแก่คนอื่น ควรจะมีใจมัธยัสถ์ คือเป็นกลาง ฉันนั้น และให้ยกบุคคลที่เป็นกลาง ๆ ขึ้นเป็นอุปมา ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสสอนไว้ว่า "พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยอุเบกขา เหมือนอย่างเห็นบุคคลผู้มิใช่เป็นที่ชอบใจ มิใช่เป็นที่ไม่ชอบใจก็มีอุเบกขา ฉะนั้น"

พรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ ท่านสอนให้ผู้ปฏิบัติใช้ดังนี้ ทีแรกให้ปฏิบัติด้วยจิตคิดเกื้อกูลแผ่ออกไปในสัตว์บุคคลทั้งหลาย นี้คือเมตตาซึ่งมีอาการเป็นความคิดเกื้อกูล ต่อจากนั้น เมื่อได้เห็นหรือได้ยินหรือได้คิดว่าเขามีทุกข์เดือดร้อน ก็ปฏิบัติช่วยบำบัดทุกข์ให้ นี้คือกรุณาซึ่งมีอาการช่วยบำบัดทุกข์ จากนั้น ครั้นได้เห็นเขามีสุขไม่มีทุกข์ ก็พลอยยินดีบันเทิงใจ นี้คือมุทิตาซึ่งมีอาการพลอยยินดี และเพราะไม่มีกิจที่ควรจะทำต่อไปจากนั้น ก็อุเบกขา คือดูอยู่เฉย ๆ นี้คืออุเบกขาซึ่งมีอาการมัธยัสถ์เป็นกลาง มีอุปมาเหมือนอย่างมารดามีบุตร ๔ คน คนหนึ่งที่ยังเป็นเด็กเล็ก มารดาก็มุ่งความเจริญคือให้เติบโตยิ่งขึ้น เทียบกับเมตตา คนหนึ่งเป็นไข้ มารดาก็พยาบาลให้หายไข้ เทียบกับกรุณา คนหนึ่งกำลังเจริญวัย มารดาก็ชื่นชมยินดี เทียบกับมุทิตา อีกคนหนึ่งทำงานตั้งตนได้แล้ว มารดาก็ไม่ต้องขวนขวายช่วยอะไรอีก เทียบกับอุเบกขา แม้ในเรื่องที่ช่วยไม่ได้แล้ว ก็พึงใช้อุเบกขาเช่นเดียวกัน แต่เมื่อยังช่วยได้ก็ต้องใช้กรุณา ฉะนั้น ธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ เมื่อใช้ให้ถูกต้องด้วยกาลและกิจย่อมอำนวยประโยชน์โดยส่วนเดียว ส่วนความหัดคิดแผ่ใจไปทั้ง ๔ ข้อนี้ พึงทำได้เสมอ เป็นวิธีอบรมจิตให้มีพรหมวิหารธรรม ซึ่งจะให้เกิดอานิสงสผลดังที่ตรัสไว้ในเมตตานิสังสสูตรว่า "หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันเห็นสุบินที่ไม่ดี เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย เทพดารักษา ไฟ ยาพิษ ศาสตรา ไม่กล้ำกลาย จิตเป็นสมาธิเร็ว ผิวหน้าผ่องใส ไม่หลง

ทำกาลกิริยา เมื่อยังไม่บรรลุธรรมที่ยิ่งขึ้น ก็จะเข้าถึงพรหมโลก" เพราะฉะนั้น จึงตรัสสอนไว้ในกรณียเมตตสูตรว่า

เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ มานสมฺภาวเย อปริมาณํ
อุทฺธํ อโธ จ ติริยญฺจ อสมฺพาธํ อเวรํ อสปตฺตํ

อบรมใจ มีเมตตาไม่มีประมาณไปในโลกทั้งสิ้น ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง และท่ามกลางรอบข้าง ไม่คับแคบ ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู

ติฏฺฐญฺจรํ นิสินฺโน วา สยาโน วา ยาวตสฺส วิคตมิทฺโธ
เอตํ สตึ อธิฏฺเฐยฺย พฺรหฺมเมตํ วิหารํ อิธ มาหุ

พึงตั้งสตินี้ไม่ให้ง่วงตลอดเวลาที่อบรมเมตตาจิต โดยจะยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็ตาม นี้เรียกในที่นี้ว่า "พรหมวิหาร"

สมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลปรากฏว่า ได้มีพื้นพระราชอัธยาศัยประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมมีเมตตา กรุณาเป็นต้น นับว่าเป็นปุพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้แล้วประการหนึ่ง อันปุพเพกตปุญญตานี้มักเข้าใจกันถึงผลดีต่าง ๆ ที่เป็นภายนอกที่มีเป็นพิเศษในปัจจุบัน ดังจะเรียกว่าสมบัติภายนอก ส่วนสมบัติภายในทางจิตใจที่มีเป็นพื้นมา เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นผลแห่งปุพเพกตปุญญตาเหมือนกัน และนับว่าเป็นปุพเพกตปุญญตาข้อสำคัญ สมเด็จพระบรมราชชนกและพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลทั้ง ๒ พระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยสมบัติอันเป็นส่วนปุพเพกตปุญญตาทั้ง ๒ ประการ และทรงอบรมเพิ่มพูนพรหมวิหารธรรมและพระราชกุศลทั้งปวงให้งอกงามไพศาลยิ่งขึ้น ดังที่ปรากฏออกมาเป็นพระราชกัลยาณวัตรและคุณประโยชน์นานัปการ

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงพระอนุสรณ์ระลึกถึงสมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระบรมเชฏฐาธิราช ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายทั้งนี้ ชื่อว่า ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจเป็นการทรงบูชาท่านผู้ควรบูชาแห่งประเทศชาติบ้านเมือง ย่อมจะเป็นเหตุให้เกิดศุภผลสวัสดีแก่พระองค์ พร้อมทั้ง

พระราชวงศ์ประเทศชาติ และประชาชนทั่วไป

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญอุทิศถวายทั้งปวงนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ ผลิตวิบากสมบัติอิฐวิบุลยผล แด่สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และแด่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมตามพระราชปณิธานอุทิศโดยฐานนิยมทุกประการ

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติด้วยประการฉะนี้ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สัปปุริสกถา

ในงานทักษิณานุปาทาน

อุทิศถวายสมเด็จ ฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา
อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺตีติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในศราทธพรตกถา อนุรูปแก่พระราชกุศลราศีทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญเพื่ออุทิศพระราชกุศล แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โดยศราทธพรตวิธีทางพระพุทธศาสนา ตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า

เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ เมื่อระลึกถึงอุปการะกิจที่ท่านทำแล้วในกาลก่อน พึงให้ทักษิณาเพื่อท่านผู้ละไปแล้ว, ทั้งนี้ด้วยอำนาจพระราชอปจายนการในพระราชกุศลเชฏฐบุคคล และด้วยอำนาจพระราชธรรมจริยาส่วนญาติสังคหธรรมที่พึงห่วงปฏิบัติตามควรแก่สมัย เป็นไปตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสสรรเสริญว่า

โส ญาติธมฺโม จ อยํ นิทสฺสิโต
เปตาน ปูชา จ กตา อุฬารา
พลญฺจ ภิกฺขูนมนุปฺปทินฺนํ
ตุมฺเหหิ ปุญฺญํ ปสุตํ อนปฺปกํ

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระโศภนคณาภรณ์

ญาติธรรมนั้นนั้น อันท่านทั้งหลายแสดงแล้ว, การบูชาอันโอฬารเพื่อผู้ละไป อันท่านทั้งหลายทำแล้ว, กำลังของภิกษุทั้งหลาย อันท่านทั้งหลายเพิ่มให้แล้ว, บุญไม่น้อย อันท่านทั้งหลายขวนขวายแล้ว ดังนี้.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์พระองค์นั้น ได้ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติอันควรเคารพและยกย่องหลายประการ ตั้งต้นแต่ได้ทรงอุบัติในขัตติยราชสกุลอันสูงศักดิ์, ทรงเป็นอุภโตสุชาต มีพระมารดาร่วมพระชนกด้วยกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ พระบรมราชชนนี พันปีหลวงในรัชกาลที่ ๔ จึงทรงเป็นชาติวุฒิผู้เจริญด้วยพระชาติโดยแท้ เมื่อได้ทรงอุบัติขึ้น แล้วก็ทรงได้รับการอบรมและศึกษาเล่าเรียนโดยควรแก่ความเป็นพระราชกุมาร, แต่ในครั้งนั้นยังไม่มีโรงเรียน ถึงเช่นนั้นก็ทรงขวนขวายศึกษาศิลปวิทยาการนั้น ๆ ด้วยดี จนทรงมีความรู้ความสามารถเป็นอย่างดี, และปรากฏว่ามีพระอัธยาศัยนิ่มนวลประกอบด้วยพระเมตตากรุณา มีพระปรีชาสุขุมลึกซึ้ง พอพระทัยใช้พระปัญญาวิจารณ์ให้ยุกติด้วยเหตุผล โปรดความเป็นอยู่อย่างสงบเสงี่ยมและสันโดษ ไม่โปรดการกำเริบฟุ้งเฟ้อ และความเข้ายุ่งเกี่ยวด้วยภารกิจที่ไม่ใช่หน้าที่ ทรงรับดำเนินปฏิบัติแต่ภารกิจที่มาถึงเฉพาะที่สมควร ถ้าไม่สมควร ก็ไม่ทรงรับด้วยทรงแสดงเหตุผลจนผู้อื่นเห็นด้วย ไม่ทรงเอื้อมเข้าไปในภารกิจที่ยังไม่มาถึง ต้องด้วยลักษณะของบัณฑิตตามที่พระบรมศาสดาตรัสไว้ว่า อาคตํ ภารํ วหติ ดำเนินภารกิจที่มาถึง อนาคตํ ภารํ น วหติ ไม่ดำเนินภารกิจที่ยังไม่มาถึง (องฺ ทุ. ๒๐/๑๐๕), และทรงดำเนินภารกิจที่มาถึงนั้น ๆ ให้เป็นไปด้วยดี ด้วยทรงวางเนตติแบบอย่างให้เป็นบรรทัดฐานมั่นคง ดำเนินในทางที่ควรที่ชอบด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ไม่ให้เป็นไปด้วยอคติและทุจริตต่าง ๆ จึงทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยในราชการ ในหน้าที่ที่สำคัญเป็นอันมาก ดังที่ได้ทรงเป็นเสนาบดีมาหลายกระทรวง, เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรปครั้งที่ ๒ ก็ได้ทรงเป็นที่ปรึกษาในที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครด้วยพระองค์ ๑ ทรงมีความสามารถชำนิชำนาญ ทั้งในการคิดทำแบบอย่างในงานช่างอันเป็นฝ่ายศิลปอย่างประณีต ทั้งในการเขียนรูป, ทรงเป็นต้นแบบการเขียนรูปที่นำเอาแบบฝรั่ง

จีนมาผสมกับแบบไทยโบราณ แต่ก็คงเป็นรูปแบบไทย, จึงควรรกย่องว่า ทรงเป็นนักศิลปจิตร กรรมชั้นเยี่ยม ทั้งทรงสามารถในทางกวีนิพนธ์สนพระทัยค้นคว้าในทางโบราณคดีและวรรณคดี, ทรงเป็นสิกขกามะ ผู้รักการศึกษาเพื่อให้ทรงเจริญด้วยความรู้อยู่เสมอ ในทางพระพุทธศาสนา ก็ได้ทรงบรรพชาอุปสมบท แลได้ทรงศึกษาจนทรงมีความรู้พอเพื่อดำเนินพระองค์ให้เป็นไป ด้วยดีตามคลองธรรม ไม่ดำเนินในการที่เป็นภัยเป็นเวร ทรงบำเพ็ญแต่พระคุณและสิ่งนำ ความบันเทิงสุขทางศิลปจิตรกรรมเป็นต้น, ทรงเป็นที่เย็นใจ เป็นแหล่งแห่งความบันเทิง สุขของบุคคลทุกหมู่เหล่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความหวาดระแวงภัยของใคร ๆ จึงเสด็จอยู่สถิต สถาพรมาโดยเกษมสวัสดี มีสันติสุขจนถึงที่สุด สมดังคำว่า เขมี อเวรี อภโย มีความ เกษม ไม่มีเวร ไม่มีภัยดังนี้, มีผู้กล่าวสรรเสริญว่า พระองค์ทรงเป็นเจ้าทุก ๆ ประการ คือทั้งโดยพระจริยาวัตร พระอัธยาศัยที่ประกอบด้วยคุณธรรม ทั้งโดยพระปรีชาสามารถ ทรงเป็นเหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ดำรงอยู่ได้ทุกสมัย เมื่อน้ำท่วมมา ก็เก็บโอชาหารจากน้ำไว้เลี้ยง บำรุงต้นได้ เมื่อลมพัดมา ก็ลู่ไปพอไม่ให้หักโค่น แล้วก็กลับตั้งตรงดำรงอยู่อย่างเดิม เพราะ ทรงประกอบด้วยพระคุณสารต่าง ๆ เช่นที่ถวายวิสัชนามาฉะนี้ จึงทรงเป็นคุณวุฑฒบุคคล ผู้เจริญด้วยพระคุณ, เมื่อมีพระชนมายุเจริญยืนนาน ก็เป็นวยวุฑฒบุคคลผู้เจริญด้วยพระวัย และยิ่งเจริญพระคุณสารสมบัติกับทั้งรัตตัญญูภาพ ความเป็นผู้รู้ราตรี คือรู้การณ์ต่าง ๆ มากขึ้น เป็นเหตุเพิ่มความเคารพนับถือของบุคคลทุกฝ่าย จนถึงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็น ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๗ ต่อจากนั้น ก็ทรงพักจากราชการ แต่ก็ยังทรงสำราญใน การช่างและโบราณคดี อันเป็นพระสัปปายะ คือของโปรดตามพระอัธยาศัย ดังที่ปรากฏในเรื่อง สาส์นสมเด็จ ๆ ในที่สุด เมื่อพระกายถึงความชราชำรุดทรุดโทรมจนไม่อาจคุมกันอยู่ได้ ก็แตก สลายไป ตามธรรมดาของสังขารทั้งปวง เหมือนอย่างราชรถหรือเกวียนเก่าชำรุดผุพังไป, แต่พระคุณสารที่ทรงบำเพ็ญไว้หาได้ชำรุดไปไม่ ยังคงดำรงอยู่เป็นประโยชน์สืบไป สมด้วยพระ พุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา เป็นต้น แปลว่า ราชรถอันวิจิตรงาม ย่อมชำรุด, แม้สรีระร่างกายก็ต้องถึงชราคือชำรุด แต่ธรรมของสัตบุรุษ หาถึงความชำรุดไม่, สัตบุรุษย่อมยังสัตบุรุษให้รู้เข้าใจได้ ดังนี้

พระพุทธภาษิตนี้ แสดงธรรมดาของสังขารทั้งหลายส่วน ๑ แสดงธรรมดาของธรรมของสัตบุรุษส่วน ๑ สังขารคือสิ่งที่ผสมด้วยส่วนหรือธาตุนั้น ๆ แบ่งเป็น ๒ คือ อุปาทินนกสังขาร สังขารที่มีผู้ครอง เช่น สรีระร่างกายของมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานที่ยังมีชีวิตอยู่ ๑ อนุปาทินนกสังขาร สังขารที่ไม่มีผู้ครอง เช่น ต้นไม้ บ้านเรือนตลอดถึงสรีระร่างกายของมนุษย์หรือดิรัจฉานที่สิ้นชีวิตแล้ว ๑ สังขารเหล่านี้ถึงความชราคือชำรุดทรุดโทรมจนถึงแตกสลายเหมือนกันหมด จะต่างกันก็แต่เร็วและช้าเท่านั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสแสดงอนุปาทินนกสังขารก่อน ด้วยยกราชรถขึ้นชี้ให้เห็นเป็นตัวอย่างว่า ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา ราชรถอันวิจิตรงาม ย่อมชำรุด ฉะนี้แล้ว จึงตรัสน้อมเข้ามาถึงอุปาทินนกสังขารโดยตรง คือสรีระร่างกายนี้ว่า อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ แม้สรีระร่างกายก็ต้องถึงชรา คือชำรุด ส่วนธรรมของสัตบุรุษคือคนดี หมายถึงธรรมที่เป็นส่วนดีส่วนชอบ หาต้องชำรุดไม่ เพราะเป็นธรรมที่ไม่ชำรุดโดยสภาพ และทำผู้ที่มีอยู่ให้ถึงความไม่ชำรุด ธรรมนั้นโดยนัยหนึ่ง ได้แก่ สัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ โดยตรงได้แก่ความเชื่อความตรัสรู้ของพระตถาคตพุทธเจ้าตลอดถึงเชื่อกรรม เชื่อผลของกรรม เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน, สีล ความประพฤติเรียบร้อยทางกายวาจา ด้วยความตั้งใจเว้นจากความชั่วทุจริตต่าง ๆ, สุตะ ความสดับฟังหรือการเรียน, จาคะ ความสละ, ปัญญา ความรอบรู้ ธรรมเหล่านี้ บุคคลอาจอาศัยสังขารที่ต้องชำรุดปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นได้, ผู้ที่มีธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นสัตบุรุษ สัตบุรุษกับสัตบุรุษย่อมรู้เข้าใจกันได้ และรู้เข้าใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระบรมศาสดาจึงตรัสต่อไปว่า สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ แต่ธรรมของสัตบุรุษหาถึงความชำรุดไม่ สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ สัตบุรุษย่อมยังสัตบุรุษให้รู้เข้าใจได้ ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงดำเนินอยู่ในธรรมของสัตบุรุษตามสามารถ จึงทรงเป็นสัตบุรุษ และทรงถือเอาสาระจากพระกายไว้ได้ดังพระบาลีว่า

สทฺธาย สีเลน จ โย ปวฑฺฒติ
ปญฺญาย จาเคน สุเตน จูภยํ

โส ตาทิโส สปฺปุริโส วิจกฺขโณ
อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโน

แปลว่า ผู้ใดเจริญด้วยสัทธา สีล สุตะ จาคะ และปัญญา ผู้เช่นนั้นเป็นสัตบุรุษผู้มีปัญญาเห็นชัด ย่อมถือเอาสาระของตนไว้ได้.

ส่วนสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อได้ทรงแสดงพระราชจริยาวัตรกุลเชฏฐาปจายนธรรม ในการพระราชทานเพลิงพระศพทั้งนี้ ก็เป็นผู้ที่พึงยกย่องว่าเป็นสัตบุรุษ ดังพระบาลีว่า

กุเล เชฏฺฐาปจายินํ
ตํ เว เทวา ตาวตึสา อาหุ สปฺปุริโส อิติ

แปลว่า เทพชั้นดาวดึงส์กล่าวผู้ประพฤติอ่อนน้อมผู้ใหญ่ ในสกุลนั้นแลว่าเป็นสัตบุรุษด้วยประการฉะนี้.

ธรรมาธรรมกถา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง

ในวันรพี ณ เนติบัณฑิตยสภา

วันเสาร์ที่ ๗ สิงหาคม ๒๕๐๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน
อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคตินฺติ.

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนาในธรรมาธรรมกถา ในการที่เนติบัณฑิตยสภาบำเพ็ญกุศล เพื่ออุทิศส่วนกุศลถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ในวันคล้ายวันสิ้นพระชนม์ ซึ่งเรียกว่าวันรพี ตามทางพระพุทธศาสนา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๑๕ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมมารดาตลับ ณ วันพุธขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีจอ จุลศักราช ๑๒๓๖ ตรงกับวันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๗

เมื่อทรงพระเยาว์ พระองค์ท่านได้ทรงเข้าศึกษาวิชาภาษาไทยเป็นครั้งแรกในสำนักพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) และทรงเข้าศึกษาต่อในสำนักพระยาโอวาท-วรกิจ (แก่น) เปรียญ และได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษขั้นต้นในสำนักครูรามสามิ ต่อมาเมื่อโรงเรียนสวนกุหลาบได้ก่อตั้งขึ้นเรียบร้อยแล้ว ก็ได้ทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์หนึ่ง ในจำนวน ๔ พระองค์ ที่ทรงเรียนรวมกันเป็นพิเศษต่างหากจากนักเรียนอื่นในโรงเรียนแห่งนั้น โดยมีมหาปั้น สุขุม (เจ้าพระยายมราช) เป็นครูผู้สอน ได้ทรงศึกษาอยู่เป็นเวลา ๑ ปี

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ ที่ พระสาสนโสภณ.

เมื่อทรงมีพระชนมายุได้ ๑๐ พรรษา ได้ทรงเข้าพิธีโสกันต์พร้อมกับพระเจ้าลูกยาเธออีก ๓ พระองค์ แล้วจึงผนวชเป็นสามเณรพร้อมกัน โดยมีสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌายะ ทำพิธี ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วจึงเสด็จไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ในความกำกับอบรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเสด็จจากวัดมกุฏกษัตริยารามไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นการชั่วคราวเพื่อการนี้

ในปีรุ่งขึ้น พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ได้เสด็จไปกรุงลอนดอนพร้อมกับพระเจ้าลูกยาเธออีก ๓ พระองค์ เพื่อทรงศึกษาภาษาอังกฤษ เสด็จไปในความดูแลของกรมพระนเรศวรฤทธิ์ และได้เสด็จกลับเมืองไทยชั่วคราวในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ เพื่อเสด็จเยี่ยมบ้านเมือง และประทับอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๑๐ เดือน จึงเสด็จไปยุโรปครั้งที่ ๒ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ได้ทรงเข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมในกรุงลอนดอน ๓ ปี สำเร็จแล้วทรงเข้าศึกษาวิชากฎหมายในวิทยาลัยไครสต์เชิช มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด จบหลักสูตรขั้นปริญญาจนสอบไล่ได้ บี. เอ. ทางกฎหมาย แล้วจึงเสด็จกลับเมืองไทย

พระประวัติต่อจากนี้ไป ล้วนเป็นพระประวัติที่แสดงถึงการอุทิศพระองค์ให้แก่งานราชการ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งนับเป็นงานในทางกฎหมายโดยตลอด น้อยนักที่จะมีบุคคลใดได้กระทำงานในด้านกฎหมาย ได้มากมายกว้างขวางและยาวนานเหมือนพระองค์ท่าน ได้ทรงปฏิบัติงานทั้งทางธุรการ คือทรงเป็นสภานายกในกองข้าหลวงพิเศษจัดตั้งศาล เพื่อจัดการตั้งศาลยุติธรรมสำหรับพิจารณาคดีขึ้นในหัวเมืองให้ดีขึ้นกว่ากาลก่อน และทำการสะสางคดีความที่ค้างชำระอยู่ในศาลหัวเมืองให้หมดไป ได้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ มีพระชนมายุได้ ๒๒ พรรษา ซึ่งนับว่าน้อยมาก แต่ก็เป็นเพราะได้ปรากฏพระปรีชาสามารถเป็นที่นิยมยกย่องทั่วไปในหมู่ประชาชนมาก่อนแล้ว ในทางนิติบัญญัติก็ได้ทรงเป็นประธานกรรมการร่างกฎหมาย ตรวจพระราชกำหนดบทพระอัยการเก่าใหม่ต่อมา ได้ทรงเป็นกรรมการตรวจร่างกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗ และตรวจร่าง

ประกาศการออกโฉนดที่ดิน และทรงยกร่างกฎหมายออกโฉนดที่ดินฉบับที่ ๓ ในทางตุลาการก็ได้ทรงเป็นกรรมการตรวจตัดสินความฎีกาที่ทูนเกล้า ฯ ถวายต่อพระมหากษัตริย์ ในทางด้านการศึกษาวิชากฎหมาย ก็ได้ทรงริเริ่มตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ เพื่อสั่งสอนวิชากฎหมาย โดยพระองค์ท่านทรงเป็นพระอาจารย์ประทานคำสอนและจัดทำตำราโดยพระองค์เองทุกลักษณะวิชา จนพวกนักเรียนรุ่นแรกสอบได้เป็นเนติบัณฑิต และช่วยแบ่งเบาสอนรุ่นหลัง ๆ ต่อไป จนโรงเรียนกฎหมายได้คลี่คลายมาเป็นมหาวิทยาลัยกฎหมายเป็นปึกแผ่นในปัจจุบัน ทั้งยังได้ทรงจัดพิมพ์กฎหมายตรา ๓ ดวงขึ้นเป็นสองเล่ม โดยทรงเขียนคำอธิบายเพิ่มเติม และได้จัดทำอุทาหรณ์และคำอธิบายตัวบทกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗ เป็นความสะดวกอย่างยิ่งแก่การศึกษาและการแปลกฎหมายลักษณะนี้ ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างมากมายแก่ผู้พิพากษา อัยการ ทนายความ และผู้เกี่ยวข้องกับการใช้กฎหมาย นอกจากนี้ พระองค์ท่านยังได้ทรงเป็นกรรมการตรวจตำแหน่งพนักงานในรัฐบาล กรรมการจัดราชการฝ่ายการราชทัณฑ์ นำวิธีการพิมพ์ลายนิ้วมือผู้ต้องโทษมาใช้ และยังได้ทรงร่วมจัดการในเรื่องทะเบียนกรรมสิทธิ์ที่ดิน การจดทะเบียนที่ดินและการออกโฉนด และได้ดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ได้ทรงมีส่วนร่วมจัดการการชลประทานในระยะแรก เพื่อประโยชน์ในการกสิกรรมด้วย

ได้ทรงเกี่ยวข้องกับกฎหมายมาโดยตลอด ทรงเป็นผู้แผ้วถางและวางรากฐานวิชากฎหมายในประเทศไทย จึงเหมาะสมกับสมญานามที่พระองค์ท่านได้รับว่า ทรงเป็นพระบิดาและองค์ปฐมาจารย์ของนักนิติศาสตร์แห่งประเทศไทย กล่าวโดยย่อ ได้ทรงปฏิบัติทุกอย่างเพื่อให้การปกครองเป็นไปโดยธรรม ให้มีการชี้ขาดว่าถูกหรือผิด โดยยุติธรรม ในทางพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาก็ได้ทรงแสดงคำสั่งสอนชี้ความดีความชั่ว พร้อมทั้งผลที่ต่างกันโดยธรรม สมดังพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ เป็นอาทิ แปลความว่า ธรรมและอธรรม หามีวิบากคือผลเสมอกันไม่ อธรรมย่อมนำไปสู่นิรยะ ส่วนธรรมย่อมให้ถึงสุคติ ดังนี้

พระพุทธภาษิตนี้แสดงถึงธรรมและอธรรมเป็นส่วนเหตุ และแสดงถึง นิรยะ กับ

สุคติ เป็นส่วนผล กล่าวคือ ธรรมเป็นเหตุให้ถึงสุคติ ส่วนอธรรมเป็นเหตุให้ถึงนิรยะ ดั่งนี้ จึงควรทำความเข้าใจในพระพุทธภาษิตนี้ในทางที่จะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่สัมมาปฏิบัติ จะกล่าวถึงส่วนเหตุก่อนอันได้แก่ธรรม กับ อธรรม ในที่นี้ ธรรมได้แก่คุณ คือความเกื้อกูลหรือความดี ส่วนอธรรม ก็หมายถึงโทษที่ไม่เกื้อกูล ที่ก่อให้เกิดทุกข์หรือความชั่ว การที่กล่าวมานี้ย่อมเป็นที่เข้าใจกันอยู่แล้ว แต่ข้อที่สมควรหยิบยกขึ้นพิจารณาก็คือ อะไรเป็นคุณหรือความดีที่เรียกว่า ธรรม อะไรเป็นโทษหรือความชั่วอันเรียกว่า อธรรม

ในข้อนี้ ก็พึงคำนึงถึงตัวคุณคือความดีหรือตัวโทษคือความชั่ว อันสิ่งที่เรียกว่าเป็นคุณหรือความดีนั้น ย่อมเป็นสิ่งที่เกื้อกูลให้เกิดความสุข ส่วนสิ่งที่เป็นโทษหรือความชั่วนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ก่อโทษทุกข์ให้บังเกิดขึ้น บุคคลทุก ๆ คนย่อมต้องการความสุข รังเกียจความทุกข์ ฉะนั้น เมื่อมีใครมาก่อความสุขให้ก็เข้าใจว่าผู้นั้นเป็นผู้มีคุณ เช่น มารดา บิดาก่อความสุขให้แก่บุตรธิดา ผู้มีเมตตากรุณาก่อความสุขให้แก่บุคคลนั้น ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เรียกผู้ก่อความสุขให้นั้นว่าผู้มีคุณ การกระทำของผู้มีคุณนั้น ก็เรียกว่าเป็นคุณหรือความดี แต่ความชั่วนั้นตรงกันข้าม เมื่อมีใครมาก่อโทษทุกข์ให้ ก็เรียกผู้นั้นว่าเป็นผู้ก่อโทษสร้างทุกข์ และทุก ๆ คนเมื่อได้โทษทุกข์จากผู้ใด ก็จะต้องเข้าใจว่าผู้นั้นเป็นผู้สร้างโทษทุกข์ และถ้าเรียกอย่างแรงก็ต้องเรียกว่าเป็นผู้ที่ไม่ดี และการกระทำของผู้ที่ก่อโทษทุกข์ให้นั้น ก็เรียกว่าอธรรม หรือความชั่ว ความเข้าใจกันว่าอะไรเป็นธรรม อะไรเป็นอธรรมย่อมมีอยู่โดยปรกติดั่งนี้ แม้บุคคลทุก ๆ คนจะต้องการความสุขและเกลียดความทุกข์ดั่งกล่าวนี้ก็ตาม แต่ถึงเช่นนั้น ก็ยังมีไปก่อโทษทุกข์ให้แก่บุคคลอื่นโดยไม่ได้นึกเอาใจเขามาใส่ใจตน ไม่ได้นึกเทียบเคียงว่าตนต้องการสุขเกลียดทุกข์ ฉันใด บุคคลอื่นสัตว์อื่นก็ต้องการสุขเกลียดทุกข์ ฉันนั้น เพราะฉะนั้น จึงมีการเบียดเบียนกันและกันบังเกิดอยู่ในโลก ผู้ที่ทำความเบียดเบียนเขานั้นย่อมไม่ต้องการให้ใครมาเบียดเบียนตนเองเลย เพราะตนเองต้องการสุขเกลียดทุกข์ดั่งที่กล่าวมาแล้ว เพราะฉะนั้น ในทางพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาทรงแสดงให้บุคคลเว้นอธรรมและประพฤติธรรมก็ด้วยได้ทรงสั่งสอนให้มีความคิดเปรียบเทียบ ดั่งที่พระพุทธภาษิตแสดงไว้เป็นต้นว่า บุคคลอื่น สัตว์อื่นมีความรักชีวิต ต้องการสุขไม่ต้องการทุกข์ ฉันใด ตนเองก็รัก

ชีวิตของตน ต้องการสุขไม่ต้องการทุกข์ ฉันนั้น เพราะฉะนั้น ก็ไม่พึงประทุษร้ายชีวิตของเขา ไม่พึงก่อทุกข์แก่เขา ฉันนั้น

การแสดงว่า อะไรเป็นธรรม อะไรเป็นอธรรม ในทางพระพุทธศาสนา พิจารณาดูแล้ว ก็อาศัยหลักแห่งคุณและโทษ และอาศัยหลักการพิจารณาเปรียบเทียบดังที่กล่าวมาแล้ว และบุคคลผู้ที่ประพฤติธรรม อันเรียกว่า ธรรมจารี ทางพระพุทธศาสนานั้น ก็ย่อมมีความประพฤติเว้นจากการก่อโทษทุกข์ให้แก่เขา แต่สร้างคุณขึ้นเกื้อกูลให้แก่เขา ดังที่กล่าวมานี้ จึงได้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เป็น สมจารี แปลว่า ผู้ประพฤติสมควรหรือผู้ประพฤติสม่ำเสมอ อันหมายถึงว่า เสมอกันระหว่างตนและผู้อื่น ด้วยหลักการเปรียบเทียบดังที่กล่าวมาแล้วนั้น เช่นว่า เขาก็ต้องการสุขเกลียดทุกข์เหมือนกับตน ตนก็ต้องการสุขเกลียดทุกข์เหมือนกับเขา ตกว่าทั้งตนและเขานั้น เป็นผู้เสมอกันในการต้องการสุขเกลียดทุกข์ เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ประพฤติแก่ตน ฉันใด ก็สมควรประพฤติแก่เขา ฉันนั้น เช่นว่า ประพฤติแก่ตนไม่ก่อโทษให้แก่ตน ก่อความสุขให้แก่ตน ก็พึงเว้นโทษ ก่อสุขให้แก่ผู้อื่นเช่นเดียวกัน ความประพฤติดังนี้ จึงเรียกว่า สมจารี ผู้สม่ำเสมอหรือผู้ประพฤติสมควร และสมจารีนี้แหละก็เรียก ธรรมจารี ผู้ประพฤติธรรม เพราะที่จะชื่อว่าผู้ประพฤติธรรมนั้น ก็ต้องมีความประพฤติเว้นโทษทำสิ่งที่เป็นคุณ ด้วยมีการเปรียบเทียบกันระหว่างตนและผู้อื่นดังที่กล่าวมา

ฉะนั้น ความประพฤติธรรมในพระพุทธศาสนาจึงกล่าวได้ว่า เป็นความประพฤติที่เป็นยุติธรรม พระพุทธเจ้าทรงแสดงศีลก็อาศัยหลักธรรมดังที่กล่าวมานี้ เป็นต้นว่า เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤติผิดประเพณีในทางกาม เว้นจากการพูดเท็จหลอกลวง ทุก ๆ คนนั้นย่อมมีความรักสงวนทรัพย์สมบัติเชื้อสายวงศ์ตระกูลและความจริง ไม่ต้องการให้ใครมาทำร้ายชีวิต ทำร้ายทรัพย์สมบัติ ทำร้ายเชื้อสายวงศ์ตระกูล และมาหลอกลวง เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็สมควรที่จะเว้นจากการประพฤติเช่นนั้นแก่บุคคลอื่นด้วย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงบัญญัติศีลลงไปว่า เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เป็นต้น ฉะนั้น หลักแห่งการบัญญัติศีลของพระพุทธเจ้าจึงเป็นหลักที่เป็น สมธรรมจริยา หรือว่าเป็นหลักยุติธรรมโดยแท้ ยังส่องถึงน้ำพระหฤทัยของพระพุทธเจ้าที่มีความยุติธรรมในสัตว์ทุกถ้วนหน้า ดังเช่น ในข้อเว้นจาก

การฆ่า ก็แสดงถึงว่า สัตว์มีปราณ คือมีชีวิตโดยทั่วไป ทั้งที่เป็นมนุษย์ และทั้งที่เป็นเดรัจฉาน ก็เป็นวัตถุที่ควรเว้นจากการฆ่าทั้งหมดจากศีลข้อหนึ่ง ทั้งนี้ ก็เพราะว่าสัตว์ทุกหมู่เหล่า แม้จะเป็นสัตว์เดรัจฉาน ก็ย่อมมีความรักชีวิต ไม่ต้องการจะตายอยู่ด้วยกันทั้งนั้น จึงเป็นสิ่งที่พึงเว้นจากการฆ่า การบัญญัติศีลของพระพุทธเจ้าจึงเป็นการบัญญัติอย่างยุติธรรมแก่สัตว์ทุกหมู่เหล่าถ้วนหน้า ไม่ได้เว้นไว้ให้แก่ความเห็นแก่ตัวของบุคคล เช่นเมื่อต้องการที่จะบริโภค ก็แสดงผ่อนลงมาด้วยอ้างเหตุที่จะพึงยกเว้นในข้อผ่อนนั้น ซึ่งเป็นเรื่องที่มนุษย์เป็นผู้บัญญัติเอา เป็นผู้ว่าเอา ซึ่งถ้าจะให้สัตว์ที่จะถูกฆ่านั้นเป็นผู้บัญญัติ ก็คงจะไม่บัญญัติอย่างนั้น

เพราะฉะนั้น การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาอันเรียกว่า สมจริยา หรือว่าดังที่เรียกในบัดนี้ว่า ยุติธรรมนั้น ก็อาศัยหลักความจริงตามเหตุและผลตามที่ทุก ๆ คนรู้สึกต้องการและไม่ต้องการอยู่นี้เอง ไม่ใช่เป็นการปฏิบัติฝืนธรรมชาติธรรมดา ฝืนเหตุฝืนผล แต่ว่าเป็นไปตามเหตุผลที่เหมาะสม แต่ในการที่บุคคลจะมองเห็นเหตุผลและรับปฏิบัติในเรื่องนี้ได้นั้น ก็จะต้องพึงเป็นผู้ที่ปฏิบัติอบรมจิตใจให้ปราศจากอคติ อคตินั้น ได้แก่ความลำเอียง ความลำเอียงนั้น ก็มีความชัดอยู่ในตัวแล้วว่าคือความไม่เที่ยงธรรม หมายความว่าไม่ดำรงอยู่ตามหลักของธรรมดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ว่าได้เอียงไปจากความเที่ยงธรรม ความลำเอียงด้วยอำนาจแห่งความชอบเรียกว่า ฉันทาคติ ความลำเอียงด้วยอำนาจของความชังเรียกว่า โทสาคติ ความลำเอียงด้วยอำนาจของความหลงเรียกว่า โมหาคติ ความลำเอียงด้วยอำนาจของความกลัวเรียก ภยาคติ

ความลำเอียงดังกล่าวมานี้ ย่อมมีแก่บุคคลที่ยังมีความชอบความชัง เป็นต้น เพราะฉะนั้น บุคคลทั่วไปจึงยังไม่สามารถที่จะประพฤติธรรม รักษาความยุติธรรมตามหลักที่กล่าวมานั้นได้ ดังจะพึงเห็นได้ว่า แม้แต่เพียงศีลห้าก็ยากที่จะรักษาได้เป็นนิจ เพราะยังมีความชอบความชังอันเป็นเหตุให้ลำเอียงอยู่ ความชอบนั้นก็เป็นความชอบในตน ในพวกของตน ในผู้ที่ทำให้ตนชอบใจด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง แต่ถ้าตรงกันข้ามก็เป็นความชัง ในผู้ที่ไม่ใช่ตน ไม่ใช่พวกของตน ไม่ทำให้ตนชอบใจ แต่ว่าทำให้เกิดความขัดใจขึ้น ความขัดใจนั้นก็ไม่ใช่ว่าจะไป

ขัดอะไรอื่น คือว่าขัดกับความชอบแห่งจิตใจของตนนั่นเอง เรียกว่าความขัดใจ ความชอบแห่งใจของตนนั้นจึงเป็นพื้น เมื่อไปขัดกับความชอบเข้าก็เรียกว่าความขัดใจ ก็ทำให้เกิดความลำเอียง

ความหลงนั้น ก็หมายถึงว่าความที่ถือเอาผิด บางทีเพราะไม่รู้ แต่เข้าใจว่ารู้ บางทีก็เพราะว่าเข้าใจไม่ถูกต้อง เข้าใจผิดพลาด ก็มักจะเกิดจากการที่ไม่สอบสวนให้ถ่องแท้เสียก่อน เชื่อลงไปก่อนที่จะสอบสวนให้รู้ ทำความเข้าใจลงไปเสียก่อน ตัดสินใจลงไปเสียก่อนที่จะพิจารณาให้รอบคอบ เหล่านี้ก็เป็นตัวความหลงทั้งนั้น และเมื่อเป็นความหลงขึ้น ก็มักไม่รู้ว่าตนหลง ก็มักจะเข้าใจว่าตนรู้ ความจริงไม่รู้ อันนี้แหละเป็นข้อร้ายมาก เพราะฉะนั้น ถ้ามีสติที่รู้ตัวอยู่และใช้ปัญญาที่จะพิจารณาให้ถ่องแท้ในสิ่งทั้งหลายแล้ว ความหลงที่จะบังเกิดขึ้นให้ลำเอียงนั้นก็ยากเข้า

ความกลัวนั้น ก็เป็นที่ทราบกันอยู่แล้ว เมื่อความกลัวบังเกิดขึ้นก็ทำให้ใจลำเอียงไปได้เพราะความกลัว

ความชอบ ความชัง ความหลง ดังกล่าวมานี้ เป็นเหตุให้เกิดความลำเอียง เมื่อเกิดความลำเอียงขึ้นแล้วก็รักษาธรรมไว้ไม่ได้ ฉะนั้น ในการที่จะประพฤติธรรมได้ ก็ต้องอบรมจิตใจให้พ้นจากความลำเอียง และอบรมให้พรหมวิหารธรรม คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา บังเกิดขึ้นแผ่ให้กว้างขวางออกไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะสามารถประพฤติธรรมให้เป็นธรรมจารี ให้เป็น สมจารี หรือว่าให้เป็นความยุติธรรมขึ้นได้ในบุคคลทั้งหลาย ในเรื่องทั้งหลาย ธรรมที่เป็นส่วนคุณดังที่กล่าวมานี้ เป็นเหตุให้บรรลุถึงสุคติ คือทางไปที่ดี อันจะพึงเห็นได้ในปัจจุบันนี้เอง ทางดำเนินไปของความประพฤติ ทางกาย ทางวาจา ทางใจของผู้ที่มีธรรมอยู่ ย่อมเป็นทางที่ชอบ จะทำอะไรทางกายก็เป็นสุจริต ทางวาจาก็เป็นสุจริต ทางใจก็เป็นสุจริต และเมื่อเป็นเช่นนี้ คติ คือทางไปที่เนื่องกันก็เป็นคติที่ดี เป็นคติที่มีความสุข มีความปลอดโปร่ง มีความพ้นภัย แม้ตนจะไม่รู้ ไม่เห็นในคติที่จะพึงไปดังกล่าวเพราะไม่รู้อนาคต แม้ในชาตินี้ แต่ก็พึงมั่นใจได้ว่า คติที่จะพึงได้พึงถึงแม้ในปัจจุบันนั้นก็เป็นคติที่ดี ไม่เป็นคติที่ชั่ว

ส่วนอธรรมอันตรงกันข้ามก็ให้ผลเป็น นิรยะ คือที่ไร้ความเจริญ เพราะว่าจิตใจที่มีอธรรมนั้นก็เป็นจิตใจที่ไม่เจริญอยู่แล้ว คติที่ไปของกาย วาจา ใจ ก็เป็นคติที่ไร้ความเจริญ และคติที่จะพึงไปสืบต่อไปแม้ในชาติหน้าก็เป็นคติที่ไร้ความเจริญ แม้ตนเองจะมองมุ่งถึงความเจริญ แต่ก็เป็นความมุ่งเท่านั้น เพราะความจริงในอนาคตนั้นคนสามัญทุก ๆ คนย่อมไม่รู้ แต่ว่าเมื่อประพฤติอธรรมแล้วก็จำต้องหวัง ทุคติ คือคติที่ไม่ดีอันเป็น นิรยะ คือที่ไร้ความเจริญดังกล่าวมานั้น บุคคลเมื่อมีศรัทธาคือความเชื่อในหลักธรรมของพระพุทธเจ้า อันประกอบด้วยเหตุผลดังเช่นที่กล่าวมานี้ ก็เป็นผู้ที่มีความอุ่นใจ สบายใจในปัจจุบัน ในอนาคต และคนสามัญทุก ๆ คนนั้นไม่รู้อนาคตในวันนี้เอง ชั่วโมงหน้าจะเป็นอย่างไร วันพรุ่งนี้จะเป็นอย่างไรหารู้ไม่ การที่คิดว่าจะทำนั่นทำนี่ จะไปนั่นจะไปนี่ต่าง ๆ นั้นเป็นความกำหนดคิดเป็นความตั้งใจเอาไว้เท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาดูแล้วจะเห็นได้ว่า ทุก ๆ คนนี้มีความประมาท เผลอ เพลินกันอยู่มาก ฉะนั้น หากได้ตั้งใจประพฤติธรรมให้เป็นธรรมจารี สมจารีรักษาความยุติธรรมตามหลักคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ย่อมจะมีความสุขในปัจจุบันว่าได้ประพฤติดีแล้ว แม้จะไม่รู้อนาคต แต่ว่าก็เท่ากับว่าได้รับคำทำนายจากพระพุทธเจ้าไว้แล้วว่าจะต้องไปดี เวลานี้ทำดี เวลาต่อไปก็จะต้องไปดี วันนี้ทำดี พรุ่งนี้ก็จะต้องไปดี เท่ากับว่าได้รับพุทธพยากรณ์ไว้แล้ว ซึ่งพุทธพยากรณ์ของพระพุทธเจ้านี้เป็นสัจจะ คือความจริงที่ยิ่งกว่าคำของหมอดูใด ๆ ทั้งสิ้น ยิ่งกว่าคำพิพากษาวินิจฉัยของใครทั้งสิ้น แต่บุคคลก็มักจะไม่คำนึงถึงเพราะฉะนั้น เมื่อมาคำนึงถึงกันแล้ว ไปปลูกศรัทธาปสาทะไว้ในพระพุทธศาสนา ตั้งใจประพฤติธรรมตามพระพุทธศาสนาแล้ว ก็จะมีความสุขทั้งในปัจจุบันและทั้งในกาลต่อไป มีอรรถาธิบายดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้.

ศราทธพรตเทศนา
ในการพระราชกุศลและพระกุศลต่างงาน

ศราทธพรตธรรมเทศนา

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ที่วังสวนผักกาด ถนนศรีอยุธยา

วันเสาร์ที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว

วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถาติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาโดยศราทธพรตธรรมบรรยาย ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปแด่พระกุศลทักษิณานุปทาน ที่พระวรวงศ์บพิตรผู้ทรงเป็นพระนัดดา ได้พร้อมกันทรงบำเพ็ญถวายส่วนพระกุศลทั้งปวง แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี พระอัยยิกา ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ ซึ่งกำหนดวันพรุ่งนี้ พระกุศลทักษิณานี้ได้ทรงบำเพ็ญให้เป็นไปโดยศราทธพรตวิธีในพระพุทธศาสนา ด้วยกำลังพระศรัทธาในกุศลวัตร ตามพระพุทธภาษิตว่า

อยญฺจ โข ทกฺขิณา ทินฺนา สงฺฆมฺหิ สุปติฏฺฐิตา

ทีฆรตฺตํ หิตายสฺส ฐานโส อุปกปฺปติ

แปลความว่า ก็ทักษิณาที่บุคคลให้แล้ว ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์นี้แล ย่อมสำเร็จเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้ละไปแล้วนั้นโดยฐานะ ตลอดกาลนาน

พระกุศลวัตรอันสัมปยุต (ประกอบ) ด้วยพระศรัทธาทั้งนี้ ย่อมเกิดจากพระกตัญญูกตเวทิภาพ พร้อมด้วยพระคารวะอย่างยิ่ง ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น เหมือนอย่างพฤกษชาติเกิดจากพื้นพสุธา แม้พระบรมศาสดา เมื่อทรงปรารภธรรมที่เป็นพื้นฐานของ

ถวายเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์.

สาธุชน ได้ตรัสไว้ว่า ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญูกตเวทิตา แปลว่า ความกตัญญูกตเวที เป็นภูมิของสาธุชน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ได้ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่เจริญพระชนมายุยืนยาว มีพระลักษณาการเป็นสง่าเรียบร้อย ประกอบด้วยพระกรุณาธิคุณยังให้เกิดความเคารพยำเกรงพร้อมทั้งความจงรักภักดี แก่ผู้ที่มีโอกาสได้เฝ้าแหนพึ่งพระบารมีและทรงประกอบด้วยพระรัตตัญญูภาพอย่างยิ่ง เพราะได้ทรงประสบทราบเหตุการณ์ต่าง ๆ มาตลอดกาลนาน ทั้งทรงศึกษาสำเหนียกรอบรู้ขนบธรรมเนียมราชประเพณี โดยเฉพาะที่ใช้กันในพระบรมมหาราชวังฝ่ายในเป็นอย่างเยี่ยม, ด้วยเหตุที่ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติทั้งปวงอันเหมาะสมเป็นพิเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดีบัญชาการรักษาพระราชวังฝ่ายใน ได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งนี้ด้วยดีโดยตลอด ปรากฏในประกาศว่า ได้ทรงปฏิบัติราชการโดยซื่อตรง ประกอบด้วยพระวิริยะอุตสาหะสามารถให้ราชการทั้งปวงในหน้าที่เรียบร้อย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยตลอดมาทุกรัชกาล ดังที่ปรากฏว่า ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรด ฯ เพิ่มอำนาจและหน้าที่ให้ทรงบังคับบัญชาราชการฝ่ายในมากขึ้นโดยลำดับ, ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ได้โปรดให้ทรงเป็นอธิบดีบัญชาราชการฝ่ายในทั่วทั้งพระราชนิเวศนสถาน, ในรัชกาลที่ ๗ ต่อมาได้โปรดให้ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีราชการฝ่ายในเช่นเดียวกัน ได้ทรงรับราชการฝ่ายในในตำแหน่งราชการโดยเรียบร้อยตลอด ๓ รัชกาล, ทรงปฏิบัติราชการด้วยความโอบอ้อมอารีทรงมีพระปรีชาสามารถเป็นที่นับถือทั่วไปทั้งฝ่ายในและฝ่ายหน้า, นอกจากนี้ ยังได้ทรงปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณในการส่วนพระองค์ ดังเช่นทรงพระอภิบาล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ตราบเท่าเสด็จทิวงคต ปรากฏว่า สมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้นรับสั่งว่า "น้าพร" อยู่เสมอ, ทั้งได้ทรงมีฝีพระหัตถ์ในการช่างต่าง ๆ ดังเช่นเมื่อสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้าเสด็จสวรรคต ได้ประทับเฝ้าอยู่ข้างพระแท่น ทรงใช้ผ้าซับน้ำพระเนตรเนื่องจากทรงพระกันแสงจนเปียกชุ่ม พับเป็นรูปสัตว์, ทรงใช้หินอ่อนแกะเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ ทรงเป็นช่างดอกไม้สดและดอกไม้แห้ง, และได้ทรงมีฝี

พระโอษฐ์ในทางวรรณคดี ทรงแต่งกาพย์โคลงต่าง ๆ โดยพระอัธยาศัย และปรากฏโดยเฉพาะว่า ได้ทรงปฏิบัติต่อสมเด็จพระอัครราชเทวี พระเชฏฐภคินี เหมือนอย่างได้พลีพระองค์ทรงทำกิจธุระถวายทุกอย่างด้วยความจงรักภักดี และได้ทรงมีพระเมตตากรุณาในสมเด็จพระราชโอรสพระราชธิดา ในสมเด็จพระอัครราชเทวีพระองค์นั้น และสืบมาถึงในพระนัดดาเป็นอย่างยิ่ง ดังที่ปรากฏแก่การณ์ และประจักษ์อยู่ในพระหฤทัยแห่งพระวรวงศ์-บพิตรแล้ว แม้ในราชตระกูลสายอื่น ก็ได้ทรงคุ้นเคยและประทานพระเมตตากรุณาตามกิจและโอกาส ในฐานะที่ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ และในฐานะที่ทรงเป็นอธิบดีบัญชาราชการฝ่ายใน นอกจากนี้ ก็ได้ประทานพระเมตตากรุณาแก่อันโตชนและพาหิรชนตามควรแก่โอกาสนั้น ๆ และได้ทรงบริจาคสงเคราะห์อนุเคราะห์ ได้ทรงบำเพ็ญพระกุศลในพระพุทธศาสนาตามสมัย กล่าวโดยสรุป พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ได้ทรงประกอบด้วยพระวุฒิสมบัติทั้ง ๓ ประการ คือ พระชาติวุฒิ ความเจริญด้วยพระชาติ เพราะทรงอุบัติในขัตติย-ราชสกุลอันสูงศักดิ์ พระคุณวุฒิ ความเจริญด้วยพระคุณ เพราะทรงประกอบด้วยพระคุณเกื้อกูลแก่พระองค์และแก่ผู้อื่น พระวัยวุฒิ ความเจริญด้วยพระวัย เพราะมีพระชนมายุยืนนานกว่าเจ้านายที่มีพระชันษายืนทั้งหลายในพระบรมราชวงศ์จักรีที่ได้เคยมีมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น แม้ทรงประกอบด้วยพระวุฒิสมบัติเพียงไร แม้เป็นที่ปรารถนาให้มีพระชนม์ยืนนานต่อไปอีกเพียงไร เมื่อถึงกาลที่สุด ก็ต้องเสด็จละโลกนี้ไปตามคติธรรมดา เพราะทุก ๆ คนผู้เกิดมา มีกายเป็นสังขาร ต้องเปลี่ยนแปลงเป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับ จนแตกสลายในที่สุด ฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนไว้เป็นปัจฉิมพุทธพจน์ว่า หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เรา (ตถาคต) ขอเตือนเธอทั้งหลาย, วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา, อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด ดังนี้

สังขาร คือรูปนามทุกสิ่งบรรดามีในโลก เรียกว่า สังขาร เพราะล้วนเป็นสิ่งที่มีปัจจัยคือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งปรุงแต่งผสมให้มีให้เป็นขึ้น และประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะของสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ๓ ประการ คือ อุปฺปาโท ปญฺญายติ ความเกิดปรากฏ ๑

วโย ปญฺญายติ ความเสื่อมปรากฏ ๑ ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวนไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ ๑ สิ่งใดมีลักษณะดังกล่าว สิ่งนั้นชื่อว่าสังขาร จำแนกออกโดยทั่วไปเป็น ๒ คือ อุปาทินนกสังขาร สังขารที่มีใจครอง เช่น ร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ ๑ อนุปาทินนกสังขาร สังขารที่ไม่มีใจครอง เช่น บ้านเรือนและวัตถุต่าง ๆ ตลอดถึงร่างกายที่ปราศจากชีวิต ๑ สังขารเหล่านี้ทั้งหมดมีกำหนดกาลเวลาของอายุนับตั้งแต่เกิดขึ้นจนถึงดับ เวลาของอายุนั้นคือเวลาของวัย คือความเสื่อมของสังขารที่เป็นมาโดยลำดับ ดังที่กำหนดเรียกอย่างรวม ๆ เป็นตอน ๆ ว่า ปฐมวัย (วัยต้น) มัชฌิมวัย (วัยกลาง) ปัจฉิมวัย (วัยปลาย) คือเสื่อมในตอนต้น เสื่อมในตอนกลาง เสื่อมในที่สุด เพราะสังขารมีเกิดเป็นเบื้องต้น มีดับเป็นเบื้องปลาย ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงในชั้นแรกแม้จะเห็นกันว่าเป็นความเจริญเติบโตก็ชื่อว่าวัย คือเป็นความเสื่อมในชั้นต้น เพราะเป็นการตั้งต้นเสื่อม เมื่อมีการตั้งต้นเสื่อมจึงมีเสื่อมในตอนกลางจนถึงที่สุด สังขารทั้งปวงมีวัยเสื่อมประจำอยู่ ลดเวลาของอายุข้างหน้าให้น้อยลงเป็นลำดับ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนไว้ว่า วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ทั้งนี้เพื่อให้เป็นผู้ไม่ประมาท รีบขวนขวายประกอบประโยชนกิจทั้งปวงให้สำเร็จ เพราะบุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นวัยของสังขาร ย่อมเป็นผู้ประมาท ปล่อยใจให้ระเริงอยู่ปราศจากสติรักษาใจรักษาตน เป็นเหตุให้ไม่ทำการที่ควรทำ ทำการที่ไม่ควรทำ จึงต้องประสบความเสื่อมจากประโยชน์ที่พึงได้ ส่วนบุคคลผู้พิจารณาเห็นวัยของสังขาร ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทอย่างนั้น มีสติรักษาตนเป็นเหตุให้เว้นจากการที่ไม่ควรทำ รีบเร่งทำการที่ควรทำเพื่อให้ทันกับวัย หรือกาลเวลาของอายุของชีวิต สมดังพระพุทธภาษิตตรัสเตือนไว้ว่า อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ ควรรีบทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ทีเดียว โก ชญฺญา มรณํ สุเว ใครเล่าพึงรู้ว่าพรุ่งนี้จะตาย ฉะนั้น บุคคลผู้ที่พิจารณาเห็นวัยของสังขาร จึงอาจทำความไม่ประมาทให้บริบูรณ์ และอาจบำเพ็ญประโยชนกิจให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาท ดังที่ตรัสเตือนไว้ในที่สุดว่า อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิดดังนี้ ประโยชนกิจที่พึงบำเพ็ญนั้น เป็นไปในทางคดีโลกก็มี เป็นไปในทางคดีธรรมก็มี อีกอย่างหนึ่ง เป็นทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบันก็มี สัมปรายิกัตถะ

ประโยชน์ภายหน้าก็มี ปรมัตถะ ประโยชน์อย่างยิ่งก็มี บุคคลผู้ไม่ประมาทปรารถนาประโยชน-กิจใด ๆ ย่อมสามารถยังประโยชนกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จได้ กล่าวโดยธรรมบรรยายหนึ่ง ผู้ไม่ประมาท ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ ศีล ความประพฤติเรียบร้อยดีงาม สุตะ การสดับสำเหนียกศึกษา จาคะ การสละให้ปัน ปัญญา ความรู้บาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ จึงชื่อว่าเป็นผู้ถือสาระคือแก่นสารของกายที่ต้องเสื่อมไปนี้ไว้ได้ ดังคาถาประพันธ์พุทธภาษิตที่ตรัสยกสตรีภาพเป็นที่ตั้งว่า

สทฺธาย สีเลน จ ยา ปวฑฺฒติ
ปญฺญาย จาเคน สุเตน จูภยํ
สา ตาทิสี สีลวตี อุปาสิกา
อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโน

แปลความว่า สตรีใดเจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา สตรีนั้นเป็นอุบาสิกามีศีลเช่นนั้น ย่อมถือสาระของตนไว้ได้ในโลกนี้ทีเดียวแล

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพย[illegible]นกิริฏกุลินี ได้ทรงประกอบด้วยพระอัปป-มาทธรรม จึงทรงสามารถบำเพ็ญประโยช[illegible]จอันเป็นพระกรณียะทั้งปวงให้สำเร็จ และทรงเจริญด้วยพระศรัทธาเป็นต้นอันเป็นสารธ[illegible]ม จึงชื่อว่าได้ทรงถือสาระของพระวรกายที่ต้องสลายไปไว้ได้ และมีฐานะที่จะพึงเบิ[illegible]ได้ ตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสแสดงถึงคติของบุคคลผู้ทำบุญไว้แล้วว่า อิธ โมทติ เปจ[illegible]มทติ บันเทิงในโลกนี้ ละไปแล้ว ย่อมบันเทิง ดังนี้

แม้พระวรวงศบพิตร [illegible]งอาศัยพระอัปปมาทธรรม ทรงบำเพ็ญพระกุศลศราทธพรตอุทิศถวาย ชื่อว่าได้ทรงทำ[illegible]ที่ควรทำ ดังพระพุทธภาษิตว่า โส ญาติธมฺโม จ อยํ นิทสฺสิโต ญาติธรรมนี้[illegible] พระอ[illegible]ค์ทรงแสดงแล้ว เปตาน ปูชา จ กตา อุฬารา การบูชาเพื่อผู้ละไปแล้วอั[illegible]อฬาร [illegible]ะองค์ทรงทำแล้ว ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพ[illegible]ะกุศล[illegible]ธพรตพิธีทักษิณานุปทาน ที่พระวรวงศบพิตรทั้งหลายพร้อมทั้งพระประ[illegible]ทรงบำเพ็ญให้สถิตอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ และทรงอุทิศถวายนั้นนี้ จงเป็นผล[illegible]นผลสัมฤทธิ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นไปเพื่ออิฏฐวิบากมนุญผลแด่

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี โดยฐานนิยม

ในที่สุดพระธรรมเทศนา พระสงฆ์ราชาคณะ จักรับประทานสวดคราทธพรคธรรม-บรรยาย เพื่อเพิ่มพูนพระอัปปมาทธรรมแห่งสมาคม โดยอนุรูปแก่กาลสมัย

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ยุติด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อัปปมาทกถา

ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุ พระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถาติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญ ในการพระราชกุศลออกพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าเหมวดี ตามทางพระพุทธศาสนา ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงพระอนุสรณ์ถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ผู้ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ซึ่งมีอยู่น้อยพระองค์ จึงได้ทรงจัดถวายพระบรมราชูปถัมภ์ตั้งแต่เมื่อทรงดำรงพระชนม์อยู่ และตลอดเวลาที่ทรงประชวร เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้จัดถวายพระเกียรติพระศพ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายตลอดมาจนถึงเวลาออกพระเมรุ พระราชทานเพลิงพระศพ สมพระอิสริยยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอทุกประการ เป็นการทรงปฏิบัติสมตามจารีตราชประเพณีและตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนาครบถ้วน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ปรากฏว่า ได้ทรงปฏิบัติพระองค์สมพระราชอิสริยศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ฝ่ายในทุกประการ ได้ในมงคลข้อว่า "ความเป็นผู้มีบุญที่ได้ทำไว้แล้วในปางก่อน ความตั้งตนไว้ชอบ" ดังนี้ และได้กล่าวว่า ได้ทรงตั้งอยู่ในอัปปมาทธรรมใน

พระพุทธศาสนา อันอัปปมาทธรรมนั้น ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้หลายแห่ง ดังเช่นได้ตรัสเตือนไว้เป็นปัจฉิมโอวาทว่า "หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราตถาคต ขอเตือนเธอทั้งหลาย วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด" ดังนี้

สังขาร คือรูปนามทุกสิ่งบรรดามีในโลก เรียกว่าสังขาร เพราะล้วนเป็นสิ่งที่มีปัจจัยคือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งปรุงแต่ง ผสมให้มีให้เป็นขึ้น และประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ๓ ประการ คือ อุปฺปาโท ปญฺญายติ ความเกิดปรากฏ ๑ วโย ปญฺญายติ ความเสื่อมปรากฏ ๑ ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวนไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ ๑ สิ่งใดมีลักษณะดังกล่าว สิ่งนั้นชื่อว่าสังขาร จำแนกออกโดยทั่วไปเป็น ๒ คือ อุปาทินนกสังขาร สังขารที่มีใจครอง เช่น ร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ ๑ อนุปาทินนกสังขาร สังขารที่ไม่มีใจครอง เช่น บ้านเรือนและวัตถุต่าง ๆ ตลอดถึงร่างกายที่ปราศจากชีวิต ๑ สังขารเหล่านี้ทั้งหมด มีกำหนดเวลาของอายุนับตั้งแต่เกิดขึ้นจนถึงดับ เวลาของอายุนั้นคือเวลาของวัย คือความเสื่อมของสังขารที่เป็นมาโดยลำดับ ดังที่กำหนดเรียกอย่างรวม ๆ เป็นตอน ๆ ว่า ปฐมวัย (วัยต้น) มัชฌิมวัย (วัยกลาง) ปัจฉิมวัย (วัยปลาย) คือเสื่อมในตอนต้น เสื่อมในตอนกลาง เสื่อมในที่สุด เพราะสังขารมีเกิดเป็นเบื้องต้น มีดับเป็นเบื้องปลาย ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงในชั้นแรก แม้จะเห็นกันว่าเป็นความเจริญเติบโต ก็ชื่อว่า วัย คือเป็นความเสื่อมในชั้นต้น เพราะเป็นการตั้งต้นเสื่อม เมื่อมีการตั้งต้นเสื่อม จึงมีเสื่อมในตอนกลาง จนถึงที่สุด สังขารทั้งปวงมีวัย คือความเสื่อม ประจำอยู่ ลดเวลาของอายุข้างหน้าให้น้อยลงเป็นลำดับ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนไว้ว่า "วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลายมี วัย คือความเสื่อม ไปเป็นธรรมดา" ทั้งนี้ เพื่อให้เป็นผู้ไม่ประมาท รีบขวนขวายประกอบประโยชนกิจทั้งปวงให้สำเร็จ เพราะบุคคลไม่พิจารณาเห็นวัยของสังขาร ย่อมเป็นผู้ประมาท ปล่อยใจให้ระเริงอยู่ปราศจากสติรักษาใจรักษาตน เป็นเหตุให้ไม่ทำการที่ควรทำ ทำการที่ไม่ควรทำ จึงต้องประสบความเสื่อมจากประโยชน์ที่พึงได้ ส่วนบุคคลที่พิจารณาเห็นวัยของสังขาร ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทอย่างนั้น มีสติรักษาตน เป็นเหตุให้เว้นจากการที่ไม่ควรทำ

รีบเร่งทำการที่ควรทำ เพื่อให้ทันกับวัยหรือกาลเวลาของอายุของชีวิต สมดังพระพุทธภาษิตตรัสเตือนไว้ว่า "อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ ควรรีบทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ทีเดียว โก ชญฺญา มรณํ สุเว ใครเล่าพึงรู้ว่าพรุ่งนี้จะตาย" เพราะฉะนั้น บุคคลผู้ที่พิจารณาเห็นวัยของสังขารจึงอาจทำความไม่ประมาทให้บริบูรณ์ และอาจบำเพ็ญประโยชนกิจให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาท ดังที่ตรัสเตือนไว้ในที่สุดว่า "อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด" ดังนี้ ประโยชนกิจที่พึงบำเพ็ญนั้น เป็นไปในทางคดีโลกก็มี เป็นไปในทางคดีธรรมก็มี อีกอย่างหนึ่ง เป็นทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบันก็มี สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้าก็มี ปรมัตถะ ประโยชน์อย่างยิ่งก็มี บุคคลผู้ไม่ประมาทปรารถนาประโยชนกิจใด ๆ ย่อมสามารถยังประโยชนกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จได้ กล่าวโดยธรรมบรรยายหนึ่ง ผู้ไม่ประมาทย่อมเจริญด้วย ศรัทธา ความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ศีล ความประพฤติเรียบร้อยดีงาม สุตะ การสดับสำเหนียกศึกษา จาคะ การสละให้ปัน ปัญญา ความรู้บาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ จึงชื่อว่า ผู้ถือสาระคือแก่นสารของร่างกายที่ต้องเสื่อมไปนี้ไว้ได้

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงความแตกต่างกัน แห่งความไม่ประมาทกับความประมาทไว้ว่า "ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งความไม่ตาย ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย ผู้ไม่ประมาทแล้ว ชื่อว่าย่อมไม่ตาย ผู้ประมาทแล้ว ย่อมเป็นเหมือนผู้ที่ตายแล้ว" นี้เป็นคำพูดเปรียบเทียบกัน เป็นที่รู้และเข้าใจกันโดยมาก การทำอะไรขาดความระมัดระวัง ขาดความรอบคอบ ตลอดถึงขาดความเพียร ไม่รีบทำให้ทันกาลเวลาทันท่วงที ก็เรียกกันว่าความประมาท คือความที่ปล่อยสติหรือหลงลืมสติเสีย ฉะนั้น สติ จึงเป็นธรรมที่เป็นอุปการสำคัญ ถ้าขาดสติไปเสียก็เป็นความประมาท มีสติรักษาอยู่ก็เป็นความไม่ประมาท สติ คือความระลึกได้ หรือความสำนึกขึ้นมาได้ มีอาการเป็นความรู้ ความตื่น เป็นเครื่องรักษาใจ รักษาตน เป็นเครื่องห้ามหรือเครื่องยับยั้งไว้ ทำให้ตื่นเหมือนอย่างตื่นจากหลับ ทำให้รู้เหมือนอย่างเมื่อตื่นขึ้น เมื่อมีสติอยู่จึงเป็นผู้ไม่ประมาท คือไม่เลินเล่อเผลอเพลิน ในโลกนี้ มีสิ่งที่ทำให้เลินเล่อเผลอเพลินอยู่มาก เช่น ความตั้งอยู่ในวัยหนุ่มสาว ความไม่มีโรค ชีวิต ความประจวบกับลาภยศสรรเสริญสุข ซึ่งเป็นสิ่งที่ปรารถนาทั้งปวง เมื่อขาดสติเสียอย่างเดียว ก็จะเกิดความเลินเล่อ

เผลอเพลินในสิ่งเหล่านี้ โลภ โกรธ หลง ก็จะเกิดตามมา พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้หัดทำสติด้วยการหมั่นพิจารณาเนือง ๆ ว่า เราต้องแก่เจ็บตาย ต้องพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รักชอบใจทั้งสิ้น เพื่อให้เกิดสติระลึกได้หรือสำนึกขึ้นได้ จะช่วยแก้ความเลินเล่อเผลอเพลินซึ่งเป็นตัวความประมาทได้ เพราะจะทำให้เกิดความสำนึกรอบคอบขึ้น ไม่เผลอสติเผลอปัญญา และไม่มัวเมาเพลิดเพลินไปด้วยอำนาจความยินดี และสตินี้เอง จะเป็นเครื่องกระตุ้นเตือนให้รีบเร่งทำความเพียรในกรณียะ คือกิจที่ควรทำทั้งปวง ไม่ปล่อยเวลาให้ล่วงไปโดยเปล่าประโยชน์ หรือใช้เวลาไปในทางกระทำที่ผิดต่าง ๆ นี่แหละคือความไม่ประมาท ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นทางแห่งความไม่ตาย ส่วนความประมาท ตรงกันข้ามกับพระพุทธโอวาทนี้ นำมาใช้ตักเตือนกันในเรื่องทั้งหลายเป็นอันมาก เช่น ในเรื่องขับรถ เพื่อให้ขับด้วยความไม่ประมาท คือด้วยความมีสติระมัดระวัง มิฉะนั้น จะก่ออุบัติเหตุล้มตาย แต่ก็ควรจะใช้ตักเตือนให้มากกว่านั้น เพราะการทำทุจริตทุกอย่าง ก็เกิดจากความประมาทเช่นเดียวกัน กล่าวได้ว่า ความเลินเล่อเผลอเพลินนี้เองเป็นเหตุให้ทำทุจริต ซึ่งทำให้เหมือนตายทั้งเป็น

ผู้ที่จะประกอบความประมาทหรือประกอบความไม่ประมาทนั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดงไว้ว่า "คนเขลาโฉดปัญญา ย่อมตามประกอบความประมาท ส่วนผู้ทรงปัญญา ย่อมรักษาความไม่ประมาท เหมือนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ" เหตุไฉนจึงเป็นเช่นนั้น ในการที่จะทำความเข้าใจข้อนี้ ก็ควรทำความเข้าใจว่า ปัญญา ในที่นี้ มุ่งหมายถึงความรู้จักสัจจะ คือความจริง ตั้งแต่เรื่องบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ทั่ว ๆ ไป เพราะที่จะชื่อว่าเป็น ปัญญา นั้น ต้องเป็นความรู้จริง คือรู้สัจจะ รู้จริงในเรื่องใด ก็เป็นปัญญาในเรื่องนั้น ขาดความรู้จริงก็ไม่เป็นปัญญา สมมติว่า คนผู้หนึ่งไปเรียนสำเร็จวิชาชั้นสูง เรียกว่าเป็นคนเรียนดี เรียนเก่ง แต่จะเรียกว่ามีปัญญายังไม่ได้ เพราะความรู้ที่เรียนนั้น ก็เป็นเหมือนการบันทึกสิ่งต่าง ๆ ที่รู้ไว้ในสมอง ฉะนั้น สมองคนจึงเป็นเหมือนเครื่องบันทึก สมองดีและขยันก็บันทึกไว้ได้มาก อันที่จริงก็ไม่มีใครเรียกเครื่องบันทึกว่ามีปัญญา ปัจจุบันมนุษย์เรายังประดิษฐ์เครื่องสมองกล (เครื่องคอมพิวเตอร์) ที่ทำงานได้ดีกว่าจะใช้สมองพิเศษอีก ก็ไม่มีใครชมเครื่องเช่นนี้ว่ามีปัญญาเหมือนกัน ปัญญาจึงหมายถึงความรู้ที่ประกอบด้วยสัจจะดังที่

กล่าวแล้ว เช่น รู้ว่าข้อนี้เป็นบาปเป็นโทษไม่เป็นประโยชน์ ส่วนข้อนี้เป็นบุญเป็นคุณเป็นประโยชน์ คนที่ขาดปัญญาเช่นนี้ เรียกว่า คนเขลาโฉดปัญญา ส่วนคนที่ประกอบด้วยปัญญาเช่นนี้ เรียกว่า ทรงปัญญา คนที่เขลาโฉดปัญญา ย่อมตามประกอบความประมาท คือทำกิจต่าง ๆ ที่ไม่ควรทำด้วยความมัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน ปราศจากสติรักษาตนรักษาใจ เช่น การเล่นสนุกสนานไปด้วยอำนาจจิตใจที่คะนอง ความปล่อยตัวไปตามความปรารถนา ความประพฤติเสื่อมเสียต่าง ๆ ซึ่งทุก ๆ อย่างเกิดจากความมัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน ขาดสติยับยั้งเหมือนอย่างคนเมา หรืออย่างแรงก็คนบ้า พูดกันไม่รู้เรื่อง เรียกว่า ตามประกอบความประมาทหรือรักษาความประมาทไว้ทั้งนั้น คนเขลาโฉดปัญญาย่อมทำอย่างนี้ เพราะไม่รู้ว่านี่แหละเป็นความประ-มาท คือความมัวเมา กล่าวอีกอย่างหนึ่ง เมื่อเมาเสียแล้ว ก็กลายเป็นคนเขลาโฉดปัญญาไปทันที เขาว่าคนเมาเห็นช้างเท่าหมู ใครจะไปชี้แจงว่าช้างโตเท่าช้าง คนเมาก็จะต้องเถียงว่าเท่าหมู เพราะเขาเห็นอย่างนั้น จะพูดกันรู้เรื่องตามเป็นจริง ก็จะต้องทำให้ผ่อนความเมาเสียก่อน คือได้ถึงสัจจะ ว่า นี่ดี นี่ชั่ว เป็นต้นแล้ว จะเกิดความไม่ประมาท จะสร่างเมา จะมองเห็นสัจจะขึ้นให้มีสติระลึก นี่แหละจะเริ่มเป็นผู้ทรงปัญญา ซึ่งจะรักษาความไม่ประมาทไว้เหมือนทรัพย์อันประเสริฐ และผู้ที่จะเรียกได้ว่าบัณฑิตหรือผู้ทรงปัญญา ผู้ดำเนินประโยชนกิจด้วยปัญญา ซึ่งตรงกันข้ามกับพาลชนคนเขลานั้น คือผู้ที่ปฏิบัติในทางบรรเทาความประมาท ดังที่พระบรมศาสดาได้ตรัสไว้ว่า บัณฑิตบรรเทาความประมาทด้วยความไม่ประมาท ในกาลใด ในกาลนั้นเขาขึ้นสู่ปราสาทคือปัญญา" ดังนี้

คำว่า "บัณฑิต" และ "พาล" นี้ ตามที่เข้าใจกันอาจต่างจากความหมายในพุทธภาษิตนี้ ตามที่เข้าใจกันนั้น บัณฑิต คือผู้ที่ได้ศึกษามีความรู้มาก ตามชั้นของการศึกษา ในบัดนี้ เป็นขั้นปริญญา มุ่งทางการเรียนรู้มากยิ่งกว่าทางความประพฤติดี คำว่า พาล มุ่งถึงคนที่ประพฤติไม่ดี เรียกว่า ประพฤติเป็นพาลเกเรเกะกะระรานชาวบ้าน ส่วนความหมายทางพระพุทธภาษิตนี้ บัณฑิต หมายถึงคนดี พาล หมายถึงคนชั่วที่ตรงกันข้าม คำว่า คนดี คนชั่วนี้ ฟังดูคล้ายกับหมายเอาความประพฤติดีชั่วเป็นสำคัญ แต่ความหมายโดยตรง คนดีหรือคนชั่ว คือคนที่ทรงปัญญา หรือขาดปัญญา ความประพฤตินั้นเกิดตามปัญญา คนมีปัญญา

ย่อมประพฤติดี ส่วนคนขาดปัญญา ย่อมประพฤติชั่ว คำว่า ปัญญา ในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงการเล่าเรียนแต่อย่างเดียว แต่หมายถึงความรู้ที่เข้าถึงความจริงคือสัจจะ โดยเฉพาะคือสัจจะในบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ สัจจะนี้แหละคือที่เรียกว่าธรรม รู้ธรรมก็คือรู้สัจจะ ใครก็ตาม เมื่อมารู้บาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ย่อมเรียกได้ว่ามีปัญญา ผู้มีปัญญาดังนี้ ย่อมจะละบาป ละโทษ ละสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ จะปฏิบัติดำเนินไปแต่ในสิ่งที่เป็นบุญเป็นคุณประโยชน์ต่าง ๆ นี้แหละ เรียกว่า บัณฑิต ผู้ดำเนินประโยชนกิจด้วยปัญญา ส่วนผู้ที่ขาดปัญญาดังนั้น จะประพฤติตรงกันข้าม คือจะทิ้งบุญทิ้งคุณทิ้งประโยชน์ แต่จะคว้าเอาบาปเอาโทษ มิใช่ประโยชน์ นี่แหละคือคนพาลคนเขลา ฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นข้อสำคัญที่จะทำให้คนเป็นบัณฑิตขึ้นได้ สำหรับคำที่เรียกปัญญาดังกล่าว บางทีก็เรียกปัญญาเฉย ๆ บางทีก็เรียกสุปัญญา (ปัญญาดี) บางทีก็เรียกสัมมัปปัญญา (ปัญญาชอบ) แต่เมื่อเรียกดังนั้น ก็เรียกฝ่ายที่ตรงกันข้ามว่า ทุปัญญา (ปัญญาชั่ว) มิจฉัปปัญญา (ปัญญาผิด) เมื่อมีคำอื่นประกอบดังนี้ ปัญญาก็กลายเป็นคำกลาง ๆ โดยมากใช้เฉพาะคำว่าปัญญาเฉย ๆ หมายถึง สุปัญญาหรือสัมมัป-ปัญญา คนที่มีปัญญา ย่อมเปรียบเหมือนคนที่ยืนอยู่บนที่สูง เช่น บนยอดเขา เห็นคนทั้งหลายวิ่งวนกันอยู่ที่เชิงเขา ซึ่งล้วนเป็นคนขาดปัญญา ดังที่เรียกว่าพาลชนคนเขลา เพราะเหตุว่ายังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก คือมัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน ขาดสติพินิจพิจารณาให้เกิดปัญญาจึงกดตนให้ตกต่ำอยู่เสมอ มีสติรู้ขึ้นก็จะยกตนให้สูงขึ้นทันที จะเริ่มมองเห็นว่าที่วิ่งวุ่นอยู่นั้นเป็นคนเขลา ความไม่ประมาท จึงเป็นธรรมสำคัญที่จะเป็นเครื่องส่งปัญญาให้สูงขึ้น ให้มองเห็นว่าใครเป็นใคร

เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสเตือนไว้ว่า "อย่ามัวประกอบความประมาท อย่ามัวประกอบความชมเชยยินดีในสิ่งที่ยั่วยวนใจ ผู้ที่ไม่ประมาทเพ่งอยู่ จึงจะบรรลุสุขอันไพบูลย์" ความประมาทเป็นสิ่งที่มีโทษ ใคร ๆ ย่อมจะรับรองไม่คัดค้าน แม้เช่นนั้น ใคร ๆ ที่รับรองดังนั้นนั่นเอง ก็มักจะมัวเมาเลินเล่อเผลอเพลินเสียเอง ต้องประสบผลเสียหาย การมัวประกอบความประมาทก็คือ การใช้เวลาให้หมดไปด้วยความประมาท อยู่กับความประมาท ทำความประมาทให้ประกอบอยู่กับใจหรือทำใจให้ประกอบอยู่กับความประมาท จิตใจเช่นนี้พึงเห็นได้ว่า

มีอาการมัวเมา คือหลงยินดีเพลิดเพลิน ไม่มีที่จะนึกถึงความแก่ เจ็บตาย ความพลัดพราก และกรรมดีชั่ว มีอาการเลินเล่อเผลอเพลิน ขาดสติที่จะพินิจให้เห็นสัจจะ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะไม่ระมัดระวังใจ จะปล่อยใจให้กำหนัดยินดีให้ขัดเคืองให้หลง ให้มัวเมาไปในอารมณ์คือเรื่องทั้งหลาย เป็นเหตุให้ประกอบทุจริตต่าง ๆ ได้ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ จึงเป็นเหตุให้ประกอบอยู่กับความทุกข์วิบัติต่าง ๆ ปราศจากความเกษมสวัสดี เพราะฉะนั้น จึงตรัสเตือนไม่ให้มัวเมาประกอบความประมาท แต่ความประมาทดังกล่าว ย่อมเกิดจากสิ่งที่ยั่วยวนใจทั้งหลาย อันทำให้จิตใจเกิดครึ้มขึ้นมาเหมือนครึ้มฝน สิ่งดังกล่าวนี้เรียกเป็นศัพท์ทางธรรมว่า "กาม" แปลว่า "ใคร่ ปรารถนา" หมายถึงอาการของใจเองก็ได้ หมายถึงวัตถุภายนอกทั้งหลายก็ได้ ประการแรกแปลว่า "ความใคร่ความปรารถนา" ประการหลังแปลว่า "สิ่งที่น่าใคร่น่าปรารถนา" มักจะยกขึ้นกล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กายถูกต้อง) เพราะทั้ง ๕ นี้ เป็นสิ่งที่เป็นวิสัยแห่งตา หู จมูก ลิ้น และกาย ของทุก ๆ คน ทุก ๆ คนย่อมต้องท่องเที่ยวอยู่ในโลกตั้งแต่เกิดมาจนตาย ก็ในรูปเสียงเป็นต้นทั้ง ๕ อย่างนี้ ด้วยอาศัยตา หู เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แหละที่น่าใคร่น่าปรารถนา เรียกว่ากามเหมือนกัน คนทั่วไปพากันปรารถนาต้องการเชยชมยินดีอยู่ในสิ่งเหล่านี้ จึงเกิดความประมาทคือ มัวเมา เลินเล่อ เผลอเพลินอยู่ในสิ่งเหล่านี้ด้วย เป็นเหตุให้เกิดความชั่วร้ายทุกข์ร้อนต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ฉะนั้น จึงตรัสสอนมิให้มัวเมา ประกอบความยินดีเชยชมในสิ่งยั่วยวนใจ แต่จะปฏิบัติได้ก็จำต้องไม่ประมาทคือ ปฏิบัติให้มีสติรักษาตน ระมัดระวังไม่ให้เกิดความยินดีในสิ่งยั่วยวนใจ มีความเพ่งพินิจ คือพิจารณาสิ่งทั้งหลาย มีรูปที่ตาเห็นเป็นต้นอยู่เสมอ มิให้เผลอสติเผลอปัญญา ดังนี้ จะพบสัจจะขึ้นอีกข้อหนึ่งว่า สิ่งที่ยั่วยวนทั้งหลายนั้น อันที่จริงเป็นสิ่งธรรมดาโลก ใจของตนเองต่างหากที่ไปดำริปรุงแต่งขึ้น ถ้าใจไม่รับมาปรุง ก็ไม่มีอะไรที่มายั่วยวนได้ ถ้าหยุดใจที่ปรุงได้ ก็จะได้พบความสุขขึ้นอีกแบบหนึ่ง ซึ่งไม่เคยพบมาก่อน จะรู้ได้ว่าเป็นสุขที่ไพบูลย์เพียงไร

พระบรมศาสดาได้ตรัสแสดงผลของความไม่ประมาทไว้ว่า "ผู้ไม่ประมาท ย่อมเจริญยศยิ่ง" คำว่า ยศ ตามที่พูดกัน มักจะหมายถึงสิ่งที่เรียกว่ายศศักดิ์ หรือความเป็นนั่นเป็นนี่ที่ได้รับการยกย่อง หรือแต่งตั้งขึ้นสูงกว่าพื้นเพสามัญ นั่นก็เป็นยศอย่างหนึ่งในหลายอย่าง เพราะ

คำว่า ยศ นี้แจกออกได้เป็น ๓ อย่างคือ อิสริยยศ ยศคือความเป็นใหญ่ บริวารยศ ยศคือบริวาร ได้แก่บริวารแวดล้อม กิตติยศ ยศคือเกียรติ ได้แก่ชื่อเสียงที่ดี แม้ความมีโภคทรัพย์ ความได้รับความยกย่องก็จัดเป็นยศด้วย อาจรวมเข้าในอิสริยยศ ฉะนั้น ยศจึงเป็นผลส่วนดีต่าง ๆ ทั้งที่เกี่ยวกับความเป็นผู้มีคนนับหน้าถือตา ทั้งที่เกี่ยวแก่ชื่อเสียงที่ดีเป็นที่ยกย่องสรรเสริญ ตลอดถึงที่เกี่ยวแก่ความมีหลักฐานทางทรัพย์สมบัติเป็นต้น ผลที่ดีเหล่านี้เกิดจากเหตุที่ดี คือการปฏิบัติที่ดีของบุคคลเอง ๗ ประการ ได้แก่ ๑. ความหมั่น มีความพากเพียรพยายามไม่เกียจคร้าน เพียรข่มใจตนเองที่จะไม่ทำการที่ไม่ควรทำ เพียรกระตุ้นใจตนเองให้กระทำการที่ควรทำ ๒. สติ มีความระลึกสำนึกรู้เป็นเหตุห้ามใจไว้ได้ มิให้มุ่งไปในทางที่ผิด แต่ส่งเสริมให้มุ่งไปในทางถูก เป็นเครื่องรักษาตนรักษาใจไม่ให้หลงลืมและหลงผิดไป ๓. การงานสะอาด ทำการงานที่สะอาดปราศจากโทษ ทั้งที่เป็นกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ๔. ใคร่ครวญกระทำ พิจารณาให้รู้สาเหตุว่า ถ้าจักทำเช่นนั้นก็จักต้องทำอย่างนี้ หรือว่าถ้าทำการอย่างนี้จะเกิดผลอย่างนี้ แล้วจึงทำลงไป เหมือนอย่างการเยียวยาแก้ไข้รักษาโรค ก็ต้องรู้สมุฏฐานแล้วจึงวางยารักษาให้เหมาะแก่โรค ๕. สำรวมระมัดระวังทางกายเป็นต้น มิให้เกิดผิดพลาดบกพร่อง ๖. เลี้ยงชีวิตโดยธรรมประกอบอาชีพในทางที่ถูก เช่นเป็นคฤหัสถ์ก็เว้นมิจฉาชีพต่าง ๆ ประกอบสัมมาชีพในทางต่าง ๆ เป็นบรรพชิต ก็เว้นการแสวงหาที่ผิดพระวินัยต่าง ๆ และประการสุดท้ายอันเป็นที่ครบ ๗ ซึ่งเป็นประการสำคัญ คือความไม่ประมาท ไม่เลินเล่อเผลอเพลิน มีสติควบคุมใจไว้ได้ดีไม่มัวเมา ไม่เลินเล่อเผลอเพลินไปในอารมณ์เครื่องยั่วเย้าต่าง ๆ ที่ใจของตนเองไปดำริกำหนดปรุงแต่งขึ้น คุณธรรมทั้ง ๗ ประการนี้ ซึ่งเมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ก็รวมลงในประการสุดท้าย คือความไม่ประมาท ย่อมเป็นเหตุให้ได้ยศที่เป็นส่วนผลดีต่าง ๆ มาโดยบริสุทธิ์ นอกจากจะได้ยศดังกล่าวมานั้นแล้ว ยังจะได้ยศภายในอีกอย่างหนึ่งคือ "ความเป็นใหญ่เหนือความชั่ว" หรือ "ความเป็นใหญ่เหนือตนหรือจิตใจของตนเอง เพราะอาจจะชนะตนเองหรือชนะใจตนเองได้" นี้เป็นเกียรติที่แท้จริงที่ตั้งขึ้นในใจของตนเอง และของผู้รู้ทั้งหลาย และจะมีความดีนี่แหละแวดล้อม เป็นเครื่องแวดล้อมที่ไม่มีทิ้ง จะติดตามไปช่วยเกื้อกูลตลอดไป.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี ปรากฏว่า ทรงประกอบด้วยพระอัปปมาท

ธรรม จึงทรงเจริญด้วยศรัทธา ศีลเป็นต้น อันพระทศพลตรัสยกย่องว่า เป็นสารธรรมทำให้เกิดสุขสถาพร

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญทรงอุทิศถวายทุกประการ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นวิบากสุขสมบัติ แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี สมตามพระราชอุทิศ โดยฐานนิยม

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูป จักได้รับพระราชทานสวดคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี เพิ่มพูนอัปปมาทธรรมสืบต่อไป

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอัปปมาทกถา ยุติลง เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

เย ธัมมาติปฏิกถา

ในการพระกุศลทักษิณานุปทานถวาย
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระตำหนักเพ็ชร วัดบวรนิเวศวิหาร
วันที่ ๓ มีนาคม ๒๕๐๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาที มหาสมโณติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระกุศลราศีทักษิณานุปทาน ที่พระวรวงศบพิตร พร้อมด้วยพระชายา ได้ทรงบำเพ็ญอุทิศถวาย สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระอุปัธยาจารย์ ในสัตตมวารที่เวียนมาถึงโดยลำดับ นับเป็นสัตตมวารที่ ๑๖ แต่วารเป็นที่สิ้นพระชนม์แล้ว

การที่พระวรวงศบพิตรพร้อมด้วยพระชายา ทรงบำเพ็ญพระกุศลถวายทั้งนี้ เป็นการทรงทำการบูชาด้วยพระคารวะอย่างยิ่งแด่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระอุปัธยาจารย์ ผู้เจริญด้วยพระวุฒิสมบัติโดยประการทั้งปวง จึงเป็นมงคลเหตุให้ถึงความเจริญ ดังพระพุทธภาษิตในมงคลสูตรว่า ปูชา จ ปูชนียานํ การบูชาท่านผู้ควรบูชา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดม ดังนี้

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ได้ทรงเป็นที่เคารพนับถือในพระราชวงศ์สกุล นับแต่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกรัชกาลโดยลำดับมา ได้ทรงเป็นที่เคารพนับถือแห่งอำมาตยวงศ์สกุล ตลอดถึงพุทธศาสนิกวงศ์สกุลทั่วไป. โดยเฉพาะ ได้เป็นที่เคารพนับถือในพระวรวงศบพิตรอย่างยิ่ง ได้ทรงถึงเป็นพระอุปัธยาจารย์ เมื่อทรงผนวชในคราวนั้น สมเด็จพระ

ถวายแด่พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์.

สังฆราชเจ้าได้ประทานพระโอวาทแก่นวกภิกษุด้วยความตั้งพระหฤทัยให้สมบูรณ์ ประจวบเวลาที่มีพระอนามัยแห่งพระวรกายยังปกติเรียบร้อย จึงประทานพระโอวาทได้ตลอดพรรษากาลโดยเรียบร้อย สมบูรณ์ทุกข้อและหมวดธรรมที่ควรประทานแก่นวกภิกษุ พึงสังเกตได้ว่า ได้ตั้งพระหฤทัยเพื่อถวายแด่พระวรวงศบพิตรเป็นพิเศษ ได้มีนวกภิกษุจดพระโอวาทที่ประทานทุกครั้งด้วยชวเลข แล้วคัดถวายทรงตรวจแล้วขอประทานพระอนุญาตพิมพ์ขึ้น ด้วยพระอุปถัมภ์ของพระวรวงศบพิตร สำเร็จเป็นหนังสืออนุสสรณ์ที่มีค่ายิ่งของนวกภิกษุศกนั้น และเป็นหนังสือที่อำนวยประโยชน์เป็นที่นิยมของนักศึกษาและปฏิบัติธรรมทั่วไป

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เมื่อทรงให้บรรพชาอุปสมบท ก็ทรงปฏิบัติหน้าที่พระอุปัชฌายาจารย์มิให้บกพร่อง สม่ำเสมอโดยลำดับปีมา ไม่ทรงแสดงเหนื่อยหน่าย สมด้วยอรรถของอุปัชฌาศัพท์ ที่พระอาจารย์แสดงไว้ว่า วชฺชาวชฺชํ อุปนิชฺฌายตีติ อุปชฺฌา ชื่อว่าอุปัชฌาเพราะอรรถว่าคอยดูแลโทษน้อยโทษใหญ่ คือคอยดูแลป้องกันบำบัดโทษทั้งปวง ดังนี้ ในสมัยหลัง เมื่อพระวรกายถึงทุพพลภาพ ไม่อาจประทานพระโอวาทได้ตลอด ก็ทรงพยายามประทานแม้น้อยครั้ง เพราะทรงเห็นตามสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสที่เคยตรัสไว้แก่พระองค์ว่า เป็นอุปัชฌาย์แล้วไม่ได้สอนพระที่บวชใหม่เอง ก็เหมือนเป็นมารดาแล้วมิได้เลี้ยงบุตรด้วยขีโรทกของตนเอง นอกจากนี้ ได้ทรงเห็นเป็นสำคัญจริง ในกรณียะหน้าที่อันเป็นกิจพระศาสนา ทรงถือว่าเมื่ออาศัยอยู่ในวัดในพระศาสนา ก็ต้องช่วยทำกิจของวัดของพระศาสนา ไม่ปลีกตัวทอดทิ้งไม่เอาเป็นธุระ เมื่อคราวทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ก็เพราะทางฝ่ายราชอาณาจักรนำดอกไม้ธูปเทียน มากราบทูลอาราธนาขอให้ทรงช่วยภารธุระพระพุทธศาสนา จึงทรงรับช่วยภารธุระพระพุทธศาสนา ตามจรรยาของพระพุทธสาวกตั้งแต่ต้นมา เหตุฉะนี้ พระพุทธศาสนาจึงดำรงสืบต่อมาได้โดยลำดับ

ตามพระพุทธศาสนประวัติ พระพุทธสาวกทั้งหลาย ได้รับภารธุระพระพุทธศาสนาจากพระบรมศาสดาด้วยพระพุทธาณัติ ให้เที่ยวไปประกาศพระพุทธศาสนาในชนบททั้งหลายเพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนเป็นอันมาก จึงได้จาริกเที่ยวไปประกาศพระพุทธศาสนาช่วยพระบรมศาสดาตั้งแต่ปฐมโพธิกาล ปรากฏตอนหนึ่งว่า เมื่อพระบรมศาสดาประทับอยู่ ณ

พระเวฬุวันใกล้กรุงราชคฤห์ พระอัสสชิเถระซึ่งเป็นรูปหนึ่งใน ๕ รูป ที่เรียกว่าปัญจวัคคีย์ ได้เข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ พระสารีบุตรเถระเมื่อยังเป็นปริพพาชกชื่อว่า อุปติสสะ ได้เห็นท่านมีอาการน่าเลื่อมใสจึงติดตามไปจนถึงที่อยู่ เมื่อได้โอกาสสมควรแล้ว จึงถามท่านว่าท่านบวชจำเพาะใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน ท่านชอบใจธรรมของใคร เมื่อท่านตอบให้ทราบว่า พระมหาสมณะผู้เป็นโอรสแห่งศากยะ ออกผนวชจากศากยสกุลแล้ว จึงถามท่านสืบไปว่า พระศาสดาของท่านสั่งสอนอย่างไร ท่านได้แสดงโดยย่อ ดังคาถาที่พระธรรมสังคาหกาจารย์ร้อยกรองไว้ ที่ยกเป็นบทอุทเทศ ณ เบื้องต้นว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาที มหาสมโณ

แปลโดยนัยหนึ่งว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงสั่งสอนอย่างนี้ อุปติสสะได้ฟังแล้ว ได้ธรรมจักษุดวงตาเห็นธรรมว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดต้องมีความดับเป็นธรรมดา

คาถาของพระอัสสชินี้แสดงย่อพระพุทธศาสนาด้วยใช้ถ้อยคำสั้น ๆ เพียงคาถาเดียว แต่มีความกว้างขวางเพียงพอแก่ปัญหาว่า พระศาสดาของท่านสั่งสอนอย่างไร ที่น่าจะตอบให้จบให้เพียงพอได้โดยยาก แต่พระอัสสชิตอบให้จบให้เพียงพอให้ด้วยใช้ถ้อยคำไม่กี่คำ จึงเป็นคาถาที่นิยมนับถือกันมากว่าเป็นหัวใจอริยสัจ และเป็นตัวอย่างอย่างดีของการพูดสั้นแต่จุความกว้างเพียงพอ อันเป็นคุณสมบัติประการหนึ่ง แม้ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า คาถานี้สรุปพระพุทธศาสนาได้อย่างไร ควรพิจารณา

พระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น ในชั้นสามัญ แสดงเหตุผลตามที่เป็นจริง หรือความจริงตามเหตุผล ที่อาจพิจารณาเห็นได้ที่ตนนี้เอง สมดังพระธรรมคุณบทหนึ่งว่า สนฺทิฏฺฐิโก ธรรมอันบุคคลพึงเห็นได้เอง เพราะถ้าแสดงนอกไปจากตน ตนก็ไม่อาจเห็นได้ เว้นไว้แต่จะเชื่อไปอย่างเดียวเท่านั้น เหมือนอย่างลัทธิศาสนาที่สอนให้เชื่อโดยมิต้องพิสูจน์โดยมาก เหตุผลอันที่อยู่ที่ตนดังกล่าวนี้ ทางพระพุทธศาสนาจำแนกเป็น ๒

คือ เหตุผลฝ่ายชั่ว อันเรียกว่าอกุศล ๑ เหตุผลฝ่ายดีอันเรียกว่ากุศล ๑ เหตุผลฝ่ายอกุศลนั้น ได้แก่อกุศลมูล มูลรากของอกุศล คือ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นเหตุ อกุศลกรรม คือ กรรมชั่วหรือทุจริตต่าง ๆ เป็นผล เรียกว่าอกุศลคือไม่ดี ก็เพราะมีโทษอันบัณฑิตติเตียน มีทุกข์เดือดร้อนเป็นผลต่อไป บุคคลอาจพิจารณาเห็นว่าเป็นอกุศลจริงได้ด้วยตนที่ตนเอง ส่วนเหตุผลฝ่ายกุศลนั้นได้แก่กุศลมูล มูลรากของกุศลคือความไม่โลภ ความไม่โกรธประทุษร้าย ความไม่หลง เป็นเหตุ กุศลกรรมคือกรรมดีหรือสุจริตต่าง ๆ เป็นผล เรียกว่ากุศลคือดีเพราะไม่มีโทษ และมีสุขเป็นผลต่อไป บุคคลอาจพิจารณาเห็นว่าเป็นกุศลจริงได้ด้วยตนที่ตนเอง แต่สิ่งที่มีเหตุผลนั้น ต้องพิจารณาโดยเหตุผล อย่างมีเหตุผล จึงจะเห็นเหตุผลตามเป็นจริง ในชั้นนี้ อาจสงเคราะห์เข้าคาถาของพระอัสสชิเถระได้ดังนี้ กรรมที่เป็นอกุศลทุจริตต่าง ๆ พร้อมทั้งความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ ที่เกิดสืบเนื่องจากกรรมเช่นนั้น ชื่อว่าเป็นธรรมที่เกิดจากเหตุคือเป็นผลนั่นเอง ในฝ่ายชั่วพระตถาคตทรงแสดงเหตุของผลเช่นนี้ไว้แล้ว คือ อกุศลมูลดังกล่าว อีกอย่างหนึ่งกรรมที่เป็นกุศลสุจริตต่าง ๆ พร้อมทั้งสุขสมบัติต่าง ๆ ที่เกิดสืบเนื่องจากกรรมเช่นนั้น ชื่อว่าเป็นธรรมเกิดแต่เหตุในฝ่ายดี พระตถาคตทรงแสดงเหตุของผลนี้ไว้แล้วเหมือนกันคือกุศลมูล และทรงแสดงความดับของผลเหล่านั้น คือทรงแสดงให้ดับเหตุคืออกุศลมูล เมื่อเหตุดับแล้ว ผลคือกรรมชั่วพร้อมทั้งความเดือดร้อนต่าง ๆ ก็ดับไปตามกัน คำสั่งสอนนี้เกื้อกูลสัมมาปฏิบัติทั้งในคดีโลกทั้งในคดีธรรม คือเมื่อประสงค์จะดับเรื่องใด ก็ต้องค้นหาเหตุของเรื่องนั้น และดับที่เหตุอันเป็นมูล จึงจะดับเรื่องนั้นได้ แต่ในชั้นนี้ สอนให้ดับแต่ในฝ่ายอกุศล ส่วนในฝ่ายกุศล สอนให้ก่อ ที่เรียกว่า ภาวนา คือทำให้มีขึ้น และเมื่อก่อเหตุ ผลก็ก่อขึ้นตามกัน กุศลคือฝ่ายดีนี้ ต้องก่อเรื่อย ๆ ไปจนกว่าจะเต็มดีหรือสุดดี จึงจะเสร็จกิจ ถ้ายังไม่สุดดี ก็ยังทำดีไม่จบ ฉะนั้น พระบรมศาสดาถ้าจักทรงแสดงธรรมเพียงละชั่วทำดีเท่านั้น ก็ชื่อว่ายังแสดงธรรมไม่จบ จึงทรงแสดงธรรมให้จบลงด้วยชั้นสุดดีหรือเต็มดี จริงอยู่คนที่หวังชั่ว ย่อมไม่หวังดี อนึ่ง คนที่ยังต้องการดี ก็เพราะดียังไม่พอ ดียังไม่สมบูรณ์ ดียังไม่ถึงที่สุด ถ้าดีถึงที่สุด เต็มดี สุดดีแล้ว ก็ไม่ต้องการดี ธรรมชั้นนี้ เรียกว่าปรมัตถะ ความจริงเป็นธรรมสามัญนั่นเอง แต่เป็นสามัญใน

ชั้นนั้น

ในชั้นปรมัตถะนี้ พระบรมศาสดาทรงประกาศอริยสัจ จริงอย่างประเสริฐ คืออย่างแท้ คือทุกข์ ทุกขสมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ทุกข์ในอริยสัจนี้ ได้แก่ผลทั้งปวงที่บุคคลเสวยอยู่ ซึ่งเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ยาก แปรปรวนไปเป็นธรรมดา และมิใช่ตน และซึ่งเกิดจากทุกขสมุทัย พระบรมศาสดาทรงชี้ตัณหา ความดิ้นรนแห่งใจหรือความทะยานอยากว่า เป็นสมุทัยเหตุแห่งทุกข์ เข้าในคำของพระอัสสชิเถระว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น คือตรัสตัณหาว่าเป็นเหตุของผลที่เป็นทุกข์ทั้งหมด นี้เป็นสายสมุทัยคือสายเกิดทุกข์ และทรงแสดงนิโรธ ความดับทุกข์ดังกล่าวแล้วว่าเป็นผลของเหตุคือข้อปฏิบัติที่เรียกสั้นว่า มรรค ซึ่งเป็นทางอันเดียว แต่มีองค์ประกอบกัน ๘ มีสัมมาทิฏฐิความเห็นชอบเป็นต้น นี้เป็นสายนิโรธ คือสายดับทุกข์ เข้าในคำของพระอัสสชิเถระว่า และตรัสความดับของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น คาถาของพระอัสสชิเถระจึงประมวลอริยสัจไว้สมบูรณ์ทั้งสายสมุทัย ทั้งสายนิโรธ

ในอริยสัจนี้ มิได้แสดงว่ากุศลอกุศล แต่แสดงสัจจะโดยตรง เพราะธรรมที่แสดงกุศลอกุศลนั้นเกี่ยวแก่บุคคลเป็นที่ตั้ง คือ เป็นดีหรือเป็นชั่ว เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ เป็นคุณหรือเป็นโทษแก่บุคคล เพราะเกี่ยวแก่กรรม ส่วนธรรมในอริยสัจเกี่ยวแก่สัจจธรรมโดยตรง แต่ก็แสดงที่บุคคลนั้นเอง

อนึ่ง ในอริยสัจนี้ ทุกข์เป็นปริญเญยยธรรม ธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นปหาตัพพธรรม ธรรมที่ควรละ นิโรธเป็นสัจฉิกาตัพพธรรม ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง มรรคเป็นภาเวตัพพธรรม ธรรมที่ควรภาวนา คือทำให้มีขึ้น แม้เป็นภาวนาก็เป็นไปเพื่อดับทุกข์ จึงจัดเข้าในสายดับ พระบรมศาสดาตรัสว่า อริยสัจนี้เป็นที่ประมวลพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น เหมือนอย่างรอยเท้าช้างเป็นที่ประมวลรอยเท้าสัตว์เดินดินทั้งสิ้น ฉะนั้น คาถาของพระอัสสชิเถระซึ่งประมวลอริยสัจไว้ทั้งหมด จึงชื่อว่าประมวลพระพุทธศาสนาทั้งสิ้นไว้ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ปรากฏว่ามีปกติตรัสใช้ถ้อยคำน้อยแต่จุความกว้าง แม้ในการ

แสดงธรรมหรือประทานพระโอวาท ก็โปรดใช้ถ้อยคำสั้นน้อย แต่จุความเพียงพอและถูกตรงแก่อรรถของธรรมนั้น ๆ อาจกล่าวได้ว่า โปรดรับสั่งสั้นและตรง ไม่โปรดยาวและอ้อมค้อม แม้ในพระปฏิปทา ก็โปรดปฏิบัติในทางย่อเรื่อง ไม่ให้มากเรื่อง ไม่ให้เรื่องยาว โปรดปฏิบัติมิให้มีเรื่องเสียเลย เพราะทรงใช้วิธีปฏิบัติดับเหตุของเรื่องยุ่งยากต่าง ๆ ด้วยพระปรีชาสามารถ เรื่องโดยมากที่ใหญ่โต ถ้าได้พิจารณาดับต้นเหตุที่เล็กโดยมากเสียแล้ว ก็จะไม่เกิดขึ้น แม้จะทรงรับภารธุระมากมายหลายหน้าที่ ก็ไม่ทรงหนัก แม้จะเกิดอาพาธกล้าแก่พระวรกายก็ไม่ทรงเพียบ แม้จะทรงเผชิญเรื่องยุ่งยาก ก็ไม่ทรงจนทาง ทรงมีวิธีปลงให้เบาสบาย มีทางออกให้รอดพ้น ดังที่เรียกว่า นิยยานิกธรรม เป็นอันว่าได้ทรงมีปฏิปทาในทางย่อทุกข์ ด้วยการย่อเหตุของทุกข์ ดับเหตุของทุกข์โดยสามารถ

พระวรวงศบพิตร ทรงประกอบด้วยพระกตัญญูกตเวทิตาธรรม ทรงบำเพ็ญพระกุศลถวาย ก็พึงเห็นสมด้วยพระพุทธภาษิตว่า **ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญฺญุกตเวทิตา** ความกตัญญูกตเวทีเป็นภูมิของสาธุชน ดังนี้

ขออำนาจพระกุศลราศีทักษิณานุปทาน ที่พระวรวงศบพิตรพร้อมด้วยพระชายา ได้ทรงบำเพ็ญถวายทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นสุขวิบากบูชา คุจได้ทรงถวายบูชาเมื่อทรงดำรงอยู่แค่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระอุปัธยาจารย์ และชื่อว่าได้ถวายบูชาในพระสังฆรัตนะโดยฐานะ ฯ ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติลง เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อริยวังสกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ปฐมสัตตมวาร

พระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (ญาโณทยมหาเถร)

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ ตำหนักวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร

วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อริยวํสา อคฺคญฺญา รตฺตญฺญา วํสญฺญา โปราณา อสงฺกิณฺณา อสงฺกิณฺณปุพฺพาติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอริยวังสกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทานพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (ญาโณทยมหาเถร) ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ในสัตตมวารสมัย จำเดิมแต่สิ้นพระชนม์ ตามทางพระพุทธศาสนา เป็นการทรงบูชาสักการะพระมหาเถระผู้ทรงเป็นประธานในสังฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (ญาโณทยมหาเถร) ได้ทรงประกอบด้วยวุฒิสมบัติครบทั้งสามประการคือ ชาติวุฒิ เจริญด้วยชาติ คุณวุฒิ เจริญด้วยคุณ วัยวุฒิ เจริญด้วยวัย ชาติวุฒินั้น เพราะได้ทรงเข้ามาบรรพชาอุปสมบทในพระธรรมวินัยนี้ ซึ่งนับว่าได้มาเกิดในอริยชาติของพระพุทธเจ้า คุณวุฒินั้น เพราะได้ทรงมีอุตสาหะวิริยภาพกอปรกิจที่เป็นคุณประโยชน์แก่ตนเองด้วย แก่ผู้อื่นด้วย ตั้งต้นแต่ได้ศึกษาวิชาหนังสือ วิชาเลข ลูกคิด และโหราศาสตร์ตั้งแต่ยังเยาว์ เมื่อได้บรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ก็ได้ศึกษาพระปริยัติธรรม พร้อมทั้งภาษาบาลี สอบได้เป็นเปรียญสี่ประโยคตั้งแต่ยังเป็นสามเณร ครั้นอุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว

ก็ได้ศึกษาและสอบต่อขึ้นไป จนเป็นเปรียญ ๙ ประโยคองค์แรกในรัชกาลที่ ๕ การเข้าแปลสอบไล่ของพระองค์ ไม่เคยตกเลย ตั้งแต่ประโยคต้นจนถึงประโยคสุดท้าย สมเด็จพระสังฆราชได้ทรงรับธุระพระพุทธศาสนา ในด้านการศึกษาและการปกครองเป็นต้นมาโดยลำดับ ในด้านการศึกษา ได้เป็นกรรมการสนามหลวง เป็นแม่กองธรรมสนามหลวงหลายจังหวัด ตามวิธีจัดสอบในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงแต่งตั้งให้เป็นพระคณาจารย์โทฝ่ายคันถธุระ แล้วโปรดให้เป็นเจ้าสำนักเรียนวัดสระเกศ

ในส่วนวัยวุฒินั้น เพราะได้ทรงดำรงอยู่ยั่งยืนมั่นคงมาในพระธรรมวินัย มีอายุพรรษาสมควร ก็ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระปิฎกโกศล ในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นโดยลำดับ เป็นพระราชเวที พระเทพเวที ในรัชกาลที่ ๖ เป็นพระธรรมเจดีย์ ในรัชกาลที่ ๗ เป็นพระธรรมวโรดม ในรัชกาลที่ ๘ ต่อมาในรัชกาลปัจจุบัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงดำรงตำแหน่งทางการปกครองโดยควรแก่วุฒิ ที่เป็นเหตุให้ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ยกย่องด้วยสมณศักดิ์มาโดยลำดับ ตั้งต้นแต่ตำแหน่งเจ้าคณะแขวง เมื่อเป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ได้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ตลอดสมัยที่ใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร. ศ. ๑๒๑ ต่อมา ได้รับเลือกเป็นรองประธานและเป็นประธานสังฆสภา ติดต่อกันมาตลอดสมัยที่ใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ. ศ. ๒๔๘๔

ในส่วนที่เกี่ยวกับทางวัดสระเกศ ได้ทรงเป็นเจ้าอาวาส เป็นพระอุปัชฌายะให้บรรพชาอุปสมบทกุลบุตร กับทั้งให้การศึกษาอบรมพระภิกษุสามเณรและศิษย์ในวัด ได้ทรงอุปถัมภ์ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งแผนกบาลีและนักธรรม ได้บูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุต่าง ๆ ในวัด เช่น พระอุโบสถ และพระบรมบรรพต กับทั้งได้สร้างขึ้นใหม่ เช่น โรงเรียนพระปริยัติธรรมเป็นต้น ได้ทรงจัดอบรมส่งเสริมศีลธรรมแก่ประชาชน เป็นองค์

อุปถัมภ์สมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา และสมาคมสังคมสงเคราะห์ทางจิต กับทั้งเป็นองค์อุปถัมภ์กิตติมศักดิ์ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงประกอบด้วยวัยวุฒิสูงยิ่ง ได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช ในสมัยที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติ พ.ศ. ๒๕๐๕ ซึ่งใช้อยู่ในปัจจุบัน และเพราะบริบูรณ์ด้วยวุฒิสมบัติทั้งปวง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ฯ พระสังฆราช องค์สกลมหาสังฆปริณายก ประธานาธิบดีแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร มีความพิสดารปรากฏในประกาศพระบรมราชโองการให้สถาปนานั้นแล้ว

สมเด็จพระสังฆราช ทรงเป็นพระมหาเถระผู้คงแก่เรียน ทรงทราบไพรัชภาษาหลายภาษา ชำนาญในคัมภีร์โหราศาสตร์ มีพระเมตตากรุณาละมุนละไมแก่คนทั่วไป แม้จะทรงเจริญยิ่งขึ้น ก็ทรงวางพระองค์สม่ำเสมอ ใคร ๆ เข้าหาได้โดยง่าย ทรงหนักแน่นในพระธรรมวินัย ทรงปกครองคณะสงฆ์ให้เกิดความเรียบร้อยโดยทั่วไป ทรงไม่เหน็ดเหนื่อยในการทรงทำกิจให้เกิดความพอใจและความสุขแก่บุคคลทั่วไป จนถึงพระวรกายทนไปไม่ไหว สมเด็จพระ-สังฆราช มีพระชนมายุเป็นรัตตัญญูมหาเถระ ได้ประชวรและสิ้นพระชนม์ด้วยโรคที่มิได้คาดหมายไว้ ซึ่งแพทย์ลงความเห็นว่า เส้นโลหิตในสมองอุดตัน รวมพระชนมายุโดยปี ๙๑ พรรษา ๖๙ เป็นที่สลดพระราชหฤทัยแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งพระบรมวง-ศานุวงศ์ เป็นที่อาลัยเสียดายแห่งรัฐบาลกับคณะสงฆ์และประชาชนทั่วไป ในระหว่างประชวรครั้งที่สุดนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเยี่ยม ทรงห่วงใยในพระมหาเถระผู้มีพระชนม์สูง และได้พระราชทานเกียรติยศพระศพตามราชประเพณีพระราชทานพระโกศกุดั่นน้อยทรงพระศพ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายตั้งแต่ต้นมา และโปรด ฯ ให้ไว้ทุกข์ในราชสำนักตามกำหนด ทางรัฐบาลก็ได้ประกาศให้ลดธงครึ่งเสาและไว้ทุกข์ตามกำหนดเช่นเดียวกัน ทั้งในโอกาสสัตตมวารสมัยนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ได้ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จ ฯ เข้ามาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย

แต่เรื่องมรณะนี้ ก็เป็นไปตามธรรมดาของสังขาร ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ แปล

ความว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมดับไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบระงับแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นสุข ความมีสติระลึกถึงคติธรรมดาของสังขารอยู่ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความไม่ประมาท และปฏิบัติตนไปในธรรมที่เป็นวงศ์ของพระอริยะ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นอันเรียกว่า อริยวงศ์

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติทั้งปวงโดยปริยายหนึ่ง เพราะทรงปฏิบัติในอริยวงศ์ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระบาลีพุทธวจนะว่า **จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อริยวํสา** เป็นต้น แปลรวมใจความว่า อริยวงศ์ คือธรรมที่เป็นวงศ์ของพระอริยะเหล่านี้ ๔ ประการ ที่รู้กันว่าเลิศ ที่รู้จักกันมานาน ที่รู้กันว่าเป็นวงศ์ เป็นของเก่า ไม่ถูกรังเกียจมาแล้ว ไม่เคยถูกรังเกียจ ไม่ถูกรังเกียจอยู่ จักไม่ถูกรังเกียจ สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้รู้ไม่ตำหนิติเตียน อริยวงศ์ทั้ง ๔ คือ ๑. สันโดษด้วยจีวรตามมีตามได้ ๒. สันโดษยินดีด้วยบิณฑบาตตามมีตามได้ ๓. สันโดษยินดีด้วยเสนาสนะ (ที่นอนที่นั่ง) ตามมีตามได้ และกล่าวสรรเสริญคุณของสันโดษด้วยปัจจัยเหล่านี้ ไม่แสวงหาโดยไม่สมควร ไม่ได้ก็ไม่สะดุ้งสะเทือน ได้ก็ไม่ติด พิจารณาเห็นโทษ มีปัญญา ที่นำออกใช้สอยและไม่ยกตนข่มท่านเพราะสันโดษนั้น ๔. ยินดีในการอบรมกุศล ยินดีในการละอกุศล และไม่ยกตนข่มท่านเพราะความยินดีนั้น ผู้ที่ขยันไม่เกียจคร้าน มีความรู้ ตั้งสติอยู่ในข้อเหล่านี้เรียกว่าตั้งอยู่ในอริยวงศ์ ผู้ที่ประกอบด้วยอริยวงศ์ ๔ เหล่านี้ จะอยู่ในทิศตะวันออกหรือตะวันตก ในทิศเหนือทิศใต้ก็ตาม ย่อมข่มครอบงำความยินร้ายหรือความระคายเคืองแห่งจิตใจ จิตใจย่อมครอบงำไม่ได้ เพราะเหตุว่าธีรชนคนทรงปัญญา เป็นผู้ข่มครอบงำความยินร้าย และความยินดีเสียได้

อริยวงศ์ วงศ์ของพระอริยะ คือบุคคลผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ หมายถึงธรรมที่คนเจริญ คนประเสริฐ ได้นับถือปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน เป็นของเก่าก่อนทุกพุทธกาล และพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเข้าไว้ในพระพุทธศาสนา และคำว่า อริยะ ก็หมายถึงคนที่มีความเจริญมาเก่าก่อนเช่นเดียวกัน ตรงกับคำว่า อารยะ เมื่อตกมาถึงพระพุทธศาสนาคำว่า อริยะ ได้ใช้หมายถึงบุคคลที่มีความเจริญทางจิตใจอย่างสูง คือละกิเลสได้เด็ดขาด

บางส่วน จนถึงสิ้นเชิง แต่เมื่อกล่าวโดยทั่วไป บุคคลจะชื่อว่าเป็นผู้เจริญหรือประเสริฐนั้น พึงเป็นผู้มีจิตใจเจริญ เพราะได้ปฏิบัติอบรมในธรรมที่เป็นของอริยวงศ์ คือความสันโดษยินดีด้วยเครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย บรรดาที่เป็นปัจจัยเครื่องอาศัยสำหรับทะนุบำรุงกาย กับยินดีในการอบรมกุศลธรรม ละอกุศลธรรมเพื่อบำรุงจิตใจให้เจริญ สามข้อแรกเกี่ยวกับวัตถุ ตามที่ระบุไว้คือปัจจัยเครื่องอาศัยดำรงชีวิตทั้งสาม แต่ก็หมายถึงเครื่องอุปโภคบริโภค ตลอดถึงเครื่องแลกเปลี่ยนและเครื่องตบแต่งทุกอย่าง ในอริยวงศ์นี้ ผู้ปฏิบัติย่อมมีสันโดษ คือยินดีด้วยของ ๆ ตน ตามที่ได้มา ตามกำลังและตามความสมควร สันโดษดังกล่าว เป็นเหตุให้การเลี้ยงชีวิตเป็นสัมมาอาชีวะ คือเลี้ยงชีวิตโดยชอบ เพราะผู้มีสันโดษ ย่อมมีจิตใจที่รู้จักอิ่มรู้จักพอในลาภผลทั้งหลาย และปัจจัยเครื่องอาศัยทั้งหลาย ย่อมเป็นสิ่งที่มีปริมาณ เมื่อผู้มีส่วนที่จะพึงได้มีสันโดษตามส่วนที่พึงได้แก่ตน ก็ย่อมอาจมีเฉลี่ยออกไปถึงคนได้มาก หากไม่สันโดษคือประกอบด้วยความโลภ ก็จะทำให้ปฏิบัติไปเพื่อผลตรงกันข้าม ฉะนั้น ความสันโดษในลาภผลทั้งหลาย โดยเฉพาะในวัตถุที่จำเป็นแก่การครองชีวิตสามอย่าง คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร และที่อยู่อาศัย ตลอดถึงในวัตถุที่จำเป็นอื่น ๆ จึงเป็นธรรมที่สมควรปฏิบัติเพื่อให้เกิดความเจริญและความสุข ทั้งในหมู่คฤหัสถ์ ทั้งในหมู่บรรพชิต

ส่วนข้อที่สี่ ยินดีในการอบรมกุศลธรรม ละอกุศลธรรมนั้น แสดงถึงความเป็นอารยะ คือความเจริญทางจิตใจ เป็นข้อหลักประมวลในอริยวงศ์นี้ ผู้ที่มีจิตใจเจริญนั้นพึงเป็นผู้รังเกียจความชั่วร้ายทั้งหลาย ต้องการปรารถนาคุณงามความดีทั้งปวง หากได้อบรมจนเกิดเป็นอัธยาศัยได้เช่นนี้ ก็ได้ชื่อว่า เป็นคนเจริญโดยอัธยาศัย คนดี ๆ ทั้งปวง ย่อมรับรองลักษณะดังกล่าวอยู่ทั่วกัน ต่างแต่จะรับรองโดยอัธยาศัยหรือโดยตบแต่งเท่านั้น และข้อนี้ทางพระพุทธศาสนาสอนไม่ให้สันโดษ ดังพระบาลีพุทธวจนะที่ตรัสไว้ แปลความว่า ธรรมสองประการนี้คือ ความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลายหนึ่ง ความไม่ย่อหย่อนในความเพียรที่ตั้งไว้หนึ่ง (๒๐-๑๑๙) อีกแห่งหนึ่งว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ จะถึงความยิ่งใหญ่ไพบูลย์ในธรรมทั้งหลายต่อกาลไม่นาน คือ ๑. มากด้วยความสว่าง ๒. มากด้วยความประกอบเพียร ๓. มากด้วยความรู้ ๔. มากด้วยความไม่สันโดษ (ในกุศลธรรมทั้งหลาย)

๕. ไม่ทอดธุระในกุศล ธรรมทั้งหลาย ๖. ทำให้ข้ามอุปสรรคก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้น (๒๒/๔๘๑) ทั้งนี้เพราะกุศล หรือบุญ หรือสุจริตธรรม อันเป็นส่วนคุณงามความดี ที่เกื้อกูลให้เกิดประโยชน์สุขทั้งปวง ที่จะพึงอบรมให้เกิดให้เจริญยังมีอีกมาก กับทั้งอกุศลธรรมหรือบาปทุจริตทั้งหลายที่เป็นส่วนชั่วร้ายให้เกิดโทษทุกข์ ก็ยังมีอีกที่จะต้องละอยู่ไม่น้อยเช่นเดียวกัน ถ้าสันโดษเสียก็จะพอใจว่าทำดีพอแล้ว ไม่ต้องละความไม่ดีอะไรอีก จึงตรัสสอนไม่ให้สันโดษ ไม่ท้อถอยย่อหย่อนในการตั้งความเพียร เพื่ออบรมความดี ละความไม่ดีต่อไป

รวมธรรมในอริยวงศ์สี่ข้อ คือ ๑. สันโดษ ยินดีด้วยผ้านุ่งห่มของตน ๒. สันโดษยินดีด้วยอาหารของตน ๓. สันโดษยินดีด้วยที่อยู่อาศัยของตน ตามมีตามได้ ตามกำลังและตามความสมควร ๔. ยินดีในการอบรมกุศลธรรมละอกุศลธรรม และกล่าวคุณของสันโดษเว้นการแสวงหาปัจจัยลาภทั้งหลายในทางที่ไม่ชอบ และเมื่อเป็นผู้ปฏิบัติธรรมะทั้ง ๔ ข้อนี้ก็มีมักน้อย คือไม่ยกตนข่มผู้อื่น สรุปเข้าอีกในธรรม ๒ ข้อ คือสันโดษ และไม่สันโดษบุคคลในโลกมักเข้าใจและใช้ธรรม ๒ ข้อนี้ในทางที่ผิด คือสันโดษ ได้แก่พอเสียแล้วในการทำความดีละความชั่ว ไม่สันโดษในลาภผล จึงเกิดความทุกข์คับแค้นเดือดร้อน หากเข้าใจและใช้ในทางที่ถูก คือสันโดษในลาภผล ไม่สันโดษในการทำความดีละความชั่ว ก็จะเกิดความสุขความเจริญ ผู้ปฏิบัติเองก็เป็นอารยะ เมื่อรวมเข้าเป็นหมู่จนถึงประเทศ ก็เป็นคณะอารยะ ประเทศอารยะ ไม่ต้องไปอ้างเอาอย่างอารยะประเทศไหน อารยธรรมมีอยู่ในพระพุทธศาสนาบริบูรณ์แล้ว แต่ทั้งนี้ต้องอาศัย อตฺถมญฺญาย **ธมฺมมญฺญาย ธมฺมานุธมฺม-ปฏิปนฺโน** รู้ทั่วถึงอรรถ (เนื้อความ) รู้ทั่วถึงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือปฏิบัติในสันโดษและไม่สันโดษ ให้ถูกที่แห่งธรรมทั้ง ๒ ข้อนี้ ความรู้ที่ทำให้ปฏิบัติถูกแม้นี้ควรเรียกว่า ญาโณทัย ความอุทัยเกิดขึ้นแห่งญาณ ความหยั่งรู้ประการหนึ่ง ในอริยวงศ์ของพระพุทธเจ้า

เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (ญาโณทยมหาเถร) ได้ทรงปฏิบัติธรรมในอริยวงศ์โดยลำดับ จึงทรงเจริญด้วยวุฒิสมบัติทั้งปวง จนถึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาให้ทรงดำรงในพระอิสริยยศสูงสุดในสังฆมณฑล ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงอนุสรณ์ถึง และได้เสด็จ ฯ มาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน เป็นอันได้ทรงประกาศยกย่องพระเกียรติคุณแห่งพระมหาเถระผู้ทรงปฏิบัติมั่นคงอยู่ในพระธรรมวินัย ในอริยวงศ์ของพระพุทธเจ้า เป็นเหตุให้เกิดความชื่นชมยินดีในสาธุปฏิบัติในสังฆมณฑลและประชาชนทั่วไป จึงชื่อว่าได้ทรงยกย่องอริยวงศ์หรือพระพุทธศาสนา ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ ทรงพระราชอุทิศถวาย สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (ญาโณทยมหาเถร) ทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์อิฏฐวิบากมนุญผล แด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (ญาโณทยมหาเถร) สมดังพระราชอุทิศโดยฐานะทุกประการ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ ๔ รูป จักได้รับพระราชทานสวดคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี เพื่อเพิ่มพูนอัปปมาทธรรมสืบต่อไป

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในอริยวังสกถา สนองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติด้วยเวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อนิมิตตชีวิตกถา

ในการที่คณะปฏิวัติบำเพ็ญกุศลสัตตมวารถวาย

พระศพสมเด็จพระสังฆราช (อุฏฐายีมหาเถร)

สมเด็จพระญาณสังวร* (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ ตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๑๕ เวลา ๑๐.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อนิมิตฺตมนญฺญาตํ มจฺจานํ อิธ ชีวิตํ

กสิรญฺจ ปริตฺตญฺจ ตญฺจ ทุกฺเขน สํยุตนฺติ.

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนาในเรื่องชีวิตไม่มีนิมิตคือเครื่องกำหนดหมาย สนองศรัทธาประดับสติปัญญา เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ ในโอกาสที่คณะปฏิวัติ มีท่านจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นประธาน บำเพ็ญกุศลสัตตมวารถวาย สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (อุฏฐายีมหาเถร) ตามทางพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ได้เสด็จดับขันธ์สิ้นพระชนม์โดยกระทันหัน ที่ใคร ๆ มิได้คาดคิด ยังให้เกิดความเศร้าสลดโดยทั่วไป ได้มีประกาศสำนักพระราชวัง วันที่ ๑๘ ธันวาคม ๒๕๑๔ ว่า

เลขาธิการสำนักพระราชวัง รับสนองพระบรมราชโองการเหนือเกล้าให้ประกาศว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายีมหาเถร) พระราชกรรมวาจาจารย์ พระชนมายุ ๗๔ พรรษา ๕๔ สิ้นพระชนม์ด้วยอุบัติเหตุ วันเสาร์ที่ ๑๘ ธันวาคม ๒๕๑๔ เวลาประมาณ ๐๙.๕๗ นาฬิกา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วยความเศร้าสลดพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน

---

* แสดงเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ

นับตั้งแต่วันเสาร์ที่ ๑๘ ธันวาคม ๒๕๑๔ ถึงวันเสาร์ที่ ๑ มกราคม ๒๕๑๕ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดถวายพระเกียรติ ประดิษฐานพระศพไว้ ณ ตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร

คณะปฏิวัติได้ออกประกาศให้สถานที่ราชการทุกแห่งลดธงครึ่งเสา ๓ วัน และให้ข้าราชการไว้ทุกข์มีกำหนด ๑๕ วัน ตรงกันกับประกาศของสำนักพระราชวัง

ในเวลาเช้าวันที่ ๑๘ ธันวาคมนั้น ท่านหัวหน้าคณะปฏิวัติได้รีบไปเฝ้าเยี่ยมพระศพที่โรงพยาบาลตำรวจ ในทันทีที่ได้รับรายงาน และได้สั่งการให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องทุกฝ่ายจัดงานพระศพให้สมพระเกียรติ ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ทั้งในเวลาเย็น ได้ไปตรวจการจัดสถานที่ ณ ตำหนักเพชรวัดบวรนิเวศวิหารอีกด้วย

อนึ่ง ท่านหัวหน้าคณะปฏิวัติได้กราบบังคมทูลพระกรุณาในวันที่ ๑๘ ธันวาคมนั้น มีความตอนหนึ่งว่า

"เหตุอันไม่ควรจะอุบัติครั้งนี้ นำความเศร้าโศกมาสู่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้เป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง เนื่องด้วยสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้ ทรงบริบูรณ์ด้วยพรหมวิหารธรรมทั้งสี่ประการ ทรงถึงพร้อมด้วยสังคหวัตถุ เป็นที่เคารพสักการะของพสกนิกรทั้งหลาย พระกรณียกิจในฝ่ายพุทธจักร เป็นพระกรณียกิจที่อุดมคุณไพศาล ควรแก่อนุโมทนาการทั่วราชอาณาเขต

ข้าพระพุทธเจ้าและคณะปฏิวัติ ตลอดจนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา เพื่อทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ถึงความโทมนัสของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในความสูญเสียอันยิ่งใหญ่ที่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้รับในครั้งนี้"

คำกราบบังคมทูลของท่านหัวหน้าคณะปฏิวัติครั้งนี้ได้แสดงความรู้สึกโทมนัสในนามแห่งประชาชนทั้งปวง และได้สดุดีพระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น เหมาะสมเป็นที่สุด เพราะเหตุที่ทรงประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมมีพระเมตตาพระกรุณาเป็นต้น จึงได้เสด็จไปทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจในที่ต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกล โดยไม่ทรงคำนึงถึง

ความเหนื่อยยาก ได้ยินว่า มีผู้ถวายคำทำนายทายทักว่าพระชะตาไม่ดี ให้ทรงหยุดเสด็จไปนั้นนี่เสียสักระยะหนึ่ง แต่ก็ไม่ทรงเชื่อฟัง รับสั่งว่าไปบำเพ็ญศาสนกิจอันเป็นกิจที่ควรไป และก็ได้สิ้นพระชนม์ในขณะที่เสด็จไปเพื่อทรงปฏิบัติศาสนกิจนั่นเอง และทรงถึงพร้อมด้วยสังคหวัตถุ อันได้แก่ข้อปฏิบัติอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงเคราะห์คือยึดเหนี่ยวน้ำใจกันและกัน ข้อที่ ๑ ได้แก่ ทาน การให้ การบริจาค ปรากฏว่าได้ทรงบริจาคจตุปัจจัยและสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงได้รับแก่วัดต่าง ๆ ที่มีการก่อสร้างบุรณะบ้าง ทรงนำมาก่อสร้างบุรณะในวัดมกุฏกษัตริยารามเองบ้าง ทรงสงเคราะห์อนุเคราะห์บุคคลต่าง ๆ ที่ควรสงเคราะห์อนุเคราะห์บ้าง ทรงบริจาคในการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ บ้าง มิได้ทรงสั่งสมไว้เพื่อพระองค์ ได้เคยฟังตรัสว่า มีพระปณิธานจะทรงบุรณะปฏิสังขรณ์วัดมกุฏ ฯ ให้ทั่วทั้งวัด และก็ได้ทรงบุรณะมาโดยลำดับสำเร็จไปแล้วเกือบจะทั้งหมด ข้อที่ ๒ ปิยวาจา เจรจาเป็นที่รัก ก็ปรากฏว่าทรงมีปฏิภาณคล่องแคล่วไม่ติดขัดในการพูดจา รับสั่งทักทายปราศรัยบุคคลทั่วไป มีพระสุรเสียงกังวานชัดเจน ข้อที่ ๓ อัตถจริยา ประพฤติประโยชน์ ปรากฏว่าทรงปฏิบัติกิจที่เป็นประโยชน์ต่าง ๆ อย่างไม่เหน็ดเหนื่อย สมดังที่ท่านหัวหน้าคณะปฏิวัติกราบบังคลทูลว่า "พระกรณียกิจในฝ่ายพุทธจักร เป็นพระกรณียกิจที่อุดมคุณไพศาล ควรแก่อนุโมทนาการทั่วราชอาณาเขต" ข้อที่ ๔ สมานัตตตา ความเป็นผู้มีตนเสมอ คือทรงวางพระองค์สม่ำเสมออยู่ในสิกขาปฏิบัติทั้งปวง ในบุคคลทั้งปวง ไม่กระด้าง จึงทรงเป็นที่เคารพสักการะของพสกนิกรทั้งหลาย ดังจะพึงเห็นได้จากการที่ประชาชนจำนวนมากมายได้มาถวายน้ำสรงพระศพ และได้มาถวายความเคารพพระศพโดยลำดับมา

อุบัติการณ์ที่เกิดขึ้นครั้งนี้ เตือนให้ระลึกถึงพระพุทธภาษิตที่ตรัสปรารภถึงชีวิต ดังที่ยกเป็นบทอุทเทศว่า อนิมิตฺตมนญฺญาตํ เป็นอาทิ แปลความว่า ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายผู้จะต้องตายในโลกนี้ ไม่มีนิมิต คือเครื่องกำหนดหมาย อันใคร ๆ ไม่รู้ เพราะว่า ชีวิตนั้นคับแค้น น้อย และประกอบด้วยทุกข์ ดังนี้

ข้อว่า ไม่มีเครื่องกำหนดหมาย คือ ชีวิตไม่มีตรงไหนจะกำหนดหมายลงไปได้ตามความเป็นจริงว่าเที่ยงยั่งยืนและเป็นสุข ข้อว่าอันใคร ๆ ไม่รู้ คือ ไม่รู้ว่าจะสิ้นไปเมื่อไร

เพราะจะกำหนดแน่ลงไปอย่างไรหาได้ไม่ ทำไมถึงเป็นอย่างนั้น ก็เพราะว่า ชีวิตเป็นของคับแค้น คือถูกบีบคั้นด้วยภัยธรรมชาติและภัยจากกรรม ภัยจากสัตว์บุคคลด้วยกัน เป็นของน้อย ประกอบด้วยทุกข์นานาประการ พระพุทธภาษิตมีความดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นความจริงของชีวิต เพื่อว่าจะได้เป็นผู้ไม่ประมาท คือ ไม่เลินเล่อเผลอเพลินปราศจากสติ รีบประกอบกรณียะคือกิจที่ควรทำต่าง ๆ ด้วยความไม่ประมาท ไม่ปล่อยให้ชีวิตล่วงไปเปล่าปราศจากประโยชน์

คำว่า "ประโยชน์" หมายถึง สิ่งที่ต้องการสำหรับเกื้อกูลให้เกิดความสุข เช่น ทรัพย์ ยศ ไมตรี ความผาสุกแห่งร่างกาย เป็นต้น ที่จำต้องการเพื่อดำรงชีวิตอยู่ด้วยดีมีความสุขความเจริญ และหมายถึงธรรม คือคุณสำหรับเกื้อกูลจิตใจให้มีความสุข ทั้งเกื้อกูลทรัพย์ยศเป็นต้นให้เป็นประโยชน์ขึ้นโดยแท้จริงทั้งมั่นคงถาวร

ทางพระพุทธศาสนาสอนให้แสวงประโยชน์เพื่อดำรงชีวิต ด้วยถึงพร้อมด้วยความหมั่นขยันเรียนและทำการงาน รักษาทรัพย์ที่หามาได้ คบเพื่อนที่ดี ใช้จ่ายพอสมควร และสอนให้แสวงประโยชน์ ด้วยประพฤติธรรม คือ ให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ความเชื่อในบาปบุญคุณโทษ ศีล รักษากายวาจาให้เรียบร้อย จาคะ สละบริจาค ปัญญา รู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้จักเหตุผลทางเจริญทางเสื่อม ตลอดถึงวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความเจริญ ธรรมที่เป็นคุณเหล่านี้เป็นเครื่องทำทรัพย์ ยศเป็นต้น ให้เป็นประโยชน์ขึ้นจริง ๆ เพราะถ้าปราศจากธรรม สิ่งเหล่านี้ที่มีอยู่ก็อาจเป็นเหตุให้เกิดโทษทุกข์ ต่อเมื่อมีธรรมสิ่งเหล่านี้ จึงจะเป็นไปเพื่อประโยชน์โดยส่วนเดียว

แต่ธรรมจะมีขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อได้ระลึกถึงความจริงของชีวิตอยู่เนือง ๆ บางทีสัจจะที่เกิดขึ้นแก่ชีวิตของบุคคลผู้เป็นที่รักที่เคารพ อันเป็นที่สะเทือนใจอาจเป็นเหตุให้ระลึกถึงธรรมและประพฤติธรรมด้วยดี แต่อันที่จริง สัจจะเกิดขึ้นแก่ชีวิตทุกชีวิต พิจารณาให้เห็นแม้บางครั้งบางคราว ก็เป็นประโยชน์มาก เพราะจะทำให้เกิดความไม่ประมาท รีบประกอบกรณียกิจต่าง ๆ ให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลให้มากที่สุดโดยธรรม

สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงนิพนธ์คติธรรมและพรปีใหม่ พุทธศักราช ๒๕๑๕ ไว้

ดังต่อไปนี้

"รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ

รูปคือร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมย่อยยับไป

ส่วนชื่อและโคตร (คือวงศ์สกุล) หาย่อยยับไปไม่

คนเราไม่ว่าจะอยู่ในฐานะอะไรก็ตาม ย่อมมีความตายเป็นที่หมายอยู่เบื้องหน้าทั้งสิ้น จำต้องละทุกสิ่งทุกอย่างที่ยึดถือว่าเป็นของตนไป โดยที่สุดรูปกาย ก็ต้องทอดทิ้งให้เป็นภาระแก่ผู้อื่นต้องจัดการ เว้นแต่คุณงามความดีที่ได้กระทำไว้เมื่อยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น ที่ยังปรากฏอยู่ในโลกนี้ให้อนุชนทั้งหลายยกย่องสรรเสริญ คุณงามความดีที่บุคคลได้กระทำไว้จะปรากฏอยู่กับชื่อ และโคตรคือวงศ์สกุลตลอดไป เพราะฉะนั้น บุคคลจึงควรนึกถึงชื่อและสกุลให้มากกว่านึกถึงตนเอง แต่สกุลนั้นก็เป็นแต่เพียงสาขาหรือส่วนหนึ่งของชาติ ถ้าชาติยังตั้งอยู่ สกุลก็ตั้งอยู่ได้ ถ้าชาติสูญ สกุลวงศ์ก็ย่อมดับสูญไปตามกัน

ดังนั้น จึงควรนึกถึงและรักษาประโยชน์ของชาติประเทศเป็นใหญ่กว่าประโยชน์ส่วนวงศ์สกุล แม้ตนเองและครอบครัวของตนจะต้องถูกทำลายไปเพื่อชาติประเทศคงอยู่แล้ว ก็ควรยอม แต่วงศ์สกุลก็ดี ชาติประเทศก็ดี ที่จักดำรงอยู่ได้โดยสวัสดี เป็นที่นิยมยกย่อง ก็เพราะประพฤติชอบธรรม นับถือธรรมเป็นหลัก

ในวาระดิถีขึ้นปีใหม่ ขอความสุขสวัสดีจงมีแก่ท่านที่เห็นประโยชน์ของชาติอันเป็นประโยชน์ส่วนรวมยิ่งกว่าประโยชน์ส่วนตน และขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยดลบันดาลให้ท่านจงประสบความเกษมศานต์ เจริญด้วยจตุรพิธพรชัยมีอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณคุณสาร โภคสมบัติ ปราศจากโรคาพาธ บำราศภยุปัทวันตราย ประสบความสมปรารถนาที่ชอบทุกประการเทอญ"

คณะปฏิวัติ มีท่านจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นประธาน ได้บำเพ็ญกุศลถวายทั้งนี้ชื่อว่าได้ปฏิบัติธรรมประการหนึ่ง เป็นการบูชาพระคุณองค์สกลมหาสังฆปริณายก แสดงว่าได้สักการะเคารพยกย่องนับถือพระสงฆ์และพระพุทธศาสนาอันเป็นพระศาสนาของชาติ ธรรมที่ประพฤตินี้ ย่อมจะรักษาให้วัฒนะสถาพร ดังพระพุทธภาษิตว่า "ธมฺโม หเว รกฺขติ

ธมฺมจารึ ธรรมและย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม" และขอให้พรปีใหม่ที่สมเด็จพระสังฆราชทรงนิพนธ์เตรียมไว้เพื่อประทานในโอกาสขึ้นปีใหม่นี้ จงบังเกิดขึ้นแก่คณะปฏิวัติและประชาชนทั้งปวง

ขออำนาจกุศลทักษิณานุปทาน ที่คณะปฏิวัติได้บำเพ็ญอุทิศถวายทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์และเป็นไปเพื่อเทอดพระเกียรติบูชาพระคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (อุฏฐายีมหาเถร) สมตามเจตนาที่บำเพ็ญถวายโดยฐานนิยม

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูปจะได้สวดคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี เพิ่มพูนอัปปมาทธรรมสืบต่อไป

แสดงพระธรรมเทศนา ยุติด้วยประการฉะนี้ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขออำนวยพร.

สังฆโสภณกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวายสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (กิตฺติโสภณมหาเถร)

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

๒๓ มิถุนายน ๒๕๐๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

โย โหติ พฺยตฺโต จ วิสารโท จ
พหุสฺสุโต ธมฺมธโร จ โหติ
ธมฺมสฺส โหติ อนุธมฺมจารี
ส ตาทิโส วุจฺจติ สงฺฆโสภโณติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในสังฆโสภณกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญเพื่อทรงพระราชอุทิศถวาย เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (กิตติโสภณมหาเถร) ตามวิธีทางพระพุทธศาสนา ในสัตตมวารสมัย จำเดิมแต่สิ้นพระชนม์

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (กิตติโสภณมหาเถร) พระองค์นั้น ได้สิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคที่บังเกิดขึ้นโดยฉับพลัน สุดสามารถที่จะเยียวยาแก้ไข เมื่อข่าวได้ปรากฏออกไปก็เป็นที่กระเทือนใจและอาลัยกันทั่วไป เพราะไม่ปรากฏพระอาการประชวรมาก่อน ในวันที่สิ้นพระชนม์นั้นเอง ก็ได้ทรงประกอบพระกรณียกิจต่าง ๆ โดยปรกติ และได้เสด็จไปในงานบำเพ็ญกุศลในฐานเป็นบุญเขตร่วมกับพระเถรานุเถระทั้งหลาย เหมือนดังได้เสด็จไปประทานโอกาสให้พระเถรานุเถระในอาวาสต่าง ๆ และท่านอิสสรชนทั้งหลายได้เฝ้าโดยใกล้ชิดและได้บำเพ็ญบุญในพระองค์เป็นครั้งที่สุด เพราะในเวลาตะวันบ่ายวันนั้นเอง ก็ได้เสด็จสิ้นพระชนม์

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

ในขณะที่เตรียมพระองค์จะเสด็จลงทรงทำอุโบสถ จึงไม่มีใครแม้ผู้อยู่ใกล้ชิด จะได้คาดคิดไว้ก่อนว่า จะต้องประสบวิปโยคจากพระองค์ท่านโดยฉับพลัน ครั้นมาประสบวิปโยคขึ้นโดยทันทีดังนั้น จึงพากันสะดุ้งสะเทือนใจและอาลัยเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ส่วนผู้ที่พิจารณาธรรมย่อมได้ธรรมสังเวชในชีวิต ซึ่งเป็นสิ่งไม่มีนิมิตอันจะพึงกำหนดหมายได้โดยแน่นอน ตามพระพุทธภาษิตว่า อนิมิตฺตมนญฺญาตํ เป็นต้น แปลความว่า ชีวิตของมัจจะ (ผู้จะต้องตาย) ในโลกนี้ ไม่มีกำหนดแน่ ไม่รู้กันว่า จะดับเมื่อไร ชีวิตนั้นคับแค้น น้อย และประกอบด้วยทุกข์ จะพยายามให้ผู้เกิดมาแล้วไม่ตาย หาสำเร็จไม่ ดังนี้.

อนึ่ง ในราตรีวันสิ้นพระชนม์นั้น สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมพระศพ เป็นการทรงถวายคารวะสัมมานะ องค์สกลมหาสังฆ์ปริณายก ผู้ทรงเป็นพระราชอนุสาสนาจารย์ ด้วยพระมหากรุณาเป็นพิเศษ ในวันรุ่งขึ้นได้เสด็จพระราชดำเนินถวายน้ำสรงพระศพ โปรดให้เชิญพระศพลงสู่โกศ เชิญขึ้นประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้า ณ พระที่นั่งทรงธรรม ประกอบพระลองกุดั่นน้อย แวดล้อมด้วยเครื่องสูงตามพระเกียรติยศ โปรดให้ประกอบพระราชกุศลต่าง ๆ ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน ในทางราชการ ได้มีประกาศให้สถานที่ราชการทุกแห่งลดธงครึ่งเสา ๓ วัน และให้ข้าราชการไว้ทุกข์ มีกำหนด ๑๕ วัน.

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (กิตติโสภณมหาเถร) ได้ทรงกำเนิดในสายตระกูลซึ่งท่านบิดารับราชการเป็นมหาดเล็กใกล้ชิดในพระมหากษัตริย์และในพระบรมราชวงศ์ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ ได้บรรพชาเป็นสามเณรตั้งแต่สมัยยังเยาว์ ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมสอบไล่ได้จนถึงเป็นเปรียญ ๙ ประโยคเมื่อยังเป็นสามเณร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ให้อุปสมบท ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพิธีเริ่มการอุปสมบทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานพระบรมราโชวาทแทนการทำขวัญนาค ครั้นอุปสมบทแล้ว ก็ได้ปฏิบัติศาสนกิจ ตั้งต้นแต่เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมมาโดยลำดับ เมื่อเจริญอายุพรรษาขึ้น ก็ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชา-

คณะ และเลื่อนขึ้นโดยลำดับถึงเป็นสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลปัจจุบัน ในระหว่างเวลานั้น ก็ได้ปฏิบัติศาสนกิจทางคณะสงฆ์เป็นอันมาก เช่น เป็นพระอุปัชฌายะ เป็นเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะมณฑล เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม เป็นประธานคณะบัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์สมเด็จพระสังฆราช ตามระบอบพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ และเมื่อเปลี่ยนใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ก็ได้เป็นสังฆมนตรี ต่อมาเป็นสังฆนายก จนได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช ในด้านการศึกษา ก็ได้เป็นแม่กองธรรมในบางครั้ง และได้เป็นแม่กองบาลีตลอดเวลานาน นอกจากนี้ได้ปฏิบัติกิจการพิเศษอีกหลายอย่างเกี่ยวแก่การชำระ การแปล พระไตรปิฎกเป็นต้นบ้าง เกี่ยวแก่กิจการอื่น ๆ บ้าง ทั้งได้เดินทางไปปฏิบัติศาสนกิจในต่างประเทศหลายครั้ง.

อนึ่ง เมื่อสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จออกทรงผนวช ก็ได้เป็นพระราชอนุสาสนาจารย์ในพระราชพิธีทรงผนวชนั้น ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในพระราชพิธีฉัตรมงคล พ.ศ. ๒๕๐๓ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงปฏิบัติศาสนกิจในฐานะที่ทรงเป็นประมุขสงฆ์ เฉลิมพระราชศรัทธาปสาทะ และเป็นที่เจริญศรัทธาปสาทะแห่งบุคคลทั่วไป แม้เมื่อเสด็จสหรัฐอเมริกาและยุโรป และเสด็จประเทศอินเดีย ในเวลาไม่นานมานี้ ก็ปรากฏว่าได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกจทุกอย่างเป็นอย่างดี ยังความนิยมในพระพุทธศาสนาให้เกิดขึ้นในนานาประเทศ.

รวมความว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงประกอบด้วยวุฒิสมบัติครบ ๓ ประการ คือ ชาติวุฒิ เจริญด้วยชาติ จำเดิมแต่ได้เข้ามาบรรพชาอุปสมบทในพระธรรมวินัยนี้ ซึ่งชื่อว่าเกิดโดยอริยชาติตามนัยองคุลิมาลสูตร คุณวุฒิ เจริญด้วยคุณสมบัติมีประการต่าง ๆ ทั้งที่เป็นคุณเกื้อกูลแก่ตน ทั้งที่เป็นคุณเกื้อกูลแก่บุคคลอื่น วัยวุฒิ เจริญด้วยวัย จึงทรงเป็นผู้งามด้วยพระเกียรติ สมพระนามฉายาว่า "กิตฺติโสภโณ" ด้วยเหตุฉะนี้ จึงทรงเป็นผู้งามในหมู่ กับทั้งยังหมู่ให้งาม สมตามพระพุทธภาษิตบทอุทเทสที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า โย โหติ พฺยตฺโต จ วิสารโท จ เป็นต้น แปลความว่า บุคคลใด เป็นผู้ฉลาดแกล้ว

กล้า ได้สดับมาก ทรงธรรม ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม บุคคลผู้เช่นนั้น ๆ เรียกว่า ผู้ทำหมู่ให้งาม ดังนี้ มีอธิบายว่า อันบุคคลผู้ชื่อว่า ทำหมู่ให้งามนั้น หมายความว่า เป็นผู้สร้างคุณประโยชน์พร้อมทั้งเกียรติให้บังเกิดขึ้นแก่หมู่ ทำหมู่ให้มีความสุข ความเจริญและให้มีเกียรติสูงเด่น เป็นที่เชิดชูและชื่นชม จะทำให้บังเกิดผลดังนี้ได้ เพราะประกอบด้วยคุณสมบัติอันเป็นส่วนเหตุ ตามพระพุทธภาษิตนี้ คือ

๑. พฺยตฺโต ฉลาด หมายความว่า ฉลาดรู้ทางเจริญ คือรู้ว่า อะไรเป็นทางหรือเป็นเหตุให้เกิดความเจริญ ๑ ฉลาดรู้ทางเสื่อม คือรู้ว่าอะไรเป็นทางหรือเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อม ๑ ฉลาดรู้อุบาย หมายถึงวิธีที่จะนำไปสู่ความเจริญ คือรู้วิธีทำอย่างไรจึงจะพ้นจากความเสื่อมเสีย บรรลุถึงความเจริญได้ด้วยดี ๑ บุคคลที่ชื่อว่า ฉลาด จำต้องมีความฉลาดรู้ครบ ๓ ประการนี้

๒. วิสารโท กล้าหาญ หมายความว่า กล้าหาญด้วยความฉลาดดังกล่าว คือ เมื่อรู้ประจักษ์ในทางเจริญและทางเสื่อม หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ทางได้ ทางเสีย ตลอดถึงรู้วิธีการที่จะปฏิบัติให้บังเกิดความเจริญโดยรอบคอบถูกต้อง แล้วก็กล้าปฏิบัติด้วยวิธีการนั้น ประกอบด้วยวิริยะอุตสาหะอย่างมั่นคง จนประสบความสำเร็จ.

๓. พหุสฺสุโต ได้สดับมาก หมายความว่า ฟังหรืออ่านมาก เมื่อกล่าวโดยทั่วไปก็คือมีการศึกษาเล่าเรียนมากในทางศิลปวิทยาทั้งหลาย เมื่อกล่าวโดยเฉพาะ ก็หมายถึงสำเหนียก หรือสังเกตกำหนด ตลอดถึงอ่านฟังด้วยตาหู ในเรื่องที่พึงทำให้มากจนเพียงพอที่จะลงความเห็น ดังที่เรียกว่า ทำหูตาให้สว่าง เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงจะเกิดความรู้อันถูกต้อง ซึ่งเรียกว่าความฉลาดดังกล่าว.

๔. ธมฺมธโร ทรงธรรม โดยตรง หมายถึงทรงจำพระธรรม คำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาตามที่ได้สดับฟังไว้ได้ แต่โดยทั่วไป หมายถึงการทรงจำศิลปวิทยาที่ได้เล่าเรียนศึกษา หรือทรงจำเรื่องที่พึงทำ ตามที่ได้สดับฟังหรือสอบสวนแล้วไว้ได้ แม้ด้วยการจดบันทึกไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงจะประมวลมาพิจารณาลงความเห็นได้โดยถูกต้อง.

๕. ธมฺมสฺส อนุธมฺมจารี ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม โดยตรงคือจะประพฤติ

ธรรมข้อใด ก็ประพฤติให้เหมาะให้ควรแก่ธรรมข้อนั้น มิใช่ประพฤติไปตามอำนาจความพอใจของตน หรือของผู้อื่นเป็นประมาณ แต่เมื่อแสดงโดยทั่วไป จะปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ ในตำแหน่งหน้าที่หรือในฐานะใด ๆ ก็ตาม ก็ปฏิบัติให้สมควรแก่กิจกรรมที่พึงทำในตำแหน่งหน้าที่หรือในฐานะนั้น ๆ หมายความว่า เมื่อควรเว้นการอันใด ก็เว้นการอันนั้น เมื่อควรทำการอันใด ก็ทำการอันนั้น ไม่ทำให้ผิดไป เพราะเหตุตนและเพราะเหตุผู้อื่น ไม่ยอมลำเอียงให้เสียความเที่ยงธรรม เพราะเหตุเช่นที่กล่าว รักษาการปฏิบัติให้ตรงไปตามกิจที่ควรกระทำ.

บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ คือ ฉลาด แกล้วกล้า ได้สดับมาก ทรงจำดี และประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม เรียกว่า ผู้ทำหมู่ให้งาม ด้วยประการฉะนี้.

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (กิตติโสภณมหาเถร) ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติเหล่านี้ กล่าวคือทรงเป็นผู้ฉลาด และกล้าสามารถ ทรงศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมมามาก ทรงจำพระธรรมวินัย ทรงประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ทรงปฏิบัติกรณียกิจทั้งหลายในฐานะต่าง ๆ ได้สมควรเหมาะสม จึงทรงทำหมู่ให้งาม ตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ด้วยประการฉะนี้.

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญ เพื่อทรงพระราชอุทิศถวาย ด้วยอำนาจพระคารวการในสัตตมวารสมัย อันตั้งอยู่ด้วยดีแล้วในพระสงฆ์ทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ ประกอบด้วยสุขสมบัติวิบูลมนุญผล แด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (กิตติ-โสภณมหาเถร) สมตามพระราชอุทิศ โดยฐานะทุกประการ.

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูป จักได้รับพระราชทานสวดคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี เพิ่มพูนอัปปมาทธรรม สืบต่อไป.

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในสังฆโสภณกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติเพียงเท่านี้ เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

เสขพลกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ๗ วัน
จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร
วันเสาร์ ที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๐๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว เสขพลานิ กตมานิ ปญฺจ สทฺธาพลํ หิริพลํ โอตฺตปฺปพลํ วิริยพลํ ปญฺญาพลนฺติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ๗ วัน ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญพระราชทาน จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ด้วยท่านจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีนั้น ได้ถึงอสัญญกรรมล่วงมาบรรจบครบ ๗ วัน จึงทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน โดยทักษิณานุปทานวิธีในพระพุทธศาสนา

ท่านจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ได้ถึงอสัญญกรรมในขณะที่กำลังดำรงตำแหน่งอยู่ ด้วยโรคอันสุดที่จะเยียวยารักษาได้ เป็นที่เศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่งแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ เพราะได้ขาดมุขมนตรีผู้ได้บำเพ็ญและกำลังบำเพ็ญกรณียกิจให้แก่ประเทศชาติอย่างใหญ่ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เป็นพิเศษ ให้ตั้งศพบำเพ็ญกุศล ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร พระราชทานโกศกุดั่นน้อย ได้เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานน้ำอาบศพ เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ๒๕๐๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้งดงานพระราชอุทยานสโมสร ซึ่งกำหนดให้มีในวันนั้น และได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนักมีกำหนด ๒๑ วัน แม้ทางรัฐบาลก็ได้ประกาศ

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ

ให้มีการปฏิบัติเป็นการไว้ทุกข์เป็นทางราชการตามกำหนดโดยทั่วไป ปรากฏว่า ความรู้สึกเศร้าสลดใจได้บังเกิดขึ้นโดยทั่วไปในประเทศ ตลอดจนถึงนานาอารยประเทศ เพราะเป็นที่รู้สึกร่วมกันว่า ได้ขาดผู้ที่ปฏิบัติกรณียกิจอย่างเข้มแข็งไปเสียผู้หนึ่ง ในขณะที่กำลังต้องการผู้ที่เข้มแข็ง

ท่านจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้มีกำเนิดในตระกูลทหาร ได้ศึกษาและเข้ารับราชการเป็นทหารมาตั้งแต่เบื้องต้นถึงตำแหน่งสูงยิ่ง และเมื่อได้รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและตำแหน่งในทางบริหารทั้งหลาย ก็ได้ปฏิบัติกรณียกิจทั้งปวงด้วยวิริยะอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง แก้ไขเหตุแห่งหายนะ ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้บังเกิดวัฒนะในด้านทั้งปวง เลือกสรรหาบุคคลผู้มีความรู้ความสามารถซึ่งเป็นคนดี เข้ามาช่วยกันดำริริเริ่มปฏิบัติราชการเพื่อความเจริญไพบูลย์ ดำเนินการป้องกันเหตุวิบัติต่าง ๆ อย่างเข้มแข็ง มีความจงรักภักดีโดยมั่นคง และเทิดทูนรักษาไตรรงค์แห่งประเทศชาติด้วยชีวิตและกำลังทั้งหมด ต้องด้วยลักษณะแห่งมหาอำมาตย์ผู้ซื่อสัตย์จงรักภักดี หรือมหาเสนาบดีคือแม่ทัพใหญ่ของพระมหาราชเจ้า หรืออย่างสูงก็เทียบด้วยปริณายกรัตน์ของพระเจ้าจักรพรรดิตามที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์ เพราะกรณียกิจที่ได้บำเพ็ญมากับผลที่ปรากฏขึ้นโดยลำดับ ได้ส่องถึงจิตใจที่เข้มแข็งภักดีและมุ่งดีโดยมั่นคงไม่เปลี่ยนแปลงตราบเท่าถึงอสัญญกรรม

อันความตายนั้นย่อมเป็นคติธรรมดาของชีวิต ทุก ๆ คนก็ย่อมรู้อยู่ด้วยกัน แต่ก็มักจะนึกว่าจะยังไม่ตายหรือไม่อยากนึกถึงทีเดียว จึงมีความรู้สึกเหมือนไม่ต้องตาย ทำให้บังเกิดความประมาทซึ่งมีอาการปราศจากสติเหนี่ยวรั้ง จึงมัวเมาเผลอเพลินไปในทางผิดต่าง ๆ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนให้นึกถึงคติธรรมดา เพื่อจะได้บังเกิดความไม่ประมาท ดังพระปัจฉิมพุทธโอวาทว่า วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ แปลความว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายทำความไม่ประมาทให้บริบูรณ์เถิด การทำความไม่ประมาทนั้น โดยตรงก็คือการทำสติส่งเสริมจิตใจให้มีกำลังที่จะปฏิบัติกรณียะทั้งหลาย ให้สำเร็จโดยไม่ผลัดวันประกันพรุ่ง

อัน พละ คือกำลังของจิตใจนั้น เป็นอุปการะให้บังเกิดความสำเร็จ ถ้ามีจิตใจอ่อนแอ

ก็ยากที่จะทำอะไรให้สำเร็จได้ ทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาทรงสอนให้อบรมกำลังใจในทางที่ดีไว้ ๕ ประการ ดังพระบาลีนิกเขปบทว่า ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว เสขพลานิ เป็นต้น แปลความว่า พละคือกำลังสำหรับผู้ศึกษาปฏิบัติเหล่านี้ ๕ ประการ คือ กำลังศรัทธา ๑ กำลังหิริ ๑ กำลังโอตตัปปะ ๑ กำลังความเพียร ๑ กำลังปัญญา ๑ มีอธิบายโดยสังเขปว่า

ข้อแรก กำลังศรัทธา ศรัทธา คือความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความหมายรวมถึงความจงรักภักดี ความเลื่อมใสในสิ่งที่ควรจงรักภักดีและเลื่อมใส ศรัทธาในทางอาณาจักรสำหรับชาวไทย ก็ได้แก่ความเชื่อเลื่อมใสจงรักภักดีที่ตั้งมั่นอยู่ในไตรรงค์ ซึ่งเป็นหลักเป็นประธานแห่งอาณาจักร ตลอดจนถึงเชื่อพึ่งในหลักกฎหมายและบทกฎหมายทั้งหลาย ในทางพุทธจักรหมายถึงความเชื่อในหลักกรรม อันนำให้บังเกิดความสำนึกในความรับผิดชอบต่อกรรม คือการงานที่ตนกระทำ และมีความเชื่อเลื่อมใสตั้งมั่นในพระพุทธาทิรัตนตรัย ศรัทธาในทางที่ถูกนี้ เมื่อตั้งมั่น ย่อมทำให้ปราศจากความสงสัยลังเลใจ มีความแน่ใจที่มั่นคง จึงเป็นพละคือกำลังใจเป็นเครื่องชักนำข้อแรก

ข้อสอง กำลังหิริ หิริ คือความรังเกียจต่อความชั่วทุจริต ละอายใจที่จะทำชั่วทุจริตเหมือนดังรังเกียจสิ่งที่ปฏิกูลไม่สะอาด

ข้อสาม กำลังโอตตัปปะ โอตตัปปะ คือความกลัวต่อความชั่วทุจริต เหมือนอย่างกลัวอสรพิษ กล่าวสั้นก็คือ กลัวผิดในสิ่งที่ผิด

ทั้งสองข้อนี้ ทำให้ไม่ปรารถนาและไม่กล้าที่จะทำผิดในสิ่งที่รู้ว่าผิด ทั้งทำให้ชอบความสะอาด เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาให้พ้นจากความผิดหรือความชั่วทุจริตทุกอย่าง ท่านจึงเรียกว่า ธรรมเป็นโลกบาล คือคุ้มครองรักษาโลก เป็นพละของจิตใจอีกคู่หนึ่ง

ข้อสี่ กำลังความเพียร ความเพียร หมายถึงความพยายามหรือความหมั่นขยัน ตรงกันข้ามกับความเกียจคร้าน ซึ่งมีลักษณะอ่อนแอท้อแท้ ความเพียรจึงมีลักษณะเข้มแข็งบากบั่นไม่ท้อถอย สมตามศัพท์ที่แปลว่า ความเป็นผู้กล้า คือกล้าที่จะเว้นไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำอย่างหนึ่ง กล้าที่จะทำสิ่งที่ควรทำอีกอย่างหนึ่ง คือเมื่อเป็นความผิดหรือเป็นความชั่วทุจริตซึ่งอาจมีเครื่องชวนใจให้ทำ ก็กล้าที่จะเว้นได้ หมายความว่า มีกำลังใจเข้มแข็งไม่พ่ายแพ้ต่อสิ่งชักชวนหรือ

ความปรารถนา แม้เคยเว้นไม่ได้มาแล้ว ก็พยายามเว้นที่จะไม่ทำต่อไป ซึ่งก็อาจเว้นได้ด้วยกำลังใจที่กล้าแข็ง ส่วนความเพียรลักษณะที่สอง คือ กล้าทำการที่ควรทำนั้น ท่านแสดงธาตุคือส่วนประกอบที่สำคัญไว้ ๓ ได้แก่ ความริเริ่ม ๑ ความดำเนินการที่ริเริ่มไว้นั้น ๑ ความทำการที่ดำเนินนั้นให้ก้าวหน้าไปโดยลำดับจนบรรลุถึงความสำเร็จ ๑ ความเพียรดังกล่าวเป็นพละของจิตใจ ข้อสำคัญในการปฏิบัติกิจทั้งปวง

ข้อห้า กำลังปัญญา ปัญญา คือความรู้ทั่วถึงความจริงตามเหตุผล เกิดจากการสดับตรับฟังมาก อ่านมาก การไตร่ตรองพิจารณาและการทดสอบปฏิบัติต่าง ๆ นำให้เกิดปัญญาที่เป็นตัวความฉลาดรู้ทั่วถึงทางเจริญ ทางเสื่อม ตลอดถึงวิธีปฏิบัติให้บรรลุถึงความเจริญเป็นพละของจิตใจข้อสำคัญคำรบห้า

ธรรมทั้ง ๕ ข้อนี้ เป็นพละของจิตใจสำหรับต่อต้านข้าศึกศัตรูภายใน หมายถึงกิเลสและความชั่วต่าง ๆ เช่นเดียวกับพลานามัยของร่างกายเป็นเครื่องต่อต้านโรค อุดหนุนให้สามารถบำเพ็ญกรณียกิจได้ทุกอย่าง ทั้งทางอาณาจักรและพุทธจักร หรือทั้งทางคดีโลกและคดีธรรม ผู้ที่มีพละภายนอกอันหมายถึงอำนาจหน้าที่ ถ้าขาดพละภายในของจิตใจ ก็ไม่อาจปฏิบัติกรณียกิจตามอำนาจหน้าที่ให้สำเร็จด้วยดีได้ ต่อเมื่อมีพละของจิตใจภายในอุดหนุน จึงอาจปฏิบัติกรณียกิจให้สำเร็จด้วยดี

ท่านจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี เป็นผู้ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ดำรงตำแหน่งที่มีพละคืออำนาจหน้าที่อันสำคัญยิ่ง เป็นจอมพลผู้บัญชาการทหารสูงสุด เป็นนายกรัฐมนตรี และได้ประกอบด้วยพละของจิตใจเป็นอย่างยิ่งเช่นเดียวกัน จึงปรากฏว่าเป็นผู้มีจิตใจเข้มแข็งมั่นคง มีศรัทธาคือความเชื่อเลื่อมใสที่แน่นอน มีหิริโอตตัปปะที่ทำให้ชอบสะอาด แม้ที่ปรากฏในภายนอก เช่น ชอบความสะอาดเรียบร้อยของบ้านเมือง มีความพากเพียรพยายาม ประกอบด้วยความอดทนและทนทานเป็นพิเศษ มีปัญญาตลอดถึงที่จะเลือกพนคนดีมีปัญญาทั้งหลายเข้ามาร่วมบำเพ็ญกรณียกิจ เมื่อมีพละภายในอยู่เพียงพอ ประกอบทั้งได้อาศัยพระบารมีเป็นพละคุ้มครอง จึงปรากฏว่า เป็นผู้ใช้พละคืออำนาจหน้าที่ที่มีอยู่เป็นอันมาก ในทางบำบัดทุกข์บำรุงสุข ป้องกันและเทิดทูนรักษา ริเริ่มดำเนินพัฒนากิจการทั้งปวง

สมเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยและพระราชทานพระมหากรุณาตลอดมา ดังที่ปรากฏอยู่

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทานที่ได้ทรงบำเพ็ญพระราชทานทั้งนี้ ซึ่งได้ตั้งอยู่ด้วยดีในพระสงฆ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์แก่จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี สมดังพระราชปณิธานอุทิศ โดยฐานะทุกประการ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูปจะได้รับพระราชทานสวดคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี ฉลองพระราชศรัทธาสืบต่อไป

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในพลกถา ยุติแก่เวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

พระธรรมเทศนา
เนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา

ปูชากถา

เนื่องในวันมาฆบูชา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๐

ปูชารเห ปูชยโต พุทฺเธ ยทิว สาวเก
ปปญฺจสมติกฺกนฺเต ติณฺณโสกปริทฺทเว
เต ตาทิเส ปูชยโต นิพฺพุเต อกุโตภเย
น สกฺกา ปุญฺญํ สงฺขาตุํ อิเมตฺตมปิ เกนจีติ.

บัดนี้ จักแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการฟังธรรม ตามสมควรแก่วันธัมมัสสวนะ อันเวียนมาถึงเข้า

อนึ่ง วันนี้เป็นวันมาฆปุณณมี ซึ่งพุทธศาสนิกชนทั่วไปกำหนดทำการบูชา ซึ่งเรียกว่า วันมาฆบูชา วันมาฆปุณณมีนี้ เป็นวันที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงธรรมโอวาทพิเศษ วางหลักพระพุทธศาสนาแก่พระสงฆ์ เพื่อที่พระสงฆ์สาวกจะได้ถือเป็นหลักในการประกาศพระพุทธศาสนา ดังที่ท่านได้กล่าวว่า เป็นวันจาตุรงคสันนิบาต ความประชุมแห่งองค์ทั้งสี่ กล่าวคือ ภิกษุจำนวน ๑๒๕๐ รูป ล้วนเป็นพระอรหันตขีณาสพ เป็นองค์อันหนึ่ง ล้วนเป็นผู้อุปสมบทด้วยวิธีที่สมเด็จพระบรมศาสดาได้ประทานให้เอง ด้วยพระดำรัสว่า จงเป็นภิกษุมา อันเรียกว่า เอหิภิกขุอุปสัมปทา เป็นองค์อันหนึ่ง ล้วนเป็นผู้ที่ได้มาเฝ้าเองมิได้นัดหมาย เป็นองค์อันหนึ่ง และวันนั้นเป็นวันมาฆปุณณมีเช่นวันนี้ เป็นองค์อันหนึ่ง เมื่อประกอบด้วยองค์สี่ประการนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงได้ทรงทำวิสุทธอุโบสถ กับพระภิกษุสงฆ์นั้น และทรงแสดงพระโอวาทปาฏิโมกข์ วางหลักพระพุทธศาสนาเป็นสูตรใน

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

การสั่งสอนและปฏิบัติ โดยคาถาหนึ่ง ก็มี ๓ ข้อ คือ สพฺพปาปสฺส อกรณํ การไม่ทำบาปทั้งปวง กุสลสฺสูปสมฺปทา การยังกุศลให้ถึงพร้อม สจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใส เอตํ พุทฺธานสาสนํ นี้เป็นศาสนาคือคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ดังนี้ พระโอวาทนี้ที่กล่าวว่าเป็นพระโอวาทพิเศษนั้น ก็เพราะว่า โดยปรกติ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงโอวาทเพื่อโปรดผู้ฟังให้เข้าถึงธรรมในชั้นใดชั้นหนึ่งเป็นพื้น แต่ในพระโอวาทนี้ ภิกษุซึ่งมาประชุมฟังนั้นล้วนเป็นพระอรหันตขีณาสพ ผู้เข้าถึงธรรมชั้นสูงสุดแล้ว ไม่ใช่เป็นผู้ที่ทรงแสดงธรรมโปรดให้บรรลุถึงธรรมขั้นใดขั้นหนึ่งสืบต่อไป ฉะนั้น พระโอวาทนี้จึงได้ทรงแสดงเพื่อวางหลักพระพุทธศาสนา สำหรับที่ภิกษุสงฆ์จะได้ถือเป็นหลักในการสั่งสอนอบรมในทางปฏิบัติสืบต่อไป การแสดงเรื่องวันมาฆบูชา และธรรมเบ็ดเตล็ดอย่างอื่น พร้อมทั้งพิธีบูชาในวันนี้ ได้กำหนดจะทำในภาคกลางคืน

ในเช้าวันนี้ ท่านกำหนดให้แสดงธรรมเรื่องการบูชา ตามบทอุทเทศที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า ปูชารเห ปูชยโต พุทฺเธ ยทิ จ สาวเก เป็นต้น ที่แปลความว่า เมื่อบุคคลบูชาพระพุทธะหรือสาวกของพระพุทธะที่ควรบูชา ผู้ล่วงธรรมเป็นเหตุเนิ่นช้า ผู้ข้ามความโศกและความระทมใจ เมื่อบุคคลบูชาผู้ควรบูชาเช่นนั้น ซึ่งดับแล้ว ไม่มีภัยแต่ที่ไหน ใคร ๆ ไม่อาจจะนับบุญของบุคคลที่บูชานั้นได้ว่า บุญนี้มีจำนวนเท่านี้ ดังนี้ นี่เป็นคำแปลในภาษิตบทอุทเทศที่ยกขึ้นไว้นั้น เมื่อกล่าวโดยสรุป ย่อมได้หัวข้อตามบทอุทเทศนี้อันจะพึงถือเป็นลำดับในการแสดงอรรถาธิบาย เป็น ๓ ประการ ๑. เรื่องการบูชา ๒. บุคคลผู้ควรบูชา ๓. บุญซึ่งเป็นผลอันเกิดจากการบูชานั้น จะได้อธิบายตามลำดับข้อนี้ เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษาและการปฏิบัติ

ประการแรก การบูชา การบูชานั้นก็หมายถึงการเข้าแสดงความเคารพด้วยใช้วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแม้ด้วยการแสดงด้วยกาย เช่น ประณมมือ นมัสการ กราบไหว้ แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้นได้แสดงการบูชาไว้ ๒ คือ อามิสบูชา อย่างหนึ่ง ปฏิบัติบูชาอย่างหนึ่ง อามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส คือการนำอามิส หมายถึงวัตถุ เช่น ดอกไม้ ธูปเทียนหรือสิ่งของ เข้าไปแสดงความเคารพตามวิธีที่นิยมกันนั้น ๆ ปฏิบัติบูชา บูชาด้วยการ

ปฏิบัติ หมายถึงการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของท่านซึ่งตนมีความเคารพบูชานั้น บูชาทั้งสองประการนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงยกย่องปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติเป็นยอด เพราะเหตุว่าอามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส คือวัตถุต่าง ๆ นั้น ไม่อาจดำรงพระพุทธศาสนาไว้ได้ แต่ว่าปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติ ย่อมเป็นการดำรงพระพุทธศาสนาไว้ได้ นี้เป็นอธิบายโดยย่อของเรื่องการบูชา

เมื่อมีการบูชา ก็ย่อมจะต้องมีบุคคลหรือวัตถุที่พึงบูชา จึงถึงหัวข้อที่สอง อันได้แก่บุคคลที่ควรบูชา เมื่อกล่าวโดยทั่วไป บุคคลที่เป็นที่บูชากันนั้นก็อาจกล่าวได้ว่ามีอยู่สองจำพวก คือ จำพวกหนึ่ง เป็นจำพวกที่ไม่ควรบูชา อีกพวกหนึ่ง สมควรรับการบูชา จำพวกที่ไม่ควรบูชานั้น ก็หมายถึงจำพวกที่ปราศจากคุณสมบัติอันสมควรรับการบูชา หรือประกอบด้วยโทษต่าง ๆ เมื่อไปบูชาคนที่มีโทษต่าง ๆ ไม่ประกอบด้วยคุณสมบัติที่ควรบูชา ก็ย่อมจะบังเกิดโทษแก่ผู้บูชาเอง ยิ่งไปปฏิบัติตามคำแนะนำคำสั่งสอนของบุคคลเช่นนั้นด้วย ก็ยิ่งประกอบด้วยโทษมาก เพราะฉะนั้น บุคคลที่ประกอบด้วยโทษ ปราศจากคุณสมบัติดังนี้ จึงเรียกว่าเป็นผู้ที่ไม่ควรบูชา ส่วนบุคคลที่ควรบูชานั้น ในทางพระพุทธศาสนา ก็ได้แก่พระพุทธะ คือพระผู้ตรัสรู้พระธรรม และแสดงพระธรรมคำสั่งสอน ตั้งพระพุทธศาสนาและพุทธบริษัทขึ้น กับสาวก คือศิษย์ของพระองค์ ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติดีตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ บุคคลสองจำพวกนี้ คือ พระพุทธะ และสาวกของพระพุทธะ ได้ชื่อว่าเป็นบูชารหะ คือบุคคลผู้ควรบูชา

เพราะอะไร ก็เพราะว่า พระพุทธะนั้นทรงประกอบด้วยพระคุณดังที่แสดงไว้ในบทอุทเทศ

ประการที่หนึ่ง ล่วงธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า ธรรมอะไรเป็นเหตุให้เนิ่นช้า อันหมายความว่าไม่รวดเร็ว แต่ว่าล่าช้า ธรรมเป็นเหตุให้เนิ่นช้านี้ อาจแสดงได้ในอันดับต่าง ๆ เมื่อกล่าวถึงประโยชน์ปัจจุบันอันเป็นประโยชน์ที่สามัญชนทั่วไปต้องการ อันเป็นประโยชน์ในทางคดีโลก ธรรมเป็นเครื่องล่าช้า ก็ได้แก่ความเกียจคร้านเป็นหัวหน้า เมื่อบุคคลมีความเกียจคร้าน ไม่ขยันประกอบการงานให้สำเร็จลุล่วงไปทันการทันสมัย ก็ย่อมจะเป็นผู้อยู่ล้าหลัง

ต้องตกต่ำ เสื่อมทรามในประโยชน์อันตนจะพึงได้ในคดีโลก เป็นผู้มีวิชาไม่ทันคนอื่น มีทรัพย์ไม่ทันคนอื่น มีสุขสมบัติต่าง ๆ ไม่ทันคนอื่น เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านี้อันมีความเกียจคร้านเป็นหัวหน้า จึงชื่อว่าธรรมเนิ่นช้าสำหรับประโยชน์ปัจจุบัน ส่วนประโยชน์ภายหน้าอันเป็นคดีโลกอีกก็เช่นเดียวกัน ธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า ก็ได้แก่ความที่บุคคลขาดศรัทธาความเชื่อที่ถูกต้อง ขาดปัญญาความรู้ที่ถูกต้องเป็นต้น เมื่อมีความเชื่อผิด อันเป็นเหตุถือผิดมีความรู้ผิด อันเป็นเหตุให้หลง เมื่อเป็นดังนี้ ก็ให้เกิดความเนิ่นช้าเพราะเหตุที่มีความเชื่อผิดหรือมีความหลงอยู่นั้น ธรรมเหล่านี้ มีความเชื่อผิด ความรู้ผิดเป็นต้น จึงเป็นธรรมเครื่องเนิ่นช้าสำหรับผู้ที่ต้องการประโยชน์ภายหน้า อันเป็นทางคดีโลกเช่นเดียวกัน ส่วนธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า อันเป็นปรมัตถธรรม คือธรรมที่มีเนื้อความอย่างสูงขึ้นไป ก็ได้แก่ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทาน ความยึดมั่น ถือมั่น ก็เพราะว่าเมื่อมีความอยาก มีความยึดมั่นอยู่ในสิ่งอันใด ก็ย่อมจะมีความติดอยู่ในสิ่งอันนั้น ไม่หลุดพ้นไปได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องเป็นผู้เนิ่นช้า เพราะความที่ติดอยู่สยบอยู่ในสิ่งที่ยึดถือไว้นั้น สยบอยู่ยึดถือไว้นานเท่าไร ก็ย่อมจะมีความเนิ่นช้าเท่านั้น พระพุทธะได้ทรงละตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ จึงไม่ทรงติดอยู่ ไม่ทรงข้องอยู่ในสิ่งทั้งปวงในโลก เพราะฉะนั้นจึงทรงเป็นผู้หลุดพ้นไปได้ ไม่ต้องติดอยู่เนิ่นช้าในสิ่งนั้น ๆ ทรงพ้นไปได้โดยฉับพลันที่ได้ทรงละตัณหาและอุปาทานเสียได้ เพราะฉะนั้น จึงได้พระนามว่า ผู้ล่วงธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า

พระคุณประการที่ ๒ ผู้ข้ามความโศกและความระทมใจ ความโศกและความระทมใจนี้ เป็นทุกข์ทางใจอย่างหนึ่ง ที่บุคคลทุก ๆ คนย่อมจะได้เคยประสบ ก็เพราะว่าประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักบ้าง พลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักบ้าง รวมความเข้าแล้วก็คือความปรารถนาที่ไม่ได้สมหวัง เมื่อมีความปรารถนาไม่ได้สมหวัง จึงเกิดความโศกและความระทมใจขึ้น ระดับของความโศกและความระทมใจนี้ ย่อมขึ้นอยู่แก่ระดับของความปรารถนา เมื่อมีความปรารถนาแรง ความไม่สมหวังก็จะต้องแรง ความโศกความระทมใจก็ย่อมแรง ถ้ามีความปรารถนาอ่อน ความไม่สมหวังก็อ่อน ความโศกและความระทมใจก็ย่อมจะอ่อน

ก็แหละ อันความปรารถนานั้นจะต้องไม่สมหวังเรื่อยไป หรือย่อมจะมีสมหวังอยู่บ้าง ในข้อนี้ถ้าพิจารณาอย่างเผิน ๆ ก็ย่อมจะเห็นว่ามีความสมหวงบ้างเป็นครั้งเป็นคราว แต่หาก พิจารณาโดยแท้จริงแล้ว ขึ้นชื่อว่าความปรารถนาแล้ว ย่อมไม่มีความสมหวังอยู่ในความ ปรารถนานั้น กล่าวคือความปรารถนาของบุคคล ก็ย่อมปรารถนาที่จะให้ประจวบกับสิ่งที่ เป็นที่รัก สิ่งใดซึ่งเป็นที่รัก ต้องการให้พบ ให้อยู่ยั่งยืนอยู่กับสิ่งนั้นตลอดไปจนนิรันดร และโดยตรงกันข้าม ก็ย่อมปรารถนาที่จะพลัดพรากจากสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก สิ่งอันใดไม่เป็นที่รัก เช่น บุคคลผู้ซึ่งเป็นศัตรูกัน หรือวัตถุที่ไม่ชอบ ไม่เจริญตา ไม่เจริญใจ หรือไม่อยากที่จะให้ บุคคลหรือวัตถุนั้นเสื่อมสิ้นไปเสียหมดเสีย ความปรารถนาของบุคคลนี่เอง เป็นเครื่องสร้าง สิ่งที่เป็นที่รัก หรือไม่เป็นที่รักขึ้น และย่อมไม่มีอิ่ม ไม่มีความเต็มอยู่กับความปรารถนานั้น เช่น หากจะถามว่า ปรารถนาจะให้อยู่กับสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นเวลานานสักเท่าใด หนึ่งปีพอไหม สามปีพอไหม ถ้าถามดังนี้แล้ว ก็ได้คำตอบว่าไม่พอ ก็ต้องเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ รวมความว่าเป็น นิรันดร เป็นอันว่าไม่อยากให้สิ่งที่รักพรากเลย ถ้าสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็อยากให้พรากเสียโดยเร็ว ไม่อยากที่จะพบ ไม่อยากที่จะเห็น เมื่อเป็นดังนี้ ความสมปรารถนาจะพึงมีได้อย่างไร ใจของ บุคคลเองซึ่งตั้งความรักหรือความเกลียดไว้ ก็ยังเปลี่ยนได้เสียแล้ว หรือไม่เที่ยงเสียแล้ว เมื่อ เป็นเช่นนี้ จะเอาอะไรว่าเป็นสิ่งที่เที่ยง เป็นสิ่งที่มั่นคงและยั่งยืน เพราะฉะนั้น ความปรารถนา ของบุคคลจึงหาความสมหวังไม่ได้ เมื่อเป็นทาสของความปรารถนาอยู่ตราบใด ก็ต้องมีโศก ระทมใจอยู่ตราบนั้น เมื่อเป็นดังนี้ จึงไม่พ้นไปจากความโศกความสะเทือนไปได้ ส่วนพระ พุทธะซึ่งเป็นพระผู้ตรัสรู้ธรรม ได้ทรงมีพระปัญญาเห็นสัจจธรรม คือธรรมเป็นตัวความจริง ว่าความปรารถนาอันนี้แหละเป็นสมุทัยสัจจ์ ความจริงคือสมุทัย เหตุให้บังเกิดความทุกข์ เมื่อ เป็นดังนี้ จึงได้ทรงละสมุทัย ความดิ้นรนทะยานอยากนี้ได้ โดยความก็คือละตัณหาอุปาทาน ดังกล่าวในข้อก่อนนั้นเอง เมื่อละสมุทัยได้แล้ว ก็สิ้นความปรารถนา เมื่อสิ้นความปรารถนา ความโศกและความระทมจึงไม่มี จึงทรงห้ามความโศกระทมใจไว้ได้

พระคุณบทประการที่สาม ผู้ดับ ก็หมายถึงผู้ดับซึ่งกิเลส คือตัณหาอุปาทานดังกล่าว นั้น ดับสิ้นคือดับความโศกความระทมใจดังกล่าวนั้นได้ เป็นผู้ดับสนิททางจิตใจ

พระคุณบทประการที่สี่ ไม่มีภัยแต่ที่ไหน คือเพราะเป็นผู้ดับดังนั้น จึงไม่มีกลัวอะไรจากอะไร คือไม่ต้องกลัวว่าจะพลัดพรากจากอะไร ไม่ต้องกลัวว่าจะประจวบกับอะไร ไม่กลัวว่าอะไรจะมาเป็นภัย ไม่มีมรณภัย และไม่มีภัยใด ๆ ที่จะทำให้บังเกิดความกลัว อีกประการหนึ่ง ไม่เป็นภัยแก่ใคร ไม่โลภอยากได้ของใคร ไม่โกรธใคร ไม่หลงในอะไร จึงไม่เป็นภัยแก่ใครแม้ด้วยใจ ไม่ต้องกลัวว่าจะประกอบกรรมที่เป็นภัยแก่ใคร พระพุทธะได้ทรงประกอบด้วยคุณเหล่านี้ ประการที่หนึ่ง ล่วงธรรมเป็นที่เนิ่นช้า ประการที่สอง ข้ามความโศกและความระทมใจ ประการที่สาม ดับคือดับกิเลสและกองทุกข์ ประการที่สี่ ไม่มีภัยแต่ที่ไหน หรือว่าไม่เป็นภัยแก่ใคร ๆ ในที่ไหน

พระพุทธะได้ทรงประกอบด้วยพระคุณเหล่านี้ ทรงแสดงธรรมสั่งสอน ก็ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ล่วงธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้าเป็นต้น สาวกผู้เป็นศิษย์ของพระองค์ ก็ปฏิบัติธรรมที่พระองค์ทรงสั่งสอนนั้นจนเป็นผู้ล่วงธรรมที่เนิ่นช้าได้ หรือว่าเป็นผู้กำลังปฏิบัติอยู่เพื่อล่วงธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้านั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นปูชารหะ คือ เป็นบุคคลที่ควรบูชา

เมื่อบูชาบุคคลที่ควรบูชาเช่นนั้นจะได้ผลอะไร จึงมาถึงหัวข้อที่สาม คือว่าได้บุญที่ไม่อาจจะนับได้ว่าบุญนี้มีประมาณเท่านี้

คำว่าบุญนั้น โดยเหตุเป็นชื่อของการปฏิบัติเป็นเครื่องล้างความชั่วร้าย โดยผลเป็นชื่อของความสุข ได้ในพระพุทธภาษิตแสดงธรรมโดยผลไว้ว่า **มา ภิกฺขเว ปุญฺญานํ ภายิตฺถ** เป็นต้น ที่แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญ บุญ เป็นชื่อของความสุข ดังนี้ นี้เป็นบุญโดยผล อันจะบังเกิดจากบุญโดยเหตุ คือการปฏิบัติเป็นเครื่องชำระล้างความชั่วร้าย ก็แหละการบูชาท่านผู้ควรบูชา ด้วยอามิสก็ตาม ด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของท่านก็ตาม เมื่อบูชาด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของท่าน ก็ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อละธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า เพื่อข้ามความโศกและความระทมใจ เพื่อดับกิเลสและกองทุกข์ และเพื่อไม่ทำตนให้เป็นภัยแก่ใคร ๆ ทั้งตนเองก็ไม่มีภัยจากที่ไหน เพราะว่าดับกิเลสและกองทุกข์เสียได้ เมื่อเป็นดังนี้ การปฏิบัติดังนี้ จึงชื่อว่าเป็นบุญโดยแท้ เพราะการชำระกาย วาจา และใจโดยบริสุทธิ์ เป็นไปตามโอวาทของพระพุทธเจ้าในวันมาฆปุณณมีนี้ ที่ว่าการ

ไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ การทำบุญกุศลให้ถึงพร้อม ๑ การชำระจิตของตนให้ผ่องใส ๑ การปฏิบัติดังนี้ จึงเป็นตัวบุญโดยตรง เป็นเครื่องชำระความชั่วร้ายทั้งปวง เป็นเหตุให้ประสบบุญโดยผลคือความสุขอันเกิดจากความปฏิบัติทางกาย ทางวาจา และทางใจ บุญดังกล่าวนี้ย่อมเป็นสิ่งซึ่งนับไม่ได้ว่าเท่าไร เพราะไม่ขึ้นอยู่แก่ตัณหาอุปาทาน ถ้าหากว่าการทำบุญขึ้นอยู่แก่ตัณหาอุปาทาน เหมือนอย่างว่าการทำบุญรักษาศีลก็ดี ให้ทานก็ดี แล้วก็อธิษฐานขอลาภขอผลต่าง ๆ ซึ่งเป็นตัวความโลภ อย่างนี้นับได้ว่าเท่าไร สุดแต่ว่าต้องการลาภผลเท่าไร ก็นับเอาเท่านั้น แต่ถ้าหากว่าเป็นการทำบุญเพื่อละตัณหาอุปาทาน ซึ่งเป็นบุญโดยตรง ไม่มีจำนวนอะไรนับ เพราะไม่ต้องการอะไรที่จะนับว่าเท่าไร จะได้อะไรเท่าไร จะเสียอะไรเท่าไร นี้เป็นตัวบุญโดยตรง การทำบุญโดยตรง ซึ่งเป็นปฏิบัติดีชอบนี้ จึงนับไม่ได้ว่า บุญนี้มีประมาณเท่านี้ เพราะเป็นการปฏิบัติโดยตรงตามธรรมของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นปฏิบัติบูชา

การแสดงธรรมในวันมาฆะตอนเช้านี้เรื่องการบูชา แสดงตามบทอุทเทศ มีอธิบายโดยสังเขปฉะนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลมาทำการบูชาท่านที่ควรบูชาด้วยวิธีบูชาทั้งสอง ย่อมชื่อว่าได้กระทำบุญที่นับไม่ได้ในทางพระศาสนา มีอรรถาธิบายดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้.

วิสาขธรรมกถา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

เรียบเรียง

ในอภิลักขิตสมัย เสด็จพระราชดำเนิน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา

ณ วัดพระแท่นดงรัง อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

วันศุกร ที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๑๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

มหาการุณิโก นาโถ หิตาย สพฺพปาณินํ

ปูเรตฺวา ปารมี สพฺพา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมนฺติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในวิสาขธรรมกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลวิสาขบูชา ที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ (และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ) ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญเป็นพุทธบูชาพิเศษ ณ วัดพระแท่นดงรังนี้ ด้วยอำนาจพระราชศรัทธาปสาทะที่ตั้งมั่นในพระพุทธาทิรัตนตรัย และด้วยอำนาจพระมหากรุณาในวัดและพสกนิกรซึ่งได้มาประชุมกันเฝ้าชมพระบารมี และโดยเสด็จพระราชกุศลวิสาขบูชาอยู่ในที่นี้.

วัดพระแท่นดงรังนี้ ได้มีปูชนียวัตถุสำคัญคือพระแท่นศิลา เป็นที่นับถือบูชาของมหาชน ในฐานะเป็นพระแท่นเป็นที่เสด็จบรรทมปรินิพพาน แห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า พระแท่นศิลานี้ เป็นหินแท่งทึบหน้าลาดรูปคล้ายแท่นหรือเตียงนอนแห่งเชิงเขา ซึ่งเดิมกล่าวว่ามีต้นรังขึ้นอยู่สองข้าง และบริเวณนี้เป็นดงรัง จึงมีลักษณะภูมิประเทศบางอย่างตรงกับพรรณนาไว้ในพุทธประวัติว่า สมเด็จพระบรมศาสดาได้เสด็จบรรทมปรินิพพานบนพระแท่นระหว่างไม้สาละ ที่แปลกันมาว่าไม้รังทั้งคู่ ในสาลวโนทยานอันเป็นที่แวะพักแห่งมัลลกษัตริย์เมืองกุสินารา สาลวโนทยานก็คืออุทยานดงไม้สาละหรือดงรัง ตามที่โบราณ

เรียบเรียงให้ พระครูพุทธมัญจาภิบาล ถวาย ในอภิลักขิตสมัยดังกล่าว ณ วัดพระแท่นดงรัง.

แปลกันมา ได้มีวิหารที่สร้างครอบพระแท่นมาช้านาน และได้มีเขาถวายพระเพลิงซึ่งเป็นเทือกเดียวกัน มีมณฑปสร้างอยู่บนยอดเขา ในที่ซึ่งนับถือในฐานะเป็นที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ภายในมีพระพุทธบาท นอกจากนี้ยังมีวิหารพระทรมานกาย วิหารพระอานนท์ กับยังมีสิ่งอื่น ๆ ที่นับถือกันว่าเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยสมเด็จพระบรมศาสดา เช่น บ่อบ้วนพระโอฐที่ด้านหลังวิหารพระแท่นดงรัง เป็นต้น ได้มีกำหนดงานนมัสการพระแท่นดงรังเป็นงานเทศกาลประจำปี ตั้งแต่วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันเพ็ญกลางเดือน ๔ ทุกปี ปรากฏว่ามีพุทธศาสนิกชนพากันมานมัสการจากทิศานุทิศเป็นจำนวนมากทุกปี.

ได้มีจารึกบัญชีรายนามราษฎร และพระสงฆ์ผู้บูรณะพระแท่นดงรัง ซ่อมสร้างวิหารและสิ่งต่าง ๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ในรัชกาลที่ ๓ แสดงว่าพระแท่นดงรังได้เป็นปูชนียสถานสำคัญขึ้นก่อนนั้นมานานแล้ว และปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ว่า "เมื่อปีกุนเบญจศก (พ.ศ. ๒๔๐๖) ที่พระแท่นดงรัง ก็โปรดให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองราชบุรี ทำวิหารพระอุโบสถที่ค้างอยู่เสียให้แล้ว แล้วให้ทำพระเจดีย์ขึ้นที่หลังพระแท่นองค์หนึ่ง การได้ทำอิฐไว้ ภายหลังโปรดให้เลิกเสีย การจึงค้างมา และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ ฯ มาทรงนมัสการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลนั้น ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงนมัสการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๒ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสไทรโยคได้เสด็จพระราชดำเนินมาประทับแรมทรงสมโภชพระแท่นดงรัง เมื่อวันอังคาร แรม ๔ ค่ำเดือนยี่ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๒๐ ได้ทรงพระราชนิพนธ์เล่าเรื่องพระแท่นดงรัง เขาถวายเพลิงและบริเวณพระแท่นไว้อย่างละเอียดน่ารู้ ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทรงซ้อมรบเสือป่า ณ ค่ายหลวงบ้านโป่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ภายหลังการซ้อมรบเสือป่าเสร็จแล้ว ได้เสด็จ ฯ มาทรงนมัสการพระแท่นดงรังครั้งหนึ่ง นอกจากนี้ ได้มีเจ้านายผู้ใหญ่เสด็จมาทรงนมัสการในรัชกาลต่าง ๆ อีกหลายพระองค์.

ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์พระแท่นดงรังไว้ตอนหนึ่งว่า "ผู้ที่รู้อยู่ทั่วถึงจะไหว้กราบในที่มีพระพุทธรูป สถูป หรือสิ่ง

อื่น ๆ ซึ่งเป็นเจดียฐาน ฤๅจะไหว้กราบในที่แจ้ง ในชายคาที่ไม่มีเจดียฐานก็ดี ต้องส่งใจระลึกถึงพระคุณพระพุทธเจ้า แล้วไหว้กราบทุกครั้งทุกคราว และพระแท่นดงรังนี้เล่าก็เป็นเจดียฐานอันหนึ่ง ซึ่งควรจะส่งใจระลึกถึงพระพุทธเจ้าที่เสด็จปรินิพพาน ในเมืองกุสินารายณ์ที่บำรังของมัลลกษัตริย์ ก็เหมือนหนึ่งได้นมัสการในที่นั้นเหมือนกัน.... เจดียฐานต่าง ๆ ยกไว้เป็นเครื่องชักนำใจให้ส่งไประลึกถึงคุณพระพุทธเจ้าโดยง่ายขึ้นกว่าที่จะนึกเปล่า ๆ เพราะดังนั้น ถ้าเจดียฐานแห่งใดความเป็นที่เชื่อ ที่เลื่อมใส เพราะมีหลักฐานเป็นพยานสำคัญได้ ก็มีแรงจะชักจูงความเลื่อมใสให้มากขึ้น ซึ่งว่าเปรียบเทียบมาดังนี้ เพราะจะให้เป็นประโยชน์ที่จะนำความเลื่อมใสเท่านั้น ใช่จะว่าพระแท่นไม่แท้ไหว้ไม่ได้บุญ.... ถ้าเป็นเจดียฐานแห่งใด ๆ ก็ดี ผู้ใดมีน้ำใจไหว้ดี ก็จะมีอานิสงส์ ถ้าไหว้ไม่ดี ก็จะเหมือนกับเดินไกวแขนเล่นเหมือนกัน..."

บัดนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระราชดำริเห็นความสำคัญของพระแท่นดงรังว่า เป็นปูชนียสถานสำคัญแห่งหนึ่งของบ้านเมือง ซึ่งสมเด็จพระบุรพมหากษัตริยาธิราชเจ้าหลายพระองค์ ได้เคยเสด็จ ฯ มาทรงสักการบูชาในอภิลักขิตกาลวิสาขปุณณมีนี้ ชื่อว่าได้พระราชทานความยกย่องปูชนียสถานแห่งนี้เป็นพิเศษ และพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญในที่นี้ ด้วยพระราชหฤทัยทรงระลึกในพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ก็จะสัมฤทธิอานิสงส์เพิ่มพูนพระบารมี เป็นเหมือนหนึ่งได้เสด็จไปทรงนมัสการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในที่เสด็จปรินิพพานแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สมดังพระราชนิพนธ์ทรงพรรณนานั้น.

วันวิสาขปุณณมี คือวันพระจันทร์เพ็ญเสวยกลุ่มดาวฤกษ์วิสาขะ เป็นวันที่พระโบราณาจารย์กล่าวกำหนดไว้ว่า เป็นวันตรงกับวันเสด็จประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า พุทธศาสนิกชนทั่วไปจึงถือเป็นวันสำคัญวันหนึ่งในพระพุทธศาสนา และทำการบูชาด้วยวิธีบูชาต่าง ๆ ตามที่กำหนดขึ้นในวัด ในปูชนียสถานนั้น ๆ ด้วยน้อมจิตระลึกถึงพระพุทธคุณ กับทั้งพระธรรมคุณ พระสังฆคุณเป็นอารมณ์ การบูชาในวันวิสาขปุณณมีนี้ เรียกว่า "วิสาขบูชา"

พระประวัติแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาที่เกี่ยวแก่เหตุการณ์สำคัญทั้ง ๓ วาระนี้ มีความโดยย่อว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระบรมศาสดา ได้ประสูติจากพระครรโภทรพระพุทธมารดา ณ ลุมพินีวัน ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์และกรุงเทวทหะต่อกัน เมื่อวันวิสาขปุณณมีก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี พระองค์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ คำว่า "โพธิสัตว์" เป็นคำเรียกพระองค์เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ แปลว่า "ผู้ข้องอยู่ในความตรัสรู้ ผู้ติดคือรักใคร่ในความรู้" เพราะพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพุทธการกธรรม คือธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ได้แก่บารมีธรรม ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา ทั้ง ๔ นี้เป็นข้อใหญ่ และวิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐานะ เมตตา อุเบกขา ทั้ง ๖ นี้เป็นข้ออุปการะเพื่อพระสัพพัญญุตญาณโดยส่วนเดียว ครั้นพระบารมีที่ได้ทรงสร้างสมบำเพ็ญมาเต็มเปี่ยมแล้ว พระโพธิสัตว์ก็ได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ ควงไม้อัสสัตถพฤกษ์ ที่เรียกต่อมาว่าไม้โพธิ์ ณ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคมมคธรัฐ ในราตรีแห่งวันวิสาขปุณณมี ในปีก่อนพุทธศักราช ๔๕ ครั้นได้ตรัสรู้แล้ว ก็ได้เสด็จจาริกไปประกาศพระธรรมที่ได้ตรัสรู้นั้นสั่งสอนเวไนยนิกร คือหมู่ชนผู้ที่ควรแนะนำได้ ในคามนิคมชนบทต่าง ๆ เป็นพระศาสดาเอกผู้ทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาและบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้ตั้งมั่นขึ้นในโลกตลอดเวลา ๔๕ ปี จึงได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ ระหว่างสาลพฤกษ์ทั้งคู่ ในสาลวันกรุงกุสินารา มัลลรัฐ ณ ปัจฉิมยามแห่งราตรีวิสาขปุณณมี ตั้งต้นนับพุทธศกแต่นั้นมา แต่ในประเทศไทย นับโดยอดีตภาค คือส่วนล่วงไปแล้ว ๑ ปี จึงนับเป็นหนึ่ง จำเดิมแต่นั้นมาจนถึงปีปัจจุบันบัดนี้ นับตามนิยมที่รับมาจากคัมภีร์ที่รจนาไว้ในลังกาทวีป โดยอดีตภาคล่วงไปแล้วได้ ๒๕๑๒ ปี บริบูรณ์.

เหตุการณ์สำคัญแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า คือประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ได้บังเกิดขึ้นในวันวิสาขปุณณมีตรงกันทั้ง ๓ วาระ นับว่าเป็นอัศจรรย์ไม่เคยมีแต่ที่พึงเห็นว่าเป็นข้ออัศจรรย์อย่างที่สุดไม่มีสิ่งอัศจรรย์อื่นเทียมถึง คือความที่พระองค์ทรงมีพระวิริยะอย่างยอดเยี่ยม ทรงบำเพ็ญพระบารมีทั้งปวงจนได้ตรัสรู้พระธรรม ครั้นตรัสรู้แล้วก็ทรงมีพระมหากรุณา ไม่ทรงเห็นแก่ความเหนื่อยยาก เสด็จจาริกไปประกาศพระธรรม

สั่งสอนตลอดพระชนมชีพ ทรงปลูกโพธิพฤกษ์ คือพระพุทธศาสนาขึ้นให้หยั่งรากลึกงอกงามขึ้นในโลก และดำรงอยู่เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขตราบเท่าถึงปัจจุบันนี้ ฉะนั้นจึงเป็นเหตุให้ความประสูติขึ้นในโลกแห่งพระองค์ เป็นความประสูติแห่งพระโพธิสัตว์ผู้ที่จะได้ตรัสรู้ ให้ความตรัสรู้ของพระองค์เป็นความตรัสรู้แห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และให้ความปรินิพพานของพระองค์ เป็นความปรินิพพานแห่งองค์พระศาสดาเอกแห่งโลก ผู้แผ่พระอนันตคุณออกไปแก่โลกโดยพ้นประมาณ ยังความระลึกถึงพระคุณให้เกิดขึ้นในจิตใจของมหาชนยั่งยืนมาทุกรุ่นทุกสมัยโดยไม่จืดจาง แม้จะได้เสด็จปรินิพพานมาช้านาน ไม่ปรากฏพระพุทธสรีระอีกต่อไปแล้ว แต่ก็ยังปรากฏพระพุทธคุณดำรงอยู่ เป็นส่วนอมตะพ้นจากความเกิดแก่เจ็บตายในสังสารวัฏ จึงชื่อว่าทรงดำรงอยู่โดยไม่ดับสูญด้วยพระคุณ อันท่านแสดงประมวลลงโดยย่อเป็น ๓ คือ พระปัญญาคุณ พระคุณคือพระปัญญาความรู้จริงในสัจจธรรมธรรมที่เป็นสัจจะ พระวิสุทธิคุณ พระคุณคือความบริสุทธิ์จริง พระกรุณาคุณ พระคุณคือพระกรุณาโปรดช่วยให้พ้นทุกข์ได้จริง สมดังบทแสดงพระพุทธคุณว่า

พุทฺธวารหนฺตวรตาทิคุณาภิยุตฺโต
สุทฺธาภิญาณกรุณาหิ สมาคตตฺโต
โพเธสิ โย สุชนตํ กมลํว สูโร

แปลความว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ประกอบด้วยพระคุณ มีความเป็นพระอรหันต์เป็นต้น มีพระองค์ประกอบแล้วด้วยพระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ ทรงยังหมู่คนดีให้เบิกบานแล้ว เหมือนอย่างดวงอาทิตย์ยังดอกบัวให้บาน ฉะนั้น

พระพุทธคุณนี้ ย่อมปรากฏ เพราะพระองค์ได้ทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนหมู่คนดีคือเวไนยนิกรให้รู้ตาม และพระธรรมก็ย่อมปรากฏเป็นคุณประโยชน์แก่สาธุชนผู้ได้สดับฟังและปฏิบัติตามภูมิชั้น สมตามบทคาถาแสดงพระธรรมคุณว่า

สฺวากฺขาตตาทิคุณโยควเสน เสยฺโย
โย มคฺคปากปริยตฺติวิโมกฺขเภโท
ธมฺโม กุโลกปตนา ตทธาริธารี

แปลความว่า พระธรรมเป็นของอันประเสริฐ ด้วยอำนาจแห่งความประกอบด้วยคุณ มีความเป็นสวากขาตธรรม คือธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วเป็นต้น จำแนกออกได้เป็น มรรค ผล นิพพาน และปริยัติธรรม พระธรรมรักษาผู้ดำรงธรรมนั้นมิให้ตกไปในโลกที่ชั่ว

หมู่แห่งสาวกผู้ได้สดับฟังธรรม เป็นผู้ปฏิบัติดำรงธรรมด้วยตนและดำรงธรรมให้สืบต่อมาชื่อว่าพระสงฆ์ ย่อมปรากฏคุณตามบทแสดงพระสังฆคุณว่า

สทฺธมฺมโช สุปฏิปตฺติคุณาภิยุตฺโต
โยฏฺฐพฺพิโธ อริยปุคฺคลสงฺฆเสฏฺโฐ
สีลาทิธมฺมปวราสยกายจิตฺโต

แปลความว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้เกิดจากพระสัทธรรม ประกอบแล้วด้วยพระคุณมี สุปฏิปัตติคุณเป็นต้น เป็นหมู่แห่งอริยบุคคลผู้ประเสริฐ ๘ จำพวก มีกายและจิตอาศัยธรรมอันประเสริฐมีศีลเป็นต้น ดังนี้

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ทั้ง ๓ นี้รวมกันเรียกว่า พระรัตนตรัย เป็นหลักเป็นประธานแห่งพระบวรพุทธศาสนา และพระพุทธศาสนากล่าวคือพระธรรมที่พระผู้มีพระ-ภาคเจ้า ได้ทรงแสดงแล้ว และพระวินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว จะดำรงอยู่ยืนนานก็อาศัยพุทธบริษัทนี้เอง ปฏิบัติตนเองอยู่ในธรรมเป็นส่วนเหตุ ๕ ประการ คือฟังธรรมโดยเคารพ เรียนธรรมโดยเคารพ ทรงจำธรรมโดยเคารพ เพ่งพินิจให้เข้าใจอรรถ คือเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้โดยเคารพ รู้ทั่วถึงอรรถคือเนื้อความหรือผล รู้ทั่วถึงข้อธรรมหรือเหตุแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมโดยเคารพ บุคคลผู้ปฏิบัติอยู่ในข้อเหล่านี้ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อความตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรมคือศาสนา พระพุทธศาสนาจักไม่อันตรธาน แต่จักตั้งอยู่นานตราบเท่าที่มีการปฏิบัติอยู่ และการปฏิบัติดังนี้ ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงสรร-เสริญว่าเป็นการบูชาอย่างประเสริฐ เพราะเป็นเหตุดำรงพระพุทธศาสนาไว้ได้ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชปรารภวันวิสาขปุณณมี ซึ่งเป็นวันตรงกับวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน แห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้

เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขปุณณมี ณ วัดพระแท่นดงรัง อันเป็นปูชนียสถานสำคัญนี้ ชื่อว่าได้ทรงปฏิบัตินำพสกนิกรพุทธศาสนิกชนทั้งปวง เพื่อความดำรงยั่งยืนแห่งพระพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์สุขแห่งประชานิกรทั่วไปทุกหมู่เหล่า พระราชจริยาวัตรทั้งนี้ย่อมเป็นที่แซ่ซ้องสาธุการ และถวายพระพรชัยมงคลแห่งเทพและมนุษย์ทั่วไป

มหาการุณิโก นาโถ หิตาย สพฺพปาณินํ
ปูเรตฺวา ปารมี สพฺพา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เต ชยมงฺคลํ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้พระนาถะ ประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงบำเพ็ญพระบารมีทั้งปวง เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตวโลกทั้งปวง ทรงบรรลุพระสัมโพธิญาณแล้ว ด้วยสัจจวาจานี้ ขอชัยมงคลจงมีแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า

อนึ่ง ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยอดิสัยอุดมมงคล และอำนาจพระราชกฤษฎาภินิหารกุศลบารมี จงได้โปรดอภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ และพระราชโอรสธิดา ให้ทรงพระเกษมสำราญนิรมลปราศจากอริราชศัตรูปัจจามิตร และอุปสรรคอันตรายทั้งปวง ให้ทรงพระเจริญด้วยสรรพพรชัยมงคล เสด็จสถิตเป็นพระนาถะเป็นที่ร่มเกล้าแห่งประชานิกรทุกหมู่เหล่า ตลอดจิรกาล

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในวิสาขธรรมกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี พอสมควรแก่เวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

ติลักขณกถา

เนื่องในวันอัฏฐมีบูชา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๕๐๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อุปฺปาทา วา ภิกฺขเว ตถาคตานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานํ ฐิตา ว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ.

บัดนี้ จะแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการฟังธรรมตามสมควรแก่วันธรรมสวนะ คือวันที่เป็นที่ฟังธรรม อันเวียนมาถึงเข้า ณ บัดนี้

อนึ่ง วันนี้เป็นวันที่ท่านกำหนดเป็นวันทำการบูชา ในการถวายพระเพลิงพระพุทธ-สรีระ ซึ่งเรียกว่าเป็นวันอัฏฐมีบูชา แต่วันวิสาขปุณณมี การประกอบการบูชาในวันนี้จะได้กระทำกันตอนค่ำ แต่ว่าตอนเช้านี้ท่านกำหนดให้แสดงไตรลักษณ์ เป็นการทำความรู้ในธรรมดาแห่งสังขาร แม้สังขารของสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ย่อมเป็นไปตามธรรมดา การฟังธรรมปรารภเรื่องนี้นับว่าเป็นการปฏิบัติบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เมื่อเช้าแห่งวันวิสาขบูชาแสดงไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ก็แหละปัญญาสิกขา ข้อที่สามนั้นโดยปริยายหนึ่ง ก็มุ่งอบรมให้เกิดปัญญา ความรู้ทั่วถึงในไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้น ไตรลักษณ์จึงเป็นหมวดปัญญาสิกขาซึ่งเป็นสิกขาชั้นสูงในพระพุทธศาสนา ผู้ปฏิบัติธรรมในศีล ในจิต หรือ สมาธิ ก็พึงปฏิบัติในปัญญาสิกขา คืออบรมปัญญาให้เกิดในไตรลักษณ์อีกด้วย จึงจะเป็นการปฏิบัติออกจากทุกข์ด้วยประการทั้งปวง การปฏิบัติในสีลสิกขานั้น นำให้ออกจากทุกข์เพราะภัยเวรที่บุคคล

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

ก่อขึ้น เพราะว่าเมื่อปฏิบัติอยู่ในศีล ก็ย่อมเป็นผู้ระงับภัยระงับเวร ส่วนการปฏิบัติในสมาธิหรือจิต เป็นการบำบัดทุกข์ที่เกิดความฟุ้งซ่านแห่งจิต เพราะว่าเมื่อปฏิบัติในสมาธิ จิตก็ย่อมสงบตั้งมั่น ความทุกข์ที่จะพึงเกิดเพราะจิตฟุ้งซ่าน ก็ย่อมสงบไป แต่ว่าก็ยังมีความทุกข์เพราะตัณหาอุปาทานคือความดิ้นรนปรารถนา ความยึดถือ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะอวิชชาคือความไม่รู้ตามเป็นจริง ฉะนั้นจึงมีข้อปฏิบัติต่อไปคือการปฏิบัติอบรมปัญญาในไตรลักษณ์ดังที่กล่าวแล้ว จึงจะเป็นทางระงับความทุกข์ที่บังเกิดขึ้น เพราะอำนาจตัณหาอุปาทานได้

ไตรลักษณ์นั้น แปลว่า ลักษณะ ๓ อย่าง ลักษณะ แปลว่า เครื่องกำหนด ไตร-ลักษณ์จึงแปลว่า เครื่องกำหนด ๓ อย่าง เครื่องกำหนดนี้เป็นเครื่องกำหนดแห่งอะไร ก็คือเป็นเครื่องกำหนดสังขารทั้งปวง คำว่าสังขารได้แก่สิ่งผสมปรุงแต่ง บรรดาสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลายได้ชื่อว่าสังขารทั้งนั้น โดยย่อก็มี ๒ อย่างคืออุปาทินนกสังขาร สังขารที่มีผู้ครอง อนุปาทินนกสังขาร สังขารที่ไม่มีผู้ครอง สังขารที่มีผู้ครองอันเรียกว่า อุปาทินนกสังขารนั้นก็ได้แก่ ร่างกายของมนุษย์และของสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายซึ่งมีจิตใจครอง และโดยปรกติ ก็มีตัณหาครองอยู่ เพราะประกอบด้วยตัณหา อุปาทานยึดถือในสังขารของตน ๆ อยู่ ส่วนสังขารที่ไม่มีผู้ครอง อันเรียกว่า อนุปาทินนกสังขาร ก็ได้แก่ สิ่งทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นโดยธรรมชาติ ตลอดจนถึงบ้านเรือนวัตถุหรือสิ่งทั้งหลายที่บุคคลเป็นผู้ปรุงแต่งก่อสร้างขึ้น ซึ่งไม่มีจิตใจครอง อีกนัยหนึ่ง นักธรรมบางท่านแสดงว่า สังขารที่มีตัณหาอุปาทานครองอยู่ไม่ว่าจะมีวิญญาณหรือไม่มีวิญญาณ เรียกว่า อุปาทินนกสังขาร ส่วนที่ไม่มีตัณหาอุปาทานครองอยู่ เรียกว่า อนุปาทินนกสังขาร แต่ทั้งปวงเหล่านี้เรียกว่าสังขาร คือเป็นสิ่งผสมทั้งนั้น เพราะว่า จะเป็นสังขารอย่างใดก็ตาม จะต้องประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ มาประชุมปรุงแต่งขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ และท่านก็บัญญัติเรียกสิ่งที่มาประชุมปรุงแต่งขึ้นว่าธาตุ ธาตุนั้น เดิมในพระพุทธศาสนา ก็แสดงว่ามี ๔ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และต่อมาก็เติมอากาสธาตุคือช่องว่าง ธาตุ ๔ หรือ ธาตุ ๕ เหล่านี้มาประชุมปรุงแต่งขึ้นเป็นสังขารทั้งหลายดังกล่าวมานั้น ก็แหละ ธาตุที่กล่าวนั้น ก็มุ่งถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะสำหรับเป็นเครื่องกำหนดรวบรวมสิ่งทั้งหลายที่มีลักษณะอย่างเดียวกันเข้าด้วยกัน ดังเช่นสิ่งที่มีลักษณะแข้นแข็ง ก็รวมเรียกว่า

ปฐวีธาตุ ธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบ ก็รวมเรียกว่าอาโปธาตุ ธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะอบอุ่น ก็รวมเรียกว่าเตโชธาตุ ธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะพัดไหว ก็รวมเรียกว่าวาโยธาตุ ธาตุลม สิ่งที่มีลักษณะเป็นช่องว่าง ก็รวมเรียกว่าอากาสธาตุ ธาตุอากาศ มุ่งถึงคุณลักษณะเป็นที่รวบรวมสิ่งทั้งหลายเข้าด้วยกันดังกล่าวมานี้ จึงเรียกว่าธาตุ และเมื่อพิจารณาลงไปอีก บรรดาสิ่งที่เรียกว่าธาตุเหล่านั้นก็ยังเป็นสังขารสิ่งที่ผสมปรุงแต่งอยู่นั่นเอง ยังแยกออกไปได้อีก ไม่มีที่สิ้นสุด เพราะฉะนั้น เมื่อจะแยกให้ละเอียดก็จะเป็นสังขารไปหมดโดยลำดับ จึงได้แสดงสรุปเสียทีหนึ่งว่าสิ่งที่มีลักษณะอย่างนั้น ๆ เรียกว่าธาตุนั้น ๆ และเมื่อธาตุนั้น ๆ มาประชุมปรุงแต่งกันขึ้นก็เรียกว่าสังขาร คือส่วนผสมปรุงแต่ง นี้เป็นความปรุงแต่งทางวัตถุ ส่วนความผสมปรุงแต่งทางจิตใจนั้น ความคิดปรุงหรือความปรุงคิดที่ปรากฏเป็นเจตนากรรม ก็เรียกว่าสังขารเหมือนกัน เพราะว่าจะต้องมีเรื่องที่คิด จะต้องมีตัวความคิดมาประกอบกันเข้า และจะต้องมีคิดจับโน่นจับนี่มาคิดรวมกันเข้าปรุงเป็นเรื่อง นราวขึ้น ถ้าเป็นส่วนดี ก็เรียกว่าปุญญาภิสังขาร คือเป็นบุญ ถ้าเป็นส่วนชั่ว ก็เรียกว่าอปุญญาภิสังขาร คือเป็นบาป ถ้าเป็นกลาง ๆ ก็เรียกว่าอเนญชาภิสังขาร สังขารที่ไม่หวั่นไหว อันได้แก่สมาธิ ก็เป็นสังขารอีกเหมือนกัน เพราะฉะนั้น แม้การปรุงคิดหรือการคิดปรุง จับโน่นจับนี่มาคิดเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ ในทางดีบ้าง ในทางไม่ดีบ้าง ก็เรียกว่าสังขาร เป็นสังขารทางจิตใจอีกส่วนหนึ่ง บรรดาสิ่งที่ผสมปรุงแต่งที่เรียกว่าสังขารดังกล่าวมานี้ เป็นสิ่งที่มีอยู่โดยทั่วไป เป็นต้นว่า ร่างกายของทุก ๆ คนที่นั่งอยู่นี้ก็เป็นสังขาร เรียกว่าอุปาทินนกสังขาร สังขารที่มีผู้ครอง คือมีจิตใจและมีตัณหาอุปาทาน ความปรารถนายึดถือครองเป็นเจ้าของอยู่ด้วยกัน และภายนอกร่างกายนี้ออกไป จะเป็นร่างกายของบุคคลอื่น สัตว์อื่น ซึ่งยังมีชีวิตอยู่ ก็เป็นอุปาทินนกสังขารทั้งนั้น และสิ่งทั้งหลายนอกจากนี้ที่ตามองเห็นเป็นรูปต่าง ๆ ที่หูได้ยินเป็นเสียงต่าง ๆ ที่จมูกได้กลิ่นเป็นกลิ่นต่าง ๆ ที่ลิ้นได้ลิ้มรสเป็นรสต่าง ๆ ที่กายได้ถูกต้องเป็นโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้องต่าง ๆ เหล่านี้ก็ล้วนเป็นสังขารทั้งนั้น เพราะฉะนั้น บรรดาสิ่งที่เป็นวิสัยของตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ คือหมายถึง มนะ ที่รับอารมณ์คือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้นเหล่านั้น ก็รวมเรียกว่าเป็นสังขารทั้งสิ้น บรรดาสังขารเหล่านี้มีลักษณะคือเครื่องกำหนดของตน ๆ โดยเฉพาะ

ส่วนหนึ่ง และมีเครื่องกำหนดซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปอีกส่วนหนึ่ง และลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดโดยเฉพาะนั้น เช่นว่า ลักษณะรูปร่างหน้าตา สูง ต่ำ ดำ ขาว ถ้าเป็นวัตถุ ก็คือลักษณะสั้นยาวหรือมีรูปร่างอย่างนั้นอย่างนี้เป็นต้น แต่ละสิ่งแต่ละประการ ย่อมมีลักษณะเฉพาะตน ๆ ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น บุคคลจึงกำหนดได้ดังเช่นว่า เมื่อเห็นกันและกัน ก็กำหนดกันได้ว่าเป็นคนนั้นเป็นคนนี้ เป็นสิ่งนั้นเป็นสิ่งนี้ เพราะเหตุอะไร ? เพราะเหตุว่า แต่ละคนแต่ละสิ่งก็ย่อมมีลักษณะเป็นเครื่องกำหนดเฉพาะตน ๆ ทั้งนั้น อีกอย่างหนึ่งเป็นลักษณะที่เป็นทั่วไป คือสามัญญลักษณะเป็นเครื่องกำหนดที่ทั่วไปของสัตว์สังขารทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นสังขารของคน ของสัตว์ดิรัจฉาน ซึ่งเป็นอุปาทินนะ หรือว่าจะเป็นสังขารที่ไม่มีผู้ครอง จะเป็นภูเขาต้นไม้ เป็นบ้านเป็นเรือน เป็นวัตถุสิ่งนั้นสิ่งนี้ ซึ่งเป็นอนุปาทินนะ หรือว่าจะเป็นสังขารทางจิตใจอะไรหมดทั้งนั้น ก็มีลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดทั่วไป ตามที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ ๓ ประการ คือ อนิจจลักษณะ ลักษณะที่กำหนดว่าไม่เที่ยง ทุกขลักษณะ คือลักษณะที่กำหนดว่าเป็นทุกข์ อนัตตลักษณะ ลักษณะที่กำหนดว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน รวมเป็น ๓ ลักษณะ เรียกว่าไตรลักษณ์ นี้เป็นลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดโดยทั่วไปแห่งสังขารทั้งปวง ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นสิ่งที่มีขึ้นและประจำอยู่แก่สังขารทั้งปวงเอง และก็เป็นที่สิ่งปรากฏอยู่ เพราะฉะนั้น บุคคลจึงกำหนดให้รู้ได้ ถ้าไม่เป็นลักษณะที่มีประจำแก่สังขารทั้งปวงที่ปรากฏอยู่แล้ว ใคร ๆ ก็กำหนดให้รู้ไม่ได้ ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดสังขารทั้งปวงทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นวิสัยของปัญญาคือการพิจารณาให้รู้ตามเป็นจริง แต่โดยที่แท้ก็เป็นวิสัยของตาหู อยู่ด้วยเหมือนกัน คือว่า ตาก็เคยได้เห็น หูก็เคยได้ยินถึงความไม่เที่ยงความเป็นทุกข์และความเป็นอนัตตาของสังขารทั้งหลาย กล่าวคือทุก ๆ คน ก็ย่อมเคยเห็นความเกิด ความแก่ความตาย ถ้าเป็นวัตถุ ก็ย่อมจะเคยเห็นความประดิษฐ์ขึ้น หรือว่าความแตกสลายไป สำหรับบุคคลทั่วไป ก็ย่อมเคยเห็นความแตกความดับของบุคคลอื่น แต่ว่าเมื่อจะพิจารณาน้อมเข้ามา ให้รู้ถึงความเกิดความแก่ความตายของตนเองนั้น บางทีเป็นการยาก โดยมากมักจะเคยเห็นเป็นส่วนอดีตบ้าง เป็นส่วนอนาคตบ้าง คือเห็นว่าเกิดก็เกิดมาแล้ว ตายก็อยู่ข้างหน้าแต่ว่าบัดนี้ยังเป็นอยู่ ยังมีอยู่และก็รู้สึกเหมือนไม่เกิด เหมือนไม่ตาย เพราะรู้สึกเหมือน

อย่างว่าจะมีชีวิตอยู่เรื่อยไป ก็มักจะรู้สึกเหมือนอย่างนี้ เพราะอะไร ก็เพราะยังมีตัณหา คือความดิ้นรนปรารถนา และอุปาทานความยึดถือ ฉะนั้น แม้รูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน จะรายงานให้ทราบถึงไตรลักษณ์ของสังขารทั้งปวง แต่ว่าจิตใจก็ยังไม่ยอมรับ เพราะฉะนั้น จึงเป็นวิสัยของปัญญาที่จะพิจารณาให้รู้ตามความเป็นจริง มิใช่ว่าให้รู้เกินความเป็นจริงหรือว่า ให้รู้ต่ำกว่าความเป็นจริง แต่ว่าให้รู้เท่าความเป็นจริง คือว่าความเป็นจริงมีอยู่เท่าใด ก็ให้รู้ทันความเป็นจริงเท่านั้น ในการที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้ความจริงนั้น ก็ต้องพิจารณาให้รู้เสียก่อนว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นอย่างไร สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เป็นอย่างไร ตามพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้น อัน แปลความว่า

> "พระตถาคต จะบังเกิดขึ้นก็ตาม จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งขึ้นแห่งธรรม ความกำหนดแน่แห่งธรรม ก็ดำรงอยู่ คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา แต่ว่า พระตถาคตได้อุบัติขึ้นในโลก ได้ตรัสรู้ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม นั้นแล้ว ก็ทรงแสดงเปิดเผยให้รู้ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา" ดังนี้

ข้อแรก สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง คำว่า ไม่เที่ยงนั้น ก็มีความหมายตรงตัวอยู่แล้ว คือว่า ไม่ตั้งอยู่ยั่งยืน ที่ว่าไม่ตั้งอยู่ยั่งยืนนั้น เพราะอะไร ก็เพราะว่า สังขารทุก ๆ อย่างนั้น เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมดับไป ไม่มีสังขารอันไหนที่บังเกิดขึ้นแล้วก็เที่ยงยั่งยืนไม่มีดับ ต่างกันก็แต่ว่า จะตั้งอยู่นานหรือเร็วกว่ากันเท่านั้น ในที่สุดดับเหมือนกันหมด และในการที่ไม่เที่ยง คือไม่ตั้งอยู่ยั่งยืนนั้น ก็มีความไม่เที่ยงอยู่เสมอไป ไม่ใช่ว่าจะหยุดให้เที่ยงยั่งยืนอยู่แม้ชั่วครู่ชั่วขณะ ดังเช่นสังขารที่ประกอบด้วยชีวิตของบุคคลทุก ๆ คน มีความเกิดขึ้นเป็นเบื้องต้น แล้วก็มีความไม่เที่ยงคือมีความเปลี่ยนแปลงเรื่อยไปโดยลำดับไม่หยุดยั้ง เหมือนอย่างน้ำที่ไหลเรื่อยไปโดยลำดับ เมื่อเป็นเช่นนี้ ชีวิตของบุคคลจึงได้เลื่อนไป ๆ ทุกขณะวินาที โดยไม่หยุดยั้ง และก็เลื่อนไปหาความดับในที่สุด เพราะฉะนั้น พิจารณาดูแล้วก็จะรู้สึกว่า เมื่อ

เป็นสังขารขึ้นแล้ว คือว่าเมื่อเกิดมีขึ้น ความมีขึ้นนั้นก็กลับเป็นความไม่มีไป แต่ว่าสำหรับเมื่อชีวิตยังมีอยู่นี้ ก็ยังมีสันตติคือความสืบต่อกันไป เช่นว่าเมื่อเกิดมาเป็นเด็กเล็กแล้วก็เลื่อนไปเป็นเด็กใหญ่ ความเป็นเด็กเล็กนั้นก็หายไป แต่ก็มีความเป็นเด็กใหญ่ขึ้นแทนที่ หายไปและเกิดขึ้นเลื่อนไปโดยลำดับ จนถึงความตาย ขาดสันตติคือความสืบต่ออีกต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ชีวิตร่างกายอันนี้ ก็กลายเป็นศพ เหลือแต่อัฐิ และในที่สุดอัฐินั้น ก็จะสลายหายไปหมด ก็เป็นอันว่าไม่มี เดิมก็ไม่มี และในที่สุดก็กลับกลายเป็นไม่มี เพราะฉะนั้น ความที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ของชีวิตร่างกายของทุก ๆ คน เป็นเหมือนของที่ยืมเขามาคือว่ากรรมให้ยืมมา เมื่อสิ้นกรรมแล้ว ก็แปลว่าต้องใช้คืนไปแก่ธรรมดา ลักษณะดังที่กล่าวมานี้เป็นอนิจจลักษณะ ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยงของสังขารทั้งหลาย เป็นลักษณะที่หนึ่ง

ลักษณะที่สอง ทุกขลักษณะ คือลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ คำว่าทุกข์นั้น เข้าใจกันว่าคือความไม่สบายกายไม่สบายใจ แต่ว่าสำหรับทุกข์ในที่นี้ ไม่ได้มีความหมายแคบเพียงเท่านั้น แต่ว่ามีความหมายกว้างกว่านั้น คือว่าทุกข์มีความหมายว่าทนอยู่ไม่ได้ ทนยาก โดยความก็คือทนอยู่ไม่ได้ สิ่งใดที่ทนอยู่ไม่ได้ อยู่คงที่ไม่ได้ สิ่งนั้นก็ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะฉะนั้น สิ่งที่เป็นทุกข์คือทนยากทนอยู่ไม่ได้ ก็คือสิ่งที่ต้องถูกความเกิดและความดับบีบคั้นให้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป นี่แหละเป็นทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ อิงอยู่กับอนิจจลักษณะ กล่าวคือเมื่อจะกำหนดทุกขลักษณะ ต้องกำหนดดูที่สังขารเป็นตอน ๆ ไปว่า ทนอยู่คงที่ได้หรือไม่ เช่นกำหนดดูในบัดนี้ ร่างกายของตนในบัดนี้ ความคิดของตนบัดนี้ ทนอยู่คงที่สักขณะหนึ่งได้หรือไม่ อย่างชีวิตในวินาทีนี้จะสั่งให้คงที่ว่า จงหยุดอยู่ อย่าเพ่อก้าวไปข้างหน้าสักหนึ่งวินาที จะเป็นไปได้หรือไม่ ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารก็เช่นเดียวกัน จะให้หยุดอยู่เพียงวินาทีเดียวได้หรือไม่ เมื่อพิจารณาดูแล้ว ก็จะรู้สึกว่าไม่มีหยุด ชีวิตก็ดำเนินล้ำหน้าไปทุกทีหยุดอยู่ไม่ได้ ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น ลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้สักขณะเดียว จึงเป็นทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ เครื่องกำหนด

หมายว่าเป็นทุกข์นี้ ดังได้กล่าวแล้วว่าอิงอยู่กับอนิจจลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง เพราะฉะนั้น ในที่บางแห่งจึงแสดงแต่อนิจจลักษณะ กับอนัตตลักษณะ ไม่แสดงทุกขลักษณะไว้ เพราะว่าสรุปเข้าในอนิจจลักษณะแล้ว ดังบทที่สวดว่า **รูปํ อนิจฺจํ เวทนา อนิจฺจา สญฺญา อนิจฺจา สงฺขารา อนิจฺจา วิญฺญาณํ อนิจฺจํ** (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง) แล้วก็ไป **รูปํ อนตฺตา เวทนา อนตฺตา สญฺญา อนตฺตา สงฺขารา อนตฺตา วิญฺญาณํ อนตฺตา** (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน) ข้ามทุกข์ไปเสีย ก็เพราะว่าทุกขลักษณะนั้นรวมอยู่กับลักษณะที่หนึ่ง

ส่วนลักษณะที่สาม คืออนัตตลักษณะ ๆ เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน ในที่นี้ ในบาลีแสดงว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ทำไมจึงแสดงยกธรรม เพราะท่านกล่าวว่าอนัตตานั้น มีแก่ทั้งสังขารและวิสังขาร สังขารก็ได้แก่สิ่งผสมปรุงแต่งดังกล่าวมาแล้วก็เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน วิสังขารคือสิ่งที่ไม่ใช่สังขาร อันหมายถึงตัวธาตุแท้ และโดยตรงก็หมายถึงนิพพานธรรม นี้เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน จะกล่าวถึงสังขารก่อน สังขารเป็นอนัตตามิใช่ตัวตนนั้น ก็พึงกำหนดดูตามที่ท่านแนะไว้ คือว่าไม่เป็นไปในอำนาจคือสิ่งที่เป็นอัตตาคือตัวตนนั้น ควรเป็นไปในอำนาจของตนคือบังคับได้ แต่ว่าสังขารทั้งหลายนี้บังคับไม่ได้หมายความว่า เมื่อเกิดมาแล้ว จะบังคับว่าไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตาย ดังนี้หาได้ไม่สังขารก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตายเป็นธรรมดา จึงเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นการขัดแย้งกับอัตตา คือความเป็นตัวตนดังกล่าว เมื่อขัดแย้งกับอัตตาดังนี้ จึงเป็นของที่ว่างเปล่า เป็นของที่ไม่มีเจ้าของ เป็นของที่ว่างเปล่านั้น ก็คือว่าโดยที่แท้เป็นของที่ว่างเปล่าจากอัตตา คือตัวตน เป็นของที่ว่างเปล่าโดยแท้จริงไม่มีเจ้าของโดยแท้จริง ส่วนที่บุคคลไปยึดถือนั้นก็ด้วยอำนาจตัณหาอุปาทานของตนเท่านั้น แต่ก็ยึดถืออยู่ได้ชั่วครั้งชั่วคราว บางทีสังขารที่ยึดถือนั้นก็แตกสลายหลุดมือไปก่อน หรือบางทีผู้ยึดถือนั้นก็แตกสลายไปก่อน เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยแท้จริงแล้ว จึงเป็นของที่ว่างเปล่า เป็นของที่ไม่มีเจ้าของโดยแท้จริง เพราะว่าต้องเป็นไปตามคติธรรมดา แต่ว่าบุคคลมีตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก มีอุปาทาน ความยึดถืออยู่ในสังขารทั้งหลายว่าเป็นเราเป็นของเรา เป็นตัวตน

ของเรา เมื่อมีความยึดถืออยู่ดังนี้ ตัวความยึดถือนั้นเอง จึงเป็นตัวอัตตาเป็นตัวตน ซึ่งเป็นแต่เพียงความยึดถือไว้เท่านั้น แต่สังขารทั้งหลายนั้นหาเป็นอัตตาคือตัวตนดังที่ยึดถือนั้นไม่ เพราะอะไร ก็เพราะไม่เป็นไปในอำนาจดังที่กล่าวมาแล้ว นี้เป็นอนัตตลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตาอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้น ก็มาพิจารณาดู จับเอาความเห็นว่าเป็นอัตตาคือตัวตนของตนขึ้นมาแยก กล่าวคือทุก ๆ คนย่อมมีความรู้สึกอยู่ว่าเรามีเราเป็นคือว่า มีอัตตา ตัวตนอยู่ และอัตตา ตัวตนนั้นอยู่ที่ไหน พิจารณาดูในเบื้องต้นก็จะเห็นว่าอยู่ที่สังขารนี้เอง คราวนี้ ก็ยกสังขารขึ้นมาแยกออกเป็นส่วน ๆ คือว่าแยกธาตุออกไป ก็จะพบแต่ธาตุเท่านั้น ความยึดถือก็จะเลื่อนไปอยู่ที่ธาตุ ก็จับเอาธาตุขึ้นมาแยกพิจารณาอีกว่านั่นก็สักแต่ว่าธาตุ และธาตุนั้นก็แยกออกไปได้อีก เพราะฉะนั้น ก็ไม่ใช่อัตตาคือตัวตน เมื่อพิจารณาไป ๆ ก็จะพบว่า อัตตาคือตัวตนนั้นอยู่ที่ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก และอยู่ที่อุปาทานคือความยึดถือนั่นเอง มีตัณหาอุปาทานแผ่ไปในที่ใด อัตตาตัวตนก็แผ่ไปในที่นั้น ตัณหาอุปาทานเล็กโตเท่าไร อัตตาตัวตนก็เล็กโตเท่านั้น ตัณหาอุปาทานใหญ่โตมากอัตตาตัวตนก็ย่อมใหญ่โตมาก ครอบคลุมออกไปทั้งหมด เพราะฉะนั้น ภาวะที่เรียกว่าอัตตาคือตัวตนนั้นจึงเท่ากับเป็นเงาของตัณหาอุปาทานซึ่งแผ่ออกไปในสังขารทั้งหลาย เมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะเห็นได้ว่า ความเป็นอัตตาตัวตนนั้น อยู่ที่ตัณหาอุปาทาน อันบังเกิดขึ้นจากอวิชชาคือความไม่รู้ตามความเป็นจริง

เมื่อมาพิจารณาจับให้เห็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะดังกล่าวมาแล้วโดยแจ่มชัดขึ้น ปัญญาก็ย่อมจะบังเกิดแจ่มชัดขึ้นโดยลำดับ เป็นเหตุให้เกิดนิพพิทา ความหน่ายในสังขาร เมื่อเกิดนิพพิทาความหน่ายในสังขารขึ้นเท่าใด วิราคะ คือคลายติด คลายยินดี จนถึงความสิ้นยินดี ความสิ้นติดในสังขารทั้งหลายก็มากขึ้นเท่านั้น และเมื่อวิราคะ มีมากขึ้นเท่าใด ความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ก็มีมากขึ้นเท่านั้น เพราะฉะนั้น การอบรมปัญญาให้บังเกิดขึ้นในไตรลักษณะ จึงเป็นทางที่จะผ่อนคลายตัณหา อุปาทานให้ลดน้อยถอยลง เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็เป็นการผ่อนปรนทุกข์ให้ลดน้อยถอยลงได้โดยลำดับ และปัญญาดังที่กล่าวมานี้ และผลที่จะบังเกิดขึ้น เช่นนิพพิทา ความหน่าย วิราคะ ความสิ้นติด วิมุตติ ความ

หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ก็ล้วนเป็นธรรมที่เป็นเหตุและผลที่บังเกิดขึ้น ไม่ใช่เป็นอัตตาตัวตนของใคร เมื่อบรรลุถึงนิพพานซึ่งเป็นที่สุด นิพพานนั้นก็ไม่ใช่เป็นอัตตาคือตัวตนของใคร เพราะฉะนั้น วิสังขาร ธรรมมิใช่สังขาร อันได้แก่ธาตุแท้ คือนิพพาน ก็เป็นอนัตตาคือไม่ใช่ตน ธรรมทั้งหลายนอกจากนี้ เป็นต้นว่าโพชฌงค์ มรรค ตลอดถึงจิตเป็นต้นก็เหมือนกัน ก็เป็นธรรมเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ๆ ในเบื้องต้นก็อาจจะยึดถือว่าเป็นอัตตาคือตัวตน ในเวลาปฏิบัติ แต่เมื่อจะพ้นจากขั้นหนึ่ง ๆ ขึ้นไปแล้ว จะมัวยึดขั้นนั้นว่าเป็นอัตตาคือตัวตนอยู่ก็เลื่อนขึ้นไปไม่ได้ เหมือนอย่างว่าเรียนชั้นประถมสอง สอบชั้นประถมสองได้แล้วจะยึดถือชั้นประถมสองอยู่ ก็จะเลื่อนขึ้นไปประถมสามไม่ได้ การปฏิบัติธรรมก็เหมือนกันเมื่อปฏิบัติได้ในขั้นหนึ่งแล้ว จะยังยึดถืออยู่ว่า เป็นเราเป็นตัวตนของเราอยู่ในขั้นนั้นแล้วก็เลื่อนไปไม่ได้ ต้องปล่อยให้เป็นอนัตตาในขั้นนั้น จึงจะเลื่อนชั้นสูงขึ้นไปได้ เมื่อจะเลื่อนไปก็ปล่อย แล้วก็ไปยึดในขั้นสูงขึ้นไปแล้วก็ปล่อยไปโดยลำดับ จนถึงที่สุด เพราะฉะนั้นทั้งสังขาร ทั้งวิสังขาร เป็นอนัตตา คือไม่ใช่ตน ท่านจึงแสดงว่า สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน ด้วยประการฉะนี้

ไตรลักษณ์ ลักษณะ ๓ ของสังขารทั้งปวง หรือสามัญญลักษณะ ๆ ที่ทั่วไปแก่สังขารทั้งหลายทั้งปวงโดยที่แสดงมาโดยปริยายนี้ เป็นวิสัยของปัญญาที่จะพิจารณาให้รู้แจ่มแจ้งตามความเป็นจริง การอบรมปัญญาในไตรลักษณ์ ชื่อว่า เป็นการปฏิบัติในปัญญาสิกขาเป็นการผ่อนปรนกิเลส คือตัณหาอุปาทาน เป็นทางผ่อนปรนความทุกข์ให้ลดน้อยถอยลง เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติอบรมปัญญาในไตรลักษณ์ จึงชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อผ่อนปรนกิเลสและกองทุกข์ ย่อมจะเป็นผู้ประสบความเบาบางแห่งกิเลสและกองทุกข์ ตามสมควรแก่ปัญญาที่เกิดขึ้น ตามสมควรแก่การปฏิบัติ มีอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้.

จิตตสัญญมกถา

เนื่องในวันอาสาฬหบูชา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๐๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ทูรงฺคมํ เอกจรํ อสรีรํ คุหาสยํ

เย จิตฺตํ สญฺญเมสฺสนฺติ โมกฺขนฺติ มารพนฺธนาติ.

บัดนี้ จักแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการฟังธรรม ตามสมควรแก่วันธัมมัสสวนะ คือ วันเป็นที่ฟังธรรม อันเวียนมาถึงเข้าโดยลำดับ พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ปรากฏตามพุทธประวัติว่า เมื่อได้ตรัสรู้ในวันเพ็ญเดือนวิสาขะแล้ว ต่อมาอีก ๒ เดือน จึงได้ทรงเริ่มแสดงปฐมเทศนา คือ เทศนาทีแรก ในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ซึ่งตรงกับวันนี้ อันเป็นวันเบื้องหน้าแห่งวันเข้าปุริมพรรษา คือพรรษาต้นแห่งภิกษุสงฆ์ ตามพระวินัยนิยม ตั้งแต่นั้นมาก็เสด็จจาริกไปทรงแสดงธรรมสั่งสอนเวไนยนิกรโดยลำดับ เพราะฉะนั้น การประกาศพระพุทธศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงเริ่มต้นในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะเช่นวันนี้ ซึ่งพระสงฆ์ได้นำพระพุทธศาสนาสืบ ๆ ต่อกันมาจนกระทั่งถึงทุกวันนี้ และเมื่อบุคคลผู้ฟังได้ตั้งใจฟังธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้และได้นำสืบ ๆ ต่อกันมา ตั้งใจฟังให้รู้อรรถ คือเนื้อความ ให้รู้ธรรม คือข้อธรรมจนเห็นความจริงซึ่งเป็นตัวธรรมด้วยตนเอง ก็ย่อมประจักษ์ในความตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทุกกาลสมัย ชื่อว่าได้เห็นพระพุทธเจ้าเพราะได้เห็นธรรม ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า **โย ธมฺมํ ปสฺสติ** ผู้ใดเห็นธรรม **โส มํ ปสฺสติ** ผู้นั้นเห็นเรา ผู้ตถาคต ดังนี้

ความตรัสรู้ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น เป็นต้นเดิมแห่งพระพุทธศาสนา และ

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

เป็นต้นเดิมแห่งพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ ซึ่งแปลว่า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ อันเป็นพระนามใหญ่ในพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น ในเบื้องต้นนี้ ก็ควรทำความเข้าใจความหมายของพระนามบทนี้ เพื่อเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา ความเชื่อ ปสาทะ ความเลื่อมใส ต่อไป

ความหมายของพระนามบทนี้ ย่อมมีปรากฏอยู่ในปฐมเทศนาคือเทศนาทีแรกอันเรียกว่าธรรมจักร ประกอบขึ้นด้วยคำ ๓ คำ คือ สมฺมา โดยชอบ คำหนึ่ง สํ ซึ่งแปลว่า เอง คำหนึ่ง พุทฺธ ที่แปลว่า รู้ หรือตรัสรู้อีกคำหนึ่ง

คำว่า สัมมา ที่แปลว่า โดยชอบนั้น คือ โดยทางที่เป็นสัมมัตตะ ความเป็นชอบ อันได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง หรือ อัฏฐังคิกมรรค คือทางมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ในตอนแรก ก็ได้ทรงค้นหาทางเพื่อให้ได้ประสบธรรม เป็นเครื่องหลุดพ้น ได้ค้นหาไปด้วยวิธีต่าง ๆ ก็ไม่ได้ประสบธรรมนั้น จนเมื่อได้ทรงพบทางที่มีองค์ ๘ ดังกล่าวมานี้ และได้ทรงดำเนินในทางมีองค์ ๘ นี้ จึงได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น ทางมีองค์ ๘ นี้ จึงเรียกว่า สัมมัตตะ ความเป็นชอบ ตรงกับคำว่า สัมมา ที่แปลว่า โดยชอบ ในพระนามว่า สัมมา-สัมพุทธะนั้น กล่าวคือ พระองค์ได้ตรัสรู้เองโดยชอบ ก็คือโดยทางที่ชอบทั้ง ๘ ประการนี้ นี้เป็นความหมายของคำว่า สัมมา

คำที่ ๒ สํ หรือ สมฺ ที่แปลว่า เอง หมายความว่า ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ที่ท่านอธิบายว่าไม่มีครูอาจารย์ ความตรัสรู้นั้นบังเกิดขึ้นด้วยพระองค์เอง พิจารณาดูตามพระประวัติ ทางมีองค์ ๘ นั้นได้ทรงพบด้วยพระองค์เอง ทางอื่น ๆ ที่อาจารย์เจ้าลัทธิอื่น ๆ ได้สั่งสอนไว้ ได้ทรงปฏิบัติไปในทางเหล่านั้น ก็ไม่ได้ประสบธรรม ทรงศึกษาในสำนักของพระคณาจารย์มาก่อน ก็ไม่ได้ประสบธรรม ทรงออกจากสำนักของพระอาจารย์ ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา ทรมานพระกายให้ลำบากด้วยพระองค์เองจนถึงที่สุด ไม่มีผู้ใดจะทำได้เสมอเหมือน ก็ไม่ได้ประสบธรรม จึงได้ทรงเลิก และทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้เมื่อเป็นพระกุมาร จึงได้ทรงเริ่มทำ

สมาธิ อาศัยที่ทรงมีมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นส่วนศีล อันได้แก่ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีวิต ชอบอยู่แล้ว เมื่อทรงจับทำสมาธิ ก็เป็นอันได้มรรคมีองค์ ๘ อันเป็นส่วนสมาธิ กล่าวคือเพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ เมื่อจิตเป็นสมาธิ ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไป เพื่อรู้เพื่อเห็นตามความเป็นจริง ก็ปรากฏพระญาณคือความหยั่งรู้ในความจริงโดยลำดับ เป็นอันทรงได้ความเห็นชอบ ความดำริชอบ รวมเป็นมรรคมีองค์ ๘ ประการ จึงได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น ทางมีองค์ ๘ ก็ทรงพบเอง และได้ทรงดำเนินในทางมีองค์ ๘ นั้น ก็ปรากฏพระญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นด้วยพระองค์เอง นี้เป็นความหมายของคำว่า สํ หรือ สมฺ ที่แปลว่าเอง คือด้วยพระองค์เอง

ส่วนคำว่า พุทฺธ ที่แปลว่า ตรัสรู้ คือ รู้แจ้ง หมายถึงได้ตรัสรู้ในสัจจะ คือของจริงอย่างประเสริฐ อันได้แก่ทุกข์ ทุกขสมุทัย เหตุเกิดทุกข์ ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หรือ มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ความตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ ที่แสดงในปฐมเทศนา ก็ยกสัจจะของจริงอย่างประเสริฐ ๔ ข้อนี้ขึ้นแสดง แต่ในที่อื่นท่านแสดงถึงพระญาณ ความหยั่งรู้ ที่บังเกิดขึ้นแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยลำดับ กล่าวคือ

ในเบื้องต้น ได้ปรากฏพระญาณ คือ ความหยั่งรู้ถึงหลักของความเวียนว่ายตายเกิด ได้ทรงเห็นชาติ คือ ความเกิดในอดีตย้อนหลังขึ้นไปเป็นอันมาก พิจารณาดูก็คือทรงได้พระญาณที่เรียกกันว่า ระลึกชาติหนหลังได้ การระลึกชาติหนหลังได้นี้ เมื่อจะพิจารณาตามกำลังของความระลึกรู้ของปุถุชน ก็เห็นว่าเป็นไปได้ยาก แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้ล่วงปุถุชน มีพระสติคือความระลึกได้ยาวไกล เพราะมีจิตที่บริสุทธิ์ด้วยอำนาจของสมาธิ จึงระลึกไปได้ยาวไกล แต่วิสัยของพระญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นท่านแสดงว่าเป็นอจินไตย คือเป็นสิ่งที่ไม่ควรคิดสำหรับสามัญชน เพราะฉะนั้น การแสดงก็ได้แต่เพียงกล่าวเทียบเคียงด้วยความรู้ของสามัญชน และเป็นทางให้คิดขยายออกไปเอาเอง คือพึงเทียบได้ว่าในปัจจุบันนี้เอง ทุก ๆ คนที่เกิดมาก็มีชีวิตที่เป็นส่วนอดีตคือล่วงมาแล้ว การระลึกดูประวัติของตนเองในอดีตในชาตินี้ ก็เรียกว่าระลึกชาติเหมือนกัน คือระลึกชาติของตนเอง

ในปัจจุบันที่เป็นส่วนอดีต แต่ทุก ๆ คนเมื่อย้อนระลึกดู ก็จำอะไรได้บ้าง ไม่ได้บ้าง แต่ที่จำอย่างดีที่สุด ก็คงย้อนไปได้จนถึงในเวลาที่รู้เดียงสาแล้ว จะย้อนถอยกลับไปมากกว่านั้นก็คงไม่ได้ เพราะฉะนั้น กำลังสติคือความระลึก ปัญญาคือความรู้ของสามัญชนนี้ จึงนับว่าน้อยนัก เหตุการณ์เมื่อวานนี้ ก็จำไม่หมด วันซืนนี้ก็ยิ่งจำได้น้อย เพราะฉะนั้น เมื่อมีกำลังของสติปัญญาน้อย จะระลึกรู้ถอยหลังไปมาก ๆ นั้นก็เป็นการยาก แต่คนที่มีกำลังสติปัญญาดีกว่า ย่อมจะระลึกถอยหลังไปได้มากกว่า ดังเช่นท่านที่มีสติปัญญาดีจำเหตุการณ์ต่าง ๆ ในอดีตได้มาก สามารถที่จะเล่าให้คนอื่นฟังได้มาก กำลังของสติปัญญาบุคคลสามัญก็ยังต่าง ๆ กันเช่นนี้ ทั้งก็ไม่สามารถจะนำไปเทียบกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ ซึ่งทรงมีพระกำลังสติปัญญาล้ำเลิศ สามารถที่จะระลึกย้อนออกไปได้มาก นี้เป็นพระญาณที่ ๑

พระญาณที่ ๒ ได้ทรงหยั่งรู้ว่า สัตว์ทั้งหลายเข้าถึงชาติที่ดีหรือชาติที่เลวเป็นไปตามกรรมคือการงานที่ตนกระทำไว้ คือได้ตรัสรู้ถึงหลักกรรม คือ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกรรม จับความประกอบกันกับพระญาณที่ ๑ ก็ย่อมได้ว่า ความเวียนว่ายตายเกิดของบุคคลนั้น ย่อมเป็นไปตามกรรมคือการงานที่กระทำไว้ เมื่อทำกรรม คือ การงานที่ดีไว้ ก็ไปสู่ภพที่ดีมีความสุข เมื่อตนทำกรรมที่ชั่วไว้ ก็ไปสู่ชาติที่เลว คือความทุกข์มีความทุกข์ต่าง ๆ

พระญาณที่ ๓ ได้ตรัสรู้ในหลักของอริยสัจ ซึ่งเป็นเหตุทำอาสวะกิเลสในสันดานให้สิ้นไป พิจารณาให้ต่อเนื่องกันย่อมได้ว่า บุคคลประกอบกรรม เวียนว่ายตายเกิดอยู่ไปตามกรรมนั้น ย่อมวนเวียนไปสู่ชาติที่ดีมีสุขบ้าง ชาติที่เลวมีทุกข์บ้าง แม้จะประกอบกรรมที่ดีมากและไปสู่ชาติที่ดีมากดังที่เรียกว่าสวรรค์ แต่ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งดำรงอยู่ตลอดไป ก็ย่อมจะมีเวลาสิ้นสุด และอีกประการหนึ่ง แม้เป็นสวรรค์อันหมายความว่าเป็นสถานที่เกิดมีอารมณ์อันเลิศ ในขณะเดียวกันก็เป็นที่ข้องที่ติดเป็นอย่างมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ ไปประสบสวรรค์แล้ว ถ้าไปเมาสวรรค์เสียจนลืมตัวลืมความดี ก็ย่อมจะกลับตกต่ำไปสู่ภพชาติที่เลวอีก เทียบในปัจจุบัน อันบุคคลสามัญ บางทีก็ประพฤติความดีอยู่ได้โดยปกติ ครั้นเมื่อไปได้ลาภได้ยศที่มากและสูงใหญ่ซึ่งเป็นที่ติดที่เพลินเป็นอย่างยิ่ง อันนับว่าเป็นสวรรค์ในปัจจุบันอย่างหนึ่ง ถ้าไปเมาสวรรค์คือไปเมาลาภเมายศเสียจนลืมตัว ก็ย่อมจะลืมความดีที่เคยทำไว้กลายเป็นประพฤติชั่วทรามลง

ไป เมื่อเป็นเช่นนี้ สวรรค์ก็กลายเป็นโทษ และก็ทำให้ต้องตกจากสวรรค์ไปสู่ภพชาติที่เลว หรือไปสู่ฐานะที่เลวตามกรรมที่ประกอบไว้ใหม่ คนสามัญก็ย่อมเป็นไปอยู่เช่นนี้ วนเวียนกัน ดีบ้างเลวบ้าง หรือว่าดำบ้างขาวบ้าง เพราะยังมีกิเลสยังมีความประมาทอยู่ ฉะนั้น เมื่อระลึกชาติไปในหนหลัง แม้จะเป็นชาติที่ดีชาติที่เลวอย่างไร ก็ย่อมตกอยู่ในคติของความเวียนว่ายตายเกิดและก็ต่ำบ้างสูงบ้างอยู่เช่นนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อรวมกันเข้าแล้วก็เป็นตัวทุกข์ทั้งนั้น ไม่ใช่เป็นของที่น่าเพลิดเพลิน แต่ก็น่าเหน็ดเหนื่อยที่ต้องวนเวียนไปไม่สิ้นสุด เพราะฉะนั้น เมื่อเห็นว่าเป็นทุกข์ก็หยุดความต้องการปรารถนาซึ่งเรียกว่าตัณหา เมื่อหยุดความต้องการปรารถนาก็เป็นความดับทุกข์ แต่เมื่อยังมีความต้องการปรารถนาก็ต้องวนเวียนอยู่ร่ำไป เรียกว่าเป็นเหตุเกิดทุกข์ ดับความดิ้นรนปรารถนาเสียได้ ก็เป็นความดับทุกข์ ญาณที่หยั่งรู้เห็นความจริงจนเห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ คือตัวดิ้นรน เห็นความดับทุกข์คือดับความดิ้นรน และเห็นตัวญาณ คือตัวรู้เอง ซึ่งเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ รวมก็เป็นอริยสัจ คือของจริงอย่างประเสริฐ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้ในสัจจธรรม ทำกิเลสในสันดานให้สิ้นไป จึงเป็นพุทธะคือเป็นผู้ตรัสรู้ รวมเข้าก็เป็นความหมายของคำที่สามคือคำว่า พุทธ และเมื่อรวมเข้าทั้งสามคำ ก็เป็นสัมมาสัมพุทธะ ที่แปลว่า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

และเมื่อประกาศพระพุทธศาสนา ทรงแสดงธรรม ทรงบัญญัติวินัย แก่ภิกษุบริษัท ธรรมและวินัยที่ทรงแสดงและบัญญัตินั้นรวมกันเป็นพระพุทธศาสนา อนึ่ง ได้ทรงบัญญัติให้ภิกษุสงฆ์อยู่จำพรรษาในฤดูฝนตลอดสามเดือน การเข้าพรรษาต้นนั้น ก็จะได้เริ่มในวันแรม ๑ ค่ำ นับแต่วันเพ็ญเดือนอาสาหะตรงกับวันพรุ่งนี้

ในฤดูวันเข้าพรรษาเช่นนี้ ย่อมมีกุลบุตรเข้ามาบวชเรียนกันมากกว่าฤดูอื่น และก็มีมารดาบิดาญาติมิตรสหายของผู้เข้ามาบวช ได้อาศัยการที่บุตรหลานเป็นต้นของตนออกบวชจึงเข้าวัดถือศีลฟังธรรมบำเพ็ญกุศลอื่น ๆ กันมาก เพราะฉะนั้น ในเทศกาลเช่นนี้ จึงเป็นเทศกาลที่พุทธศาสนิกชนทั้งคฤหัสถ์ทั้งบรรพชิตได้เข้าศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนากันมากกว่าฤดูกาลอื่น ในปีหนึ่ง ๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องมีการมาอยู่ร่วมกันเป็นหมู่บ้าง มาพบปะกันบ้าง เรียกว่า ต้องมีการอยู่ด้วยกัน มีการเกี่ยวข้องติดต่อกันมากกว่าปกติ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ได้ทรงแสดงสาราณิยธรรม ธรรมสำหรับเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจของกันและกัน ซึ่งเป็นเหตุสร้างความรักความเคารพในกัน เป็นไปเพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีปรองดองกัน เพื่อเอกีภาพความเป็นอันเดียวกันไว้ ๖ ประการ สำหรับผู้ที่อยู่ด้วยกันเป็นหมู่ คือ

๑. ตั้งเมตตากายกรรม คือ กระทำทางกายต่อกันด้วยเมตตา ปรารถนาดี ปรารถนาสุขต่อกัน

๒. เมตตาวจีกรรม กระทำทางวาจา คือ พูดกันด้วยเมตตาปรารถนาดีปรารถนาสุขต่อกัน

๓. เมตตามโนกรรม กระทำทางใจ คือคิดต่อกันด้วยเมตตาปรารถนาดีปรารถนาสุขต่อกัน

๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาให้แก่กัน เป็นการเฉลี่ยความสุขแก่กันด้วยเมตตาปรารถนาดีปรารถนาสุขต่อกัน

๕. รักษาความประพฤติให้ดีงามเรียบร้อยสม่ำเสมอกัน อันเรียกว่า สีลสามัญญตา ความเป็นผู้มีศีลคือความประพฤติดีสม่ำเสมอกัน

๖. มีทิฏฐิคือความเห็นอันถูกต้องสม่ำเสมอกัน หมายความว่า มีความเห็นในส่วนที่เป็นอริยะคือเป็นส่วนประเสริฐหรือเป็นส่วนดี เป็นนิยยานิกะ ที่เป็นเหตุให้นำออกจากทุกข์สม่ำเสมอกัน แต่เมื่อแสดงโดยทั่วไป ก็คือมีความเห็นอยู่ในคลองธรรมคลองวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสม่ำเสมอกัน ไม่แตกความเห็นกัน เรียกว่า ทิฏฐิสามัญญตา ความเป็นผู้มีทิฏฐิคือความเห็นดังกล่าวสม่ำเสมอกัน

ธรรมทั้ง ๖ ประการนี้ ย่อมทำให้เกิดความรักความเคารพในกันและกัน เป็นไปเพื่อความไม่วิวาท เพื่อความสามัคคี เพื่อเอกีภาพคือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

แต่บุคคลจะประพฤติในสาราณิยธรรม ก็ต้องอาศัยคอยสำรวมจิตของตนไว้ ไม่ให้ตกไปในอำนาจของโลภะความอยากได้ หรือราคะความติดความยินดี โทสะความโกรธแค้นขัดเคือง และโมหะความหลง กิเลสเหล่านี้เป็นตัวมารในใจ ซึ่งผูกจิตใจของบุคคลไว้ รั้งให้

ประพฤติไปตามอำนาจของราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะ ไม่ให้หลุดไปจากอำนาจ และคอยที่จะห้ามไม่ให้ปฏิบัติธรรมวินัยให้เป็นไปโดยชอบ เครื่องผูกของมารนี้ก็คืออารมณ์เครื่องล่อต่าง ๆ ที่ประสบทาง ตา หู จมูก กลิ้น กาย และมนะคือใจนี้เอง เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็คอยมีสติความระลึกและปัญญาความรู้ สำรวมระวังจิตใจไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะสามารถหลุดพ้นจากตัวมารและเครื่องผูกของมารได้ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า ทูรงฺคมํ เอกจรํ เป็นอาทิ แปลความว่า ชนเหล่าใด สำรวมจิตที่เที่ยวไปไกล เที่ยวไปแต่ดวงเดียว ไม่มีสรีระ มีคูหาคือกายเป็นที่อาศัย ชนเหล่านั้น ย่อมพ้นจากมารและจากเครื่องผูกของมาร มีอรรถาธิบาย ดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้.

อัตตโจทนกถา

เนื่องในวันมหาปวารณา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๐๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อตฺตนา โจทยตฺตานํ ปฏิมํเสตมตฺตนา

โส อตฺตคุตฺโต สติมา สุขํ ภิกฺขุ วิหาหิสีติ.

บัดนี้ จะแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการฟังธรรม ตามสมควรแห่งวันธรรมสวนะ คือวันเป็นที่ฟังธรรมอันเวียนมาถึงเข้า ณ บัดนี้

ศาสนธรรมนั้นเป็นเครื่องประกาศแสดงสัจจธรรม ธรรมที่เป็นตัวความจริง อันมีอยู่ที่บุคคลทุก ๆ คน แต่บุคคลโดยปรกติไม่สามารถที่จะรู้สัจจธรรมนั้นได้ เมื่อได้ฟังคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาแนะนำชี้แจงและพิจารณาดูด้วยความตั้งใจจะรู้ตามเป็นจริง ก็ย่อมสามารถจะรู้ถึงสัจจธรรมนั้นได้ ตามสมควรแก่กำลังแห่งปัญญา สัจจธรรม ธรรมที่เป็นตัวความจริงนั้น โดยปรกติย่อมมีมายาเป็นสิ่งปกคลุมไว้ มายาหมายถึงสิ่งที่หลอกลวงให้เข้าใจผิด สัจจะคือความจริงเป็นอย่างหนึ่ง มายาทำให้เข้าใจไปเป็นเสียอีกอย่างหนึ่ง สัจจะย่อมมีมายาเป็นเครื่องปกคลุมทำให้เข้าใจผิดอยู่ ดังนี้ โลกเป็นมายาอย่างหนึ่งที่เป็นเครื่องปกปิดไม่ให้เห็นสัจจธรรมตามความเป็นจริง เพราะประกอบด้วยสิ่งวิจิตรต่าง ๆ ดังที่มีพระพุทธภาษิตตรัสชี้ให้ดูโลกนี้ว่า เอถ ปสฺสถิมํ โลกํ จิตฺตํ ราชรถูปมํ ท่านทั้งหลายจงดูโลกนี้ อันวิจิตรดุจราชรถ ยตฺถ พาลา วิสีทนฺติ ที่ชนเขลาทั้งหลายจมติดอยู่ นตฺถิ สงฺโค วิชานตํ แต่ผู้รู้หาข้องอยู่ไม่ ดังนี้ โลกอันวิจิตรด้วยสิ่งต่าง ๆ นี้ มีมายาสิ่งที่ทำให้บุคคลเข้าใจผิดอยู่เป็นอันมาก นี้เป็นส่วนภายนอก ส่วนภายในนั้น ก็คือความอยากเป็นเครื่องกระซิบใจ

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ

อันทำให้ติดทำให้เพลิดเพลินอยู่ในโลกนั้นก็เป็นมายา ซึ่งเป็นเครื่องปกคลุมจิตใจของบุคคลไม่ให้มองเห็นสัจจะแห่งโลกตามความเป็นจริง นอกจากนี้ อารมณ์ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจบรรดามีอยู่ในโลก ต่างโดยเป็นรูป เสียง เป็นต้นก็ดี หรือเป็นลาภ ยศ สรรเสริญ สุขก็ดี แต่ละสิ่งก็เป็นมายาทำจิตใจให้ติดให้เพลินให้ยินดี ไม่ให้มองเห็นความจริงแห่งสิ่งเหล่านั้น เหล่านี้ก็เป็นมายาแต่ละอย่าง เมื่อบุคคลมีมายา ทั้งที่เป็นภายนอกและที่เป็นภายในอยู่ดั่งนี้ จึงได้พากันประกอบกรรมที่เป็นอกุศลทุจริต ที่เป็นเครื่องเบียดเบียนตนเองและบุคคลอื่นให้เดือดร้อน เพื่อที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนาต้องการบ้าง เพื่อที่จะให้เป็นภพหรือภาวะที่ปรารถนาต้องการบ้าง เพื่อที่จะทำลายล้างสิ่งที่ขัดขวางหรือสิ่งที่ไม่ชอบบ้าง เป็นไปอยู่ดั่งนี้ เพราะได้มีความเห็นในสิ่งที่เป็นมายานั้นว่าเป็นตัวความจริงและเป็นสิ่งที่ดีเป็นสิ่งที่ชอบ จึงทำให้มีความปรารถนาต้องการและมีความปฏิบัติดังกล่าว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้สัจจธรรม ธรรมที่เป็นตัวความจริง ก็เพราะได้ทรงเห็นมายาของโลกที่เป็นภายนอกและมายาในจิตใจฉะนั้น จึงได้ทรงเป็นผู้ตื่นด้วยความรู้หรือทรงเป็นผู้รู้ จนเป็นผู้ตื่นจากความหลับหลง เมื่อทรงแสดงธรรมคำสั่งสอน ก็ทรงแสดงธรรมเพื่อปลุกให้บุคคลตื่นขึ้นจากความหลับหลงด้วยความรู้ หรือให้เป็นผู้รู้จนตื่นขึ้นจากความหลับหลง ดังที่ได้ทรงแสดงธรรมคำสั่งสอนไว้โดยปริยายเป็นอันมาก และได้ทรงแสดงกรรม ผลของกรรม เมื่อกล่าวโดยทั่วไปก็คือ บุคคลประกอบกรรมที่ดีที่ชอบ ก็ย่อมได้รับผลที่ดีที่ชอบ เมื่อประกอบกรรมที่ชั่วที่ผิด ก็ย่อมได้รับผลที่ชั่วที่ผิดอันตรงกันข้าม กล่าวสั้นดังที่ได้ยินกันทั่วไปว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว แต่ความเข้าใจในเรื่องกรรมตามพระพุทธภาษิตนี้ จะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อได้มีปัญญารู้ให้ทะลุมายาสิ่งที่ล่อลวงจิตใจของโลก ถ้าจิตใจยังมีมายาสิ่งที่ล่อลวงของโลกปกคลุมให้เห็นผิดอยู่ ก็ยากที่จะเห็นจริงตามพระพุทธภาษิตนี้ได้ เพราะก็ย่อมจะมองดูในสิ่งที่เป็นภายนอกที่มักจะปรากฏเป็นไปต่าง ๆ บางคนทำดีแต่ก็ไม่เห็นว่าได้ดี บางคนทำชั่วแต่ก็ไม่เห็นว่าจะได้ชั่ว บางทีก็กลับตรงกันข้าม ทำดีแต่เห็นว่าได้ชั่ว ทำชั่วแต่เห็นว่าได้ดี เป็นไปตามที่ตาเห็นอยู่ดั่งนี้เป็นส่วนมาก ทั้งนี้ก็เพราะว่าการมองและการวินิจฉัยของบุคคลทั่วไปนั้นย่อมเป็นไปเท่าที่ตาเห็น และนอกจากนี้ยังมีความอยากเป็นเครื่องกระซิบใจที่เป็นมายาอยู่ภายใน มาเป็นเครื่องอุดหนุนจิตใจให้มี

ความยินดีปรารถนาจะได้ จะเป็นในสิ่งหรือในฐานะภาวะที่ปรารถนาต้องการนั้นอีกส่วนหนึ่ง และยังมีโลกซึ่งเป็นที่ปรารถนาต้องการ มาปรากฏให้เห็นให้ได้ยินอยู่ โดยเป็นลาภ ยศ สรรเสริญ สุข มีประการต่าง ๆ หรือเป็นแก้วแหวนเงินทองนั้น ๆ รวมความว่า มีสิ่งที่เป็นเครื่องฉุดใจ ได้แก่ความอยากเป็นเครื่องกระซิบใจในภายในนั้นด้วย และมีสิ่งที่เป็นเครื่องเตือนใจให้ปรารถนาต้องการอันเป็นภายนอกอีกด้วย มาประกอบเข้า สิ่งเหล่านี้เป็นมายาคือเป็นสิ่งที่มาปิดบัง ชักนำให้ไม่เห็นตามความเป็นจริง เมื่อเป็นดั่งนี้จึงได้ลงสันนิษฐานเอาว่า ให้ได้สิ่งที่ปรารถนาต้องการตามที่ความอยากกระซิบใจนั้นแหละเป็นดี เมื่อยึดถือเอาสิ่งที่เป็นมายานั้นมาเป็นสิ่งที่ต้องการ เป็นสิ่งที่ดี เมื่อเป็นเช่นนี้จึงได้ลงสันนิษฐานเอาว่า เมื่อได้สิ่งนั้นมานั่นแหละเป็นดี ดังเช่นว่าเมื่อเห็นว่าลาภ ว่ายศ ว่าสรรเสริญ ว่าสุข เป็นของดีเป็นของที่น่าปรารถนา ได้สิ่งเหล่านี้มานั่นแหละเป็นการดี เมื่อได้ยุติความเห็นว่า ดีไปอยู่ที่ลาภ ดีไปอยู่ที่ยศ ดีไปอยู่ที่สรรเสริญ ดีไปอยู่ที่สุขดั่งนี้แล้ว จึงได้ขวนขวายเพื่อที่จะให้ได้มา จะเป็นทางที่ชอบก็ตาม จะเป็นทางที่ไม่ชอบก็ตาม ให้ได้มาแล้วก็แล้วกัน และเมื่อได้มาแล้วก็ลงความเห็นว่านั่นแหละเป็นสิ่งที่ดีแล้ว ก็เมื่อความคิดเห็น ความวินิจฉัยว่าอะไรดี อะไรไม่ดีเป็นไปอยู่ดั่งนี้ การปฏิบัติจึงได้เป็นไปตามที่คิดเห็น ตามที่สันนิษฐานนั้น เพราะฉะนั้นผู้ที่ยังมีความคิดเห็นอยู่เพียงเท่านี้ จึงยังมีความเห็นชอบในกรรมตามคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาไม่ได้ ต่อเมื่อได้อบรมความรู้ความเห็นให้มีความเห็นว่า ดีอยู่ที่ไหน ดีอยู่ที่กรรม กรรมคือการกระทำนั้น เมื่อเป็นกรรมที่ดี ก็เรียกว่าเป็นความดี หรือว่าชั่วอยู่ที่กรรมคือการงานที่กระทำนั้นเป็นกรรมไม่ดี ก็เป็นความชั่ว เป็นความไม่ดี เมื่อมีความคิดความเห็นมาอยู่ที่กรรมดั่งกล่าวมานี้ จึงจะชื่อว่าได้มีความคิดเห็นตามหลักกรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ว่าความคิดเห็นที่จะเอาดีหรือเอาชั่วมาอยู่ที่กรรม คือการงานที่กระทำของตนเป็นประการสำคัญนั้น จิตใจจะต้องสว่างจากความอยากเป็นเครื่องกระซิบใจ และจากมายาโลกที่มาเป็นเครื่องลวงใจให้กระสับกระส่าย ให้ขวนขวายไปในทางที่ผิดนั้น ถ้าว่าจิตใจยังตกอยู่ในอำนาจของความอยากที่เป็นเครื่องกระซิบใจก็ดี ยังเป็นผู้เห็นแก่ลาภ เห็นแก่ยศเป็นต้น ที่เรียกว่าเห็นแก่อามิสเป็นใหญ่ คือมีมายาโลกเหล่านี้มามีอำนาจชักจูงใจอยู่ก็ดี เมื่อเป็นดั่งนี้แล้วก็ยากที่

จะหยั่งเห็นตระหนักในหลักกรรม ตามคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ ทั้งนี้ไม่ใช่ว่าเป็นความผิดแห่งคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ว่าเป็นความผิดแห่งบุคคลที่ตกอยู่ในอำนาจของความอยากที่เป็นเครื่องกระซิบใจและอยู่ในอำนาจของมายาโลกนั้น สิ่งเหล่านี้มาเป็นเครื่องปกปิดเคลือบแฝงจิตใจให้หลงเหมือนอย่างหลับ เพราะไม่มองเห็นความจริง จึงเป็นผู้ที่ถูกความอยากกระซิบใจ และถูกมายาโลกนั้นชักนำให้เป็นไปในทางที่ผิดมีประการต่าง ๆ ต่อเมื่อใดเป็นผู้ที่มีจิตใจสว่างไสวขึ้นด้วยความรู้ จนไม่ตกอยู่ในอำนาจของความอยากที่เป็นเครื่องกระซิบใจ และในอำนาจของมายาโลกนั้น จึงจะหยั่งเห็นความจริงในหลักกรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เหมือนอย่างบุคคลเป็นอันมากที่ปรากฏว่าในคราวที่จิตใจตกอยู่ในอำนาจของความอยากกระซิบใจ และตกอยู่ในอำนาจของมายาโลก จึงได้ปฏิบัติไปในทางที่ไม่ถูกไม่ชอบมีประการต่าง ๆ ตนเองไม่รู้ แต่ว่าคนอื่นเขารู้ และเขาก็บอกได้ว่าเป็นอย่างไร แต่ครั้นในภายหลังเมื่อกาลเช่นนั้นที่เรียกกันว่า เป็นกาลอันรุ่งเรืองผ่านไปแล้ว ถึงกาลที่เสื่อม ความจริงที่เรียกว่ากาลที่เสื่อมนั้น ถ้าจะดูในหลักธรรมก็จะเห็นว่าเป็นกาลที่เจริญมากกว่า เพราะว่ากาลที่เสื่อมนั้น ลาภ ยศ ต่าง ๆ ก็หมดไป เมื่อลาภยศต่าง ๆ หมดไปแล้ว มายาที่มาเป็นเครื่องเคลือบแฝงจิตใจก็หมดไป ก็ทำให้จิตใจสว่างไสวขึ้น มองเห็นความจริงว่าเป็นผู้ที่หลงไปเสียแล้ว และกรรมที่ประกอบไว้นั้น ก็เป็นกรรมที่ชั่วที่ผิดเป็นส่วนมาก แปลว่ามารู้สึกตัวขึ้น เมื่อเป็นดั่งนี้ กรรมที่กระทำไว้แล้วก็เป็นอันกระทำไว้แล้ว แต่ว่าความรู้สึกนั้นก็เรียกว่าเป็นความดี เพราะก็เป็นทางที่จะให้ละความชั่วและประกอบความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป อันนี้เป็นเครื่องแสดงว่า ความเห็นดีเห็นชั่วของบุคคลสามัญโดยมากนั้น ลงความเห็นเท่าที่ตาเห็น และที่แท้นั้น สิ่งที่ลงความเห็นนั้น ก็คือความอยากที่เป็นเครื่องกระซิบใจและเป็นตัวมายาโลก มีความอยากอย่างไร มีมายามาบิดบังชักนำให้เห็นไปอย่างไร ก็สันนิษฐานไปอย่างนั้น ไม่ใช่เป็นตัวความจริง ต่อเมื่อสิ่งที่บิดบังใจเหล่านี้ได้เสื่อมสิ้นไป จิตใจสว่างไสวขึ้นนั่นแหละ จึงจะมองเห็นความจริงตามหลักกรรมคือคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น การที่จะมองเห็นสัจจธรรมนั้น ก็จะต้องเพิกมายาที่เป็นเครื่องปกคลุมจิตใจออกเสียก่อน จึงจะมองเห็นได้ ถ้าจิตใจยังเต็มไปด้วยมายาสิ่งที่หลอกลวงต่าง ๆ แล้ว การจะ

เห็นสัจจธรรมแม้ตามหลักกรรม ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็เป็นการที่ยากยิ่ง แต่ว่าเมื่อบุคคลได้มาหมั่นฟังคำตักเตือนของบุคคลผู้เป็นมิตรส่วนหนึ่ง และหมั่นตักเตือนตนเองอยู่เสมออีกส่วนหนึ่งแล้ว ก็ย่อมจะเป็นเครื่องป้องกันมายาในมายานอกไม่ให้ครอบงำใจได้มากนัก หรือว่าแม้จะถูกครอบงำใจอยู่บ้าง ก็สามารถที่จะเปลื้องมายานั้นออกจากจิตใจได้โดยไม่ยาก

อนึ่ง ในวันนี้เป็นวันพระออกพรรษา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ประทานอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ทำปวารณาแทนอุโบสถสังฆกรรม และก็ยกปวารณานี้เป็นสังฆกรรมประการหนึ่ง และถือว่าเป็นสังฆกรรมสำคัญ คำว่า ปวารณา นั้น หมายความว่า บอกอนุญาต ในที่บางแห่งหมายถึงบอกอนุญาตด้วยปัจจัยเครื่องอาศัยต่าง ๆ เหมือนดังว่า ปวารณาด้วยปัจจัย คือบอกอนุญาตให้เรียกร้องเอาสิ่งที่ปรารถนาตามสมควรได้ นี้เรียกว่า ปวารณาด้วยปัจจัย ส่วนการปวารณาในที่นี้ หมายถึงบอกอนุญาตให้ตักเตือนกันและกันได้ คือบอกอนุญาตในกันและกันว่า ขอให้อาศัยความอนุเคราะห์ตักเตือน ด้วยได้เห็นก็ดี ด้วยได้ยินก็ดี ด้วยได้รังเกียจสงสัยก็ดี คือเมื่อได้เห็นว่าตนเป็นผู้ประกอบกรรมที่ไม่ถูกไม่ชอบ ได้ยินว่าตนเป็นผู้ประพฤติเช่นนั้น ได้รังเกียจสงสัยว่าตนเป็นผู้ประพฤติเช่นนั้น หรือว่าได้เห็น ได้ยิน ได้รังเกียจสงสัยว่าตนไม่ประกอบกรรมที่ควรจะประกอบให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็ขอให้สหธรรมิกกับสพรหมจารีว่ากล่าวตักเตือนตนได้ดังนี้ นี้คือการทำปวารณาของภิกษุสงฆ์ที่มีพระพุทธานุญาตให้กระทำในวันปวารณาออกพรรษาดังนี้ มีปัญหาว่า ทำไมจึงมาทรงอนุญาตให้ทำปวารณากันในวันนี้ เพราะได้จำพรรษาอยู่ด้วยกันมาจนออกพรรษาในวันนี้ ก็น่าที่จะให้ทำปวารณากันเสียตั้งแต่ต้น ปัญหานี้เมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะพึงเห็นได้ว่า อันการตักเตือนกันและกันนั้น ต้องอาศัยการที่ได้อยู่ด้วยกันมาตลอดเวลาพอสมควร จนถึงได้รู้จักคุ้นเคยกัน ได้เห็นความประพฤติของกันและกัน ในเมื่อมาอยู่ด้วยกันใหม่ ๆ ยังไม่คุ้นเคยกัน ยังไม่รู้ความประพฤติของกันและกัน เมื่อเป็นดังนี้ ก็ไม่สะดวกที่จะตักเตือนกัน เพราะไม่คุ้นกัน และก็ไม่รู้ว่าจะตักเตือนกันอย่างไร เพราะว่าไม่เห็นความประพฤติของกันและกันมา แต่ว่าเมื่ออยู่ด้วยกันมาตลอดเวลาพอสมควร เช่นว่าตลอดไตรมาสดังนี้ ก็ย่อมจะมีความคุ้นเคยกันและกันมากขึ้น ได้เห็นความประพฤติ

ของกันมากขึ้น ได้รู้ความยิ่งความหย่อนในความประพฤติของกันและกัน เมื่อเป็นดั่งนี้ ก็เป็นโอกาสที่ควรจะตักเตือนกันและกันได้ เหตุฉะนี้ ท่านจึงได้อนุญาตให้ทำปวารณา คือให้ตักเตือนกันและกันในวันออกพรรษา ดังในวันนี้ แต่ว่าการตักเตือนกันและกันนั้น ก็พึงอาศัยอนุเคราะห์คือมุ่งอนุเคราะห์กันด้วยมีเจตนาหวังดีต่อกันและกัน ผู้รับตักเตือน เมื่อได้รับคำตักเตือนก็ไม่ควรโกรธ แต่ควรจะรับคำตักเตือนนั้นมาพิจารณาสอบดูที่ตนว่าเป็นอย่างไร เป็นจริงตามที่ได้รับเตือนหรือไม่ ถ้าเป็นจริงตามที่รับเตือน ก็แก้ไขปรับปรุงตนเองให้เหมาะสม ถ้าไม่เป็นจริงตามที่เตือน ก็ไม่ควรจะโกรธผู้เตือน ควรจะเล็งเห็นเจตนาดีของผู้เตือนนั้น เพราะอาจจะเข้าใจผิดไปก็ได้ เมื่อพากันปฏิบัติดั่งนี้แล้ว ก็จะทำให้เกิดความเจริญดังที่มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า "ความเจริญแห่งบริษัทของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ย่อมเป็นไปอย่างนี้ คือด้วยการตักเตือนกันและกัน ด้วยการยังกันและกันให้ออกจากอาบัติหรือออกจากโทษนั้น ๆ" ดังนี้

เมื่อกล่าวโดยตรงแล้ว แม้จะมีผู้อื่นเตือน แต่ถ้าตนเองไม่รับคำเตือนนั้นมาเป็นเครื่องเตือนตน ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ เพราะฉะนั้น โดยตรงก็คือควรที่จะเตือนตนเอง จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ว่า อตฺตนา โจทยตฺตานํ ท่านจงโจทคือเตือนตนด้วยตน ปฏิมํเสตมตฺตนา จงสอบสวนตนด้วยตน โส อตฺตคุตฺโต สติมา สุขํ ภิกฺขุ วิหาหิสิ. ท่านผู้มีสติคุ้มครองตน เป็นภิกษุ คือผู้เห็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อยจักอยู่เป็นสุข ดั่งนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรงแสดงศาสนาคือคำสั่งสอน อันเป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัยส่วนหนึ่ง ก็ล้วนเป็นเครื่องเตือนบุคคลให้เว้นจากความชั่ว ให้ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใสทั้งนั้น แม้สหธรรมิกสพรหมจารีและมิตรสหายผู้มุ่งดีทั้งหลาย เมื่อตักเตือนก็ย่อมตักเตือนให้เว้นชั่วให้กระทำความดี ให้ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยนัยเช่นเดียวกัน ฉะนั้น ในการเตือนของพระธรรมวินัยก็ดี ของสหธรรมิกสพรหมจารีก็ดี จะสำเร็จได้ก็ด้วยอาศัยบุคคลทุก ๆ คน รับเอาพระธรรมวินัยนั้นมาเตือนตน มาสอบสวนตน ทำสติในพระธรรมวินัยนั้นมาเป็นเครื่องคุ้มครองตนอยู่ เมื่อเป็นดั่งนี้ ก็สามารถที่จะปรับปรุงตนเองให้เป็นผู้เจริญในพระธรรมวินัย ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ท่านสอนว่าควรละ ก็ตั้งใจละ ท่านสอนว่าควรปฏิบัติ ก็ตั้งใจปฏิบัติ เมื่อเป็นดั่งนี้ ก็จักเป็นผู้อยู่เป็นสุขสิ้นความทุกข์เดือดร้อนตามสมควรแก่การปฏิบัติ เรียกว่าเป็นผู้เจริญในพระธรรมวินัย และเมื่ออยู่รวมกันเป็นหมู่ ก็เรียกว่าเป็นผู้มีสามัคคีความพร้อมเพรียงกันด้วยพระธรรมวินัย

อนึ่ง ในวันนี้เป็นวันที่ตรงกับวันพระราชสมภพและวันเสด็จสวรรคตแห่ง พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร-มหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ได้ทรงเป็นผู้กระทำสังฆสามัคคี คือความพร้อมเพรียงของสงฆ์ หมายความว่าทำความพร้อมเพรียงด้วยพระธรรมวินัย ดังที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงจัดให้คณะสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบด้วยพระธรรมวินัย ให้เป็นสีลสามัญญตา คือความสม่ำเสมอกันด้วยศีล คือความประพฤติตามพระธรรมวินัยนั้น ได้ทรงค้นคว้าหลักพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพุทธวัจนะ ออกมาชี้แจงแสดงสั่งสอน แก้ความคิดความเห็นของบุคคล ให้ถูกต้องตรงตามพระพุทธศาสนาขึ้น เป็นต้นว่า ในสมัยนั้นคนส่วนมากได้มีความเชื่อว่า พระพุทธศาสนาได้ผ่านกาลมามาก บุคคลในสมัยปัจจุบันนั้นเกิดสุดท้ายภายหลัง ไม่สามารถที่จะปฏิบัติพระวินัยพระธรรมให้ทั่วถึงได้ เมื่อมีความเชื่อดั่งนี้แล้วจึงพากันละเลยต่อข้อวัตรปฏิบัติ รักษาไว้แต่บางข้อบางประการ เพราะได้มีความเห็นในเรื่องอายุของพระพุทธศาสนาว่าจะมี ๕๐๐๐ ปีเป็นกำหนด ดั่งนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแสดงชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจว่า พระวินัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติแล้ว พระธรรมที่ทรงแสดงแล้ว ก็เพื่อบุคคลที่เป็นสามัญชนนี้ประพฤติปฏิบัติ และก็ประพฤติปฏิบัติได้ทุกกาลสมัย ได้มีพระพุทธภาษิตแสดงว่า เมื่อมรรค ๘ ยังมีอยู่ตราบใด สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ก็ยังมีอยู่ตราบนั้น ไม่ได้ทรงกำหนดอายุพระพุทธศาสนาว่าเมื่อไร และก็แสดงว่าธรรมนั้นเป็นอกาลิโก คือไม่ประกอบด้วยกาลเวลาดั่งนี้ ฉะนั้น บุคคลในปัจจุบันนี้ ก็สามารถที่จะประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยได้เหมือนอย่างคนในครั้งพุทธกาลเหมือนกัน ไม่ต่างกัน ฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงธรรมแสดงวินัยตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรง.แสดงไว้ ทำให้บุคคลได้มีความรู้ความเข้าใจ

ในพระธรรมวินัยมากขึ้น เมื่อเป็นดังนี้ ก็ทำให้เกิดทิฏฐิสามัญญตา คือความเป็นผู้มีความเห็นเสมอกันถูกต้องตามพระธรรมวินัย ให้บังเกิดขึ้นโดยทั่วไปอีกด้วย เพราะเหตุนี้จึงทรงเป็นผู้ได้เริ่มทำพระพุทธศาสนาที่อับเฉาเศร้าหมองให้กลับเจริญผ่องใส ให้มีพระสงฆ์ที่เป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยพระธรรมวินัยเป็นวินัยสามัคคี เป็นธรรมสามัคคี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าได้ทรงเป็นผู้ทำสังฆสามัคคีโดยแท้ ผลแห่งการปฏิบัติของพระองค์ท่านก็มีผลสืบต่อมาจนถึงในบัดนี้ วิธีปฏิบัติในบัดนี้ที่เราทั้งหลายปฏิบัติกันอยู่ เป็นสิ่งที่พระองค์ได้ทรงฟื้นฟู และทรงวางแบบไว้เป็นต้นว่า บททำวัตรสวดมนต์และวิธีในเรื่องการรักษาอุโบสถ ทำนองที่ทำวัตรสวดมนต์ การปฏิบัติในพระธรรมวินัยที่ถูกต้อง ฉะนั้น ความเจริญแห่งพระพุทธศาสนาจึงเนื่องอยู่แก่พระองค์ท่านเป็นส่วนใหญ่ เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อถึงวันที่ตรงกับวันพระราชสมภพและวันเสด็จสวรรคตอันตรงกันในวันมหาปวารณาเช่นบัดนี้ ก็ขอให้ตั้งใจถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าสยามพระองค์นั้น และตั้งใจขอให้พระธรรมวินัยที่ได้ทรงฟื้นฟูนั้น ได้สถิตอยู่ตลอดไป ดังบทที่สวดว่า ธาตุ จิรํ สตํ ธมฺโม ขอพระสัจจธรรมจงดำรงอยู่นาน ธมฺมทฺธรา จ ปุคฺคลา ขอบุคคลผู้ทรงธรรมจงดำรงอยู่นาน สงฺโฆ โหตุ สมคฺโคว อตฺถาย จ หิตาย จ ขอพระสงฆ์จงมีความสามัคคีพร้อมเพรียงกันด้วยพระธรรม ด้วยพระวินัย เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้.

พระธรรมเทศนาในโอกาสพิเศษ

พุทธปทีปกถา

เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดวัดพุทธปทีป
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ วัดพุทธปทีป กรุงลอนดอน

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

สีลํ สมาธิ ปญฺญา จ วิมุตฺติ จ อนุตฺตรา
อนุพุทฺธา อิเม ธมฺมา โคตเมน ยสสฺสินา
อิติ พุทฺโธ อภิญฺญาย ธมฺมมกฺขาสิ ภิกฺขุนนฺติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา สนองพระเดชพระคุณประดับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลในวันอาสาฬหบูชา ด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอสามพระองค์ ได้เสด็จ ฯ ประพาสจากประเทศไทยสู่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษครั้งนี้ ด้วยมีพระมหากรุณาเพื่อที่จะพระราชทานพระบรมราชานุสาสน์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์ ซึ่งได้เสด็จมาประทับทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศนี้แล้ว และเพื่อทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ทั้งนี้ด้วยทรงมุ่งประโยชน์สุขที่พึงบังเกิดขึ้นแก่ประเทศชาติ และประชาชนชาวไทยสืบต่อไปภายหน้า

ในโอกาสนี้ ได้มีพระมหากรุณาเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดวัดพุทธปทีป ทรงพระสุหร่าย ทรงเจิมป้ายจารึกนามวัดพุทธปทีปที่ได้พระราชทาน พระสงฆ์เจริญชัยมงคลคาถาแล้วเสด็จ ฯ เข้าสู่สถานสถิตพระพุทธปฏิมาพระประธานแห่งวัดพุทธปทีป สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงจุดเทียนพรรษาซึ่งตั้งอยู่ในตู้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า

ทั้งสองพระองค์ถวายพุ่ม เทียนแพ ต้นไม้ ทอง–เงิน เป็นพุทธบูชา ทรงจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัยแล้ว สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จ ฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่พระสงฆ์ เป็นการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเข้าพรรษาแล้ว พระสงฆ์ผู้ประชุมอยู่ในที่นี้สวดสดุดีคุณพระรัตนตรัย เริ่มพิธีอาสาฬหบูชา จบแล้วทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้มีการแสดงพระธรรมเทศนา สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงจุดเทียนดูหนังสือพระราชทานให้เจ้าหน้าที่เชิญไปตั้งที่ธรรมาสน์ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม น้อมพระราชหฤทัยระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ได้ทรงแสดงปฐมเทศนาในวันอาสาฬหปุรณมี ในสมัยที่ได้ตรัสรู้พระธรรมแล้วใหม่ เป็นการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเนื่องในวันอาสาฬหบูชานี้อีกส่วนหนึ่ง

ชาวไทยทั้งที่เป็นนักเรียนและข้าราชการ กับทั้งชาวประเทศผู้เป็นมิตรสนิทนี้และชาวประเทศอื่น ผู้ได้มาประชุมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ ณ ที่นี้ ได้มีโอกาสพิเศษอย่างยิ่งที่ได้เฝ้าชมพระบารมีสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ พร้อมทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ได้มีโอกาสโดยเสด็จพระราชกุศลในวันอาสาฬหบูชาแห่งสมเด็จพระมหากษัตราธิราชเจ้า ผู้ทรงเป็นพุทธมามกะ เป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก

เหตุการณ์ทั้งปวง ณ ที่นี้ ในวันนี้เริ่มแต่พิธีทรงเปิดวัด จึงเป็นเหตุการณ์พิเศษอันควรจารึกไว้เป็นประวัติการณ์สำคัญแห่งพระพุทธศาสนาครั้งหนึ่ง ซึ่งแม้จะเกิดขึ้นในประเทศถิ่นที่ห่างไกลจากประเทศไทย แต่ก็เนื่องด้วยคนไทย และเนื่องด้วยชาวมิตรประเทศนี้ด้วยโดยแท้ กับทั้งเนื่องด้วยชาวพุทธศาสนิกชนทั่วไป เพราะได้เกิดมีวัด กล่าวคือสถานที่เป็นที่ประกาศ เป็นที่ประพฤติธรรม เพื่อความสุขความเจริญแก่บุคคลทั่วไปไม่เลือกชาติศาสนาหรือชั้นวรรณขึ้นอีกแห่งหนึ่ง อันได้เริ่มขึ้นด้วยชาวไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ แห่งสมเด็จพระมหากษัตริย์ไทย ทั้งได้เสด็จ ฯ มาทรงเปิดด้วยพระองค์เอง กับทั้งได้พระราชทานพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยอันมีค่าสูงทั้งทางศิลปทั้งทางโบราณวัตถุ ตามที่ได้มีผู้ทูนเกล้า ฯ ถวาย และพระพุทธปฏิมาสำคัญนี้ก็ได้มาทันประดิษฐานเป็นพระประธานในอุดมสันนิบาตนี้

วันเข้าพรรษาของพระภิกษุสงฆ์นั้น ได้มีพระพุทธานุญาตไว้ ๒ วัน คือวันเข้า

พรรษาต้น ๑ วันเข้าพรรษาหลัง ๑ ในศกนี้ วันเข้าพรรษาต้นตรงกับวันที่ ๒ สิงหาคม วันเข้าพรรษาหลังตรงกับวันที่ ๑ กันยายน กำหนดวันถัดจากวันเพ็ญของเดือนทางจันทรคติ เพราะวันเข้าพรรษา วันออกพรรษา และวันอุโบสถของพระภิกษุสงฆ์ ใช้วันตามจันทรคติ โดยปกติ พระภิกษุย่อมเข้าพรรษาในวันเข้าพรรษาต้น แต่เมื่อมีเหตุที่จะเข้าพรรษาต้นไม่ได้ ก็เข้าพรรษาหลัง คือปีหนึ่งจะต้องหยุดอยู่จำพรรษาตลอดสามเดือน

ส่วนวันอาสาฬหะนั้น คือวันพระจันทร์เพ็ญหน้าวันเข้าพรรษาต้น ได้กำหนดเป็นวันประกอบพิธีบูชาขึ้นวันหนึ่ง เพราะในสมัยต้นพุทธกาล พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาในวันนั้น มีประวัติโดยสังเขปว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรมในวันเพ็ญเดือนเวสาขะซึ่งเป็นวันประกอบพิธีวิสาขบูชากันทั่วไปในบัดนี้แล้ว ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า หมู่ชนในโลกนี้ผู้สามารถจะรู้ธรรมที่ได้ตรัสรู้มีอยู่ มีอุปมาเหมือนอย่างดอกบัวในสระที่จะรับแสงอาทิตย์บานขึ้นได้ จึงได้ทรงอธิษฐานพระหทัยที่จะแสดงพระธรรม ประกาศพระพุทธศาสนา ได้ทรงพิจารณาหาผู้ที่จะทรงแสดงพระธรรมโปรดเป็นครั้งแรก ก็ได้ทรงเห็นภิกษุห้ารูปซึ่งได้ปฏิบัติพระองค์มาก่อน จึงได้เสด็จไปทรงแสดงธรรมแก่ท่านทั้งห้านั้นเป็นปฐม ในวันอาสาฬหะเช่นวันนี้ เมื่อทรงแสดงจบแล้ว ท่านองค์หนึ่งผู้เป็นหัวหน้าชื่อ "โกณฑัญญะ" ได้เกิดดวงตาปัญญาเห็นธรรม คือได้รู้พระธรรมเป็นขั้นแรก และได้ขออุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา พระองค์ก็ได้โปรดอุปสมบทให้ท่าน จึงได้เกิดมีพระภิกษุสาวกขึ้นเป็นเบื้องต้นแห่งพระสงฆ์ ซึ่งเป็นรัตนะที่ครบสามในวันนั้น แต่พระสงฆ์ได้เกิดขึ้นครบถ้วนเต็มที่ในเวลาต่อมาอีกห้าวัน เมื่อได้ทรงแสดงธรรมสำคัญครั้งที่สอง ท่านทั้งห้านั้นได้อุปสมบท และได้รู้ธรรมครบถ้วนทั้งหมด

ใจความของปฐมเทศนานั้นซึ่งเรียกว่า "ธัมมจักกัปปวัตตนะ การยังล้อธรรมให้หมุนไป" แสดงความตรัสรู้ของพระองค์ว่า ได้ตรัสรู้อริยสัจจะ คือสัจจะอย่างประเสริฐ ซึ่งมิได้เคยทรงสดับฟังมาจากใครอื่น ด้วยพระปัญญาที่ผุดขึ้น อันเป็นผลแห่งการที่ทรงปฏิบัติค้นคว้ามาจนได้พบทางปฏิบัติที่ชอบถูกต้อง รวมเวลาทั้งสิ้นถึง ๖ ปี ต่อจากนั้นก็ได้เสด็จจาริกไปแสดงธรรมสั่งสอนบุคคลต่าง ๆ ในที่ต่าง ๆ ตลอดเวลา ๔๕ ปี จึงได้เสด็จปรินิพพาน

เมื่อเสด็จปรินิพพานนั้น พระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานลงในโลก ได้มีพุทธบริษัททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์จำนวนมากแล้ว สมดังที่ได้ทรงอธิษฐานพระหทัยไว้ในเบื้องต้น

คำว่า "พุทธศาสนา" ได้ออกจากพระโอษฐของพระพุทธเจ้าเอง เมื่อได้ทรงแสดงพระโอวาทในวันมาฆะ ซึ่งเป็นวันประกอบพิธีบูชามานานแล้ววันหนึ่ง เรียกว่าวันมาฆบูชา พระโอวาทนี้วางสูตรปฏิบัติไว้ว่า "การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของตนให้ผ่องใส เอตํ พุทฺธาน สาสนํ นี้เป็นพุทธศาสนา คือคำสอนของพระพุทธะ คือ พระผู้รู้ทั้งหลาย" พระโอวาทนี้ประมวลปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาเข้าไว้ทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุป พระพุทธศาสนาแสดงธรรมที่เป็นสัจจะ คือเป็นความจริงที่ทุก ๆ คนรู้ได้เห็นได้ มีเหตุผลที่อาจตรองตามให้เห็นได้ และปฏิบัติให้เกิดผลได้สมจริงตามที่สอนไว้ นอกจากนี้ ยังเพียงพอที่คนทุกชั้นทุกประเภทจะรับไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ตนได้ทุกกาลเวลา หรือกล่าวตามสมัยว่า ใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวันของคนได้ทุกคน เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่คนทุกชั้น ดังมีพระคุณบทหนึ่งว่า "สตฺถา เทวมนุสฺสานํ เป็นศาสดาของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย" มีอธิบายอย่างหนึ่งว่า เป็นครูของบุคคลทั้งชั้นสูงทั้งชั้นสามัญ หรือทั้งที่อยู่ในตำแหน่งสูงและคนสามัญทั่วไป ดังจะพึงเห็นได้จากพระประวัติว่า ได้ทรงแสดงธรรมแก่นักบวชหรือผู้มุ่งพ้นโลกด้วยธรรมชั้นปรมัตถ์ (มีอรรถละเอียด) ทรงแสดงธรรมแก่ท่านผู้ปกครองมีพระราชาเป็นต้น ด้วยธรรมสำหรับปกครอง ทรงแสดงธรรมแก่คนทั่วไป ด้วยธรรมที่ให้เกิดประโยชน์ในปัจจุบันและภายหน้า และโดยเฉพาะได้ทรงแสดงธรรมแก่แต่ละบุคคล ด้วยธรรมที่เหมาะแก่ภูมิชั้นของเขา ประโยชน์ที่ได้จากการปฏิบัติธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติในบัดนี้ในชาตินี้ ไม่ใช่ต้องรอไปในเวลาอื่นในชาติหน้า แต่ผู้ปฏิบัติจำต้องเรียนให้รู้ให้เข้าใจหลักสูตรของพระพุทธศาสนา และต้องรู้ภูมิฐานของตนเอง

คำว่า หลักสูตร เป็นคำขอยืมมาใช้ หมายความว่า ภูมิปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนามีหลายชั้น เหมือนอย่างหลักสูตรของชนทั้งหลายในโรงเรียนและในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ และครูอาจารย์ก็สอนศิษย์ไปตามระดับการสอนต่าง ๆ พระพุทธเจ้าแม้จะทรงแสดงธรรมแก่คน

ต่าง ๆ ในชั้นต่าง ๆ กัน แต่ก็ทรงประมวลคำสอนของพระองค์เข้า เหมือนอย่างวางหลักสูตร หรือแม่บทไว้เป็นคราว ๆ เช่น พระโอวาทสามที่กล่าวแล้ว ประมวลที่ทรงวางไว้เป็น อนุปุพพปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่เป็นลำดับ ฉะนั้น ผู้ที่จะปฏิบัติจึงต้องรู้ว่าตนเองกำลังอยู่ในชั้น ไหน หรือดังที่กล่าวว่ากำลังยืนอยู่ที่ไหน เมื่อรู้ดังนี้จึงจะทราบว่า จะเข้าเรียนชั้นไหน คือจะ ปฏิบัติธรรมชั้นไหนอย่างไร เพื่อให้เป็นประโยชน์ ในบัดนี้ ผู้ที่โทษพระพุทธศาสนานั้น เพราะไม่เข้าใจธรรม ไม่เข้าใจตนเอง บางทีก็ไม่ประพฤติธรรม บางทีก็ประพฤติธรรม ไม่สมควรไม่เหมาะสม จึงไม่ได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนา แม้จะมีพระพุทธศาสนาเป็น ที่นับถืออยู่แล้วเหมือนอย่างมีรัตนะอยู่ในมือ แต่ไม่รู้ค่าของรัตนะ จึงเก็บลืมไว้เสียก็มี

ได้ทราบว่า ชาวมิตรประเทศนี้และชาวมิตรประเทศอื่นหลายคน ได้อ่านหนังสือ พระพุทธศาสนาแล้วเกิดความเลื่อมใส บางคนอ่านพบพระธรรมบทข้อแรกว่า "ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายเสียแล้ว จะพูดก็ตาม ทำก็ตาม ทุกข์ก็ติดตามเขาไปเพราะเหตุนั้นทีเดียว เหมือนอย่างล้อเกวียนหมุนไปตาม รอยเท้าโคที่นำเกวียนไปฉะนั้น" ดังนี้ แล้วก็เกิดเลื่อมใสชอบใจ จับศึกษาและได้นับถือ พระพุทธศาสนาในกาลต่อมา

ควรตั้งข้อสังเกตในที่นี้ว่า ชาวมิตรประเทศทั้งหลาย เช่นประเทศนี้ ซึ่งเป็นผู้ใหม่ผู้ แปลกต่อพระพุทธศาสนา มักจะสนใจมองพระพุทธศาสนาในทางปัญญา คือต้องการจะรู้จะ เข้าใจเหตุผล เมื่อได้อ่านพระวินัยบัญญัติ ก็อาจสงสัยว่า จะยังมีภิกษุผู้ปฏิบัติพระวินัยอยู่หรือไม่ หรือจะเหลืออยู่เพียงตำรา เมื่อได้อ่านศีลห้า ก็อาจตั้งความสังเกตคนที่นับถือพระพุทธศาสนา ว่า ประพฤติกันอย่างไร คนที่มีปัญญาความคิดนั้น มักจะฟังผู้ที่พูดอะไรให้เขาฟังครึ่งหนึ่ง อีกครึ่งจะสังเกตว่าผู้ที่พูดเป็นคนอย่างไร ถ้าเขาเห็นว่าผู้ที่มาพูดแสดงเป็นคนดี เขาก็จะเคารพ ฟัง ถ้าเขาเห็นว่าผู้พูดมีลักษณะตรงกันข้าม เขาก็จะเกิดความหมิ่นในผู้พูดและก็พาให้เกิด ความไม่สนใจในเรื่องที่ผู้พูด ๆ แม้จะมีเหตุผลที่เป็นประโยชน์ ชาวพระพุทธศาสนาทั้งหลาย ย่อมน่าที่จะระลึกถึงข้อสังเกตนี้ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ เพื่อที่จะได้รักษาความดีไว้ให้มาก ดัง สุภาษิตที่ว่า "พึงรักษาความดีเหมือนอย่างเกลือรักษาความเค็ม" และควรที่จะศึกษาให้รู้

พระพุทธศาสนา อาจที่จะตอบคำถามที่ควรตอบได้ ไม่เช่นนั้นจะเป็นที่เห็นว่าหลับหูหลับตานับถืออะไรก็ไม่รู้ พุทธศาสนิกชนผู้ประพฤติตัวดีมีความรู้ แม้พอจะชี้แจงตอบคำถามเรื่องพระพุทธศาสนาได้แม้ในหลักสำคัญ หรือแม้แต่ย่อ ๆ บางข้อ ไปที่ไหนก็น่าจะเรียกได้ว่าเป็น "ธรรมทูต" อยู่ในตนเอง แต่ข้อสำคัญจะต้องมีธรรมอยู่ที่ตน หมายถึงมีธรรมที่ตนควรประพฤติดังนี้ ก็ชื่อว่าได้ช่วยเป็นธรรมทูตด้วยกัน

ธรรมย่อมเป็นสัจจะที่เป็นเหตุและผลอันมีอยู่ที่ทุก ๆ คน เรียกได้ว่าตนเองนั่นแหละเป็นที่ประมวลธรรม พระพุทธศาสนาเป็นเหมือนกระจกส่องให้ทุกคนผู้มีจักษุ มองเห็นตนเองตามเป็นจริงว่าเป็นอย่างไร ตั้งต้นแต่ดีหรือชั่วอย่างไร พร้อมทั้งบอกวิธีที่จะแต่งตนเองให้งดงามไว้ด้วยพร้อมเสร็จ ฉะนั้น รู้ธรรมก็คือรู้จักตนเอง รู้จักแต่งตนให้ดี คนที่ปฏิเสธธรรม ก็คือคนที่ปฏิเสธที่จะดูให้รู้จักตนเอง และปฏิเสธที่จะแต่งตนให้วัฒนะเป็นอารยะ

อนึ่ง ธรรมเป็นตัวชีวิตแห่งประโยชน์ที่บุคคลได้รับ ประโยชน์เป็นสิ่งที่ชีวิตต้องการหรือเป็นสิ่งเกื้อกูลให้เกิดความสุข การศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาเป็นประโยชน์ที่ต้องการในขั้นต้น เพราะเป็นเหตุให้เกิดความรู้ความสามารถประกอบอาชีพ เพื่อได้ทรัพย์มาดำรงชีวิตให้เป็นสุข นอกจากนี้ยังต้องการไมตรี ต้องการเกียรติเป็นต้น เหล่านี้เป็นประโยชน์ที่ทุกคนต้องการ แต่ทำไมจึงบรรลุถึงประโยชน์ที่ต้องการนั้น ยกตัวอย่างเช่น นักเรียนที่จะเรียนได้ดีจนสำเร็จได้ ด้วยวิธีฟังให้ดี คิดให้ดีให้เข้าใจ ถามและจดจำให้ดี (สุ. จิ. ปุ. ลิ.) เป็นต้น จึงต้องมีธรรมที่เป็นกำลังใจ เช่น **ฉันทะ** (ความใคร่เรียน) **วิริยะ** (ความเพียรพยายามประกอบด้วยความอดทน) **จิตตะ** (ความตั้งจิตมั่นคงแน่วแน่มีสมาธิ ในการเรียน) **วิมังสา** (ความสอบสวนใคร่ครวญ) แต่ธรรมที่เป็นกำลังใจนี้ย่อมมีเครื่องกระตุ้นเตือน ที่อาจเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหรือเป็นวิธีปฏิบัติตนเอง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น เช่น เห็นเพื่อนมาเรียนก็เกิดฉันทะมาเรียนบ้าง ครั้นมาเรียนเข้าจริงก็อาจท้อถอยเพราะไม่เป็นสุขสนุกสบาย จึงสู้วิธีปฏิบัติตนเองไม่ได้ พระพุทธเจ้าได้วางหลักสูตรปฏิบัติตนเองไว้แล้วคือ **หลักไตรสิกขา** (สิกขา หรือศึกษา ๓) ได้แก่ **สีลสิกขา** ศึกษาในศีล **จิตตสิกขา** ศึกษาในจิต **ปัญญาสิกขา** ศึกษาในปัญญา

คำว่า "สิกขา" มีบอกอยู่แล้วว่าต้องฝึกปฏิบัติตนเอง แต่เมื่อปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ไป และเมื่อเคยชินเข้าก็กลายเป็นของไม่ยาก จะรู้สึกอึดอัดยากอยู่บ้างก็แต่ใหม่ ๆ เท่านั้น ซึ่งเมื่อมีความตั้งใจแล้วไม่เป็นสิ่งเกินวิสัยไปเลย

สีลสิกขา ข้อแรกคือ ฝึกหัดที่จะยับยั้งงดเว้นจากความคิดที่จะประพฤติตนไปในทางที่ผิดต่าง ๆ ประพฤติตนไปแต่ในทางที่ชอบ จนถึงยับยั้งงดเว้นจากความประพฤติเป็นเหตุก่อภัยเวรแก่ใคร ๆ (ตามหลักศีลห้า) จากอบายมุขทางเสื่อมเสียต่าง ๆ เมื่อฝึกอยู่บ่อย ๆ จะกลายเป็นนิสัยไปเอง

จิตตสิกขา ข้อที่สอง คือ ฝึกหัดควบคุมใจให้มีความสงบตั้งมั่น เมื่อมีเรื่องส่งเสริมให้ดีใจหรือกระทบกระทั่งให้ไม่ชอบ ก็ทำความสงบใจสักครู่หนึ่ง หรือเมื่อจะทำอะไรที่เป็นการยาก ก็ทำความสงบใจสักขณะหนึ่งก่อน และหัดรวมใจให้แน่วแน่มั่นคงในวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งไว้ เรียกว่าทำใจให้มีสมาธิ เป็นเหตุก่อให้เกิดกำลังจิตที่สงบจากเครื่องกั้นหรือเครื่องฉุดรั้งไปในทางผิดทั้งหลายได้ดียิ่ง สมาธินี้ใช้ในการงานทั้งปวง เช่น ในการฟัง เมื่อมีสมาธิในการฟัง ก็จะได้ปัญญาในเรื่องที่ฟัง

ปัญญาสิกขา ข้อที่สาม คือ ฝึกฝนใช้ความคิดหาเหตุผล ให้เกิดความรู้ตามเหตุผล ตั้งต้นแต่เหตุผลในเรื่องที่เกี่ยวแก่ความผิดถูกชั่วดีเป็นต้น ฟังอบรมตักเตือนสักชั่วโมงหนึ่ง ก็สู้ความรู้สำนึกถูกที่เกิดขึ้นแต่ตนเองแวบหนึ่งไม่ได้ แต่การอบรมตักเตือนก็เพื่อให้เกิดความรู้ขึ้นเช่นนั้น หัดใช้ความคิดตามเหตุผลจะได้ความรู้ที่เป็นตัวปัญญานี้ได้ด้วยกันทุกคน ศึกษาพระพุทธศาสนาก็เพื่อปัญญาในธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอน

อนึ่ง ปัญญาซึ่งควรมีประจำตนอยู่นั้นเสมอ ที่ควรเน้นเป็นพิเศษอีกข้อหนึ่งก็คือ ปัญญาที่พิจารณาตนเอง เหมือนดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามพระราหุลว่า "แว่นมีประโยชน์อะไร" พระราหุลกราบทูลตอบว่า "มีประโยชน์สำหรับส่องดู" จึงได้ประทานพระโอวาทว่า "ควรตรวจดูกรรมทางกายวาจาใจให้รอบคอบ เหมือนอย่างส่องแว่นดูฉะนั้น" และได้ตรัสไว้ในหมวดธรรมบทว่า "**จงโจทตนด้วยตน จงสอบสวนตนด้วยตน**" ธรรมข้อนี้เหมาะอย่างยิ่งแก่ผู้ใหญ่ หรือผู้ที่อยู่ห่างไกลผู้ปกครองที่ใกล้ชิด

การฝึกหัดยับยั้งงดเว้นตนเอง อาจรู้สึกเหมือนถูกติดอยู่ในที่คุมขังในชั้นแรก แต่เมื่อ

ได้หัดควบคุมใจตนเองได้บ้างแล้ว จะรู้สึกหายอึดอัดอย่างนั้น แต่ก็อาจยังลำบากใจในการควบคุมจิต เมื่อชินเข้าและหัดใช้ความคิดได้ปัญญาขึ้นในทางที่ถูกแล้ว ก็จะปล่อยใจได้ตามสบาย เพราะเมื่อมองเห็นได้เองอย่างแน่ชัดแล้วว่า อะไรดีจริง อะไรชั่วจริง ก็จะละทางชั่วผิดได้เองทั้งทางกาย ทางใจ จิตจะรังเกียจสิ่งที่ชั่วผิดขึ้นเองเหมือนอย่างสิ่งปฏิกูล ไม่ต้องการจะข้องแวะ และบรรลุถึงวิมุติคือความหลุดพ้นไปเป็นขั้น ๆ ซึ่งเป็นเสรีโดยแท้จริง ไตรสิกขานี้เป็น เสรีธรรม (ธรรมให้เกิดความเสรี ท่านแสดงไว้โดยตรงคือ มรรคมีองค์แปด แต่ก็ย่อลงในไตรสิกขา) ผู้ที่ได้ศึกษาดีในทางโลกแล้ว ได้ศึกษาในสิกขาของพระพุทธเจ้าดีอีกทางหนึ่ง ย่อมชื่อว่าได้ศึกษาเพื่อความศึกษาที่สมบูรณ์ ผู้ที่มีการศึกษาสมบูรณ์ ก็คือผู้ที่เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และมนุษย์ที่สมบูรณ์นี้แหละ เป็นผู้มีเสรีภาพที่สมบูรณ์

"ธรรมเหล่านี้คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุติอันเยี่ยม พระโคดมผู้มีพระยศได้ตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ดังนี้แล้ว ได้ตรัสบอกภิกษุทั้งหลาย"

"พระพุทธเจ้าเหมือนอย่างผู้ชูดวงประทีปในที่มืด เพื่อว่าผู้มีจักษุจักมองเห็นรูปทั้งหลาย"

"ธมฺโม ปทีโป วิย ตสฺส สตฺถุโน ธรรมของศาสดานั้นเพียงดวงประทีป"

"ปทีปํ น คเวสถ ไฉนจึงไม่แสวงหาดวงประทีปกันเล่า"

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและอำนาจพระราชกุศลทั้งปวงที่ได้ทรงบำเพ็ญ อภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ พร้อมทั้งสมเด็จพระราชโอรสธิดา พร้อมด้วยสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าแห่งอังกฤษ ให้ทรงพระเกษมสำราญปราศจากโรคาพาธอุปัทวันตราย ทรงพระเจริญด้วยพระพรชัยมงคลทั้งปวง และอภิบาลรักษาท่านผู้ร่วมสร้างและอุปการะด้วยประการต่าง ๆ แก่วัดพุทธปทีปนี้ พร้อมทั้งพุทธศาสนิกชนชาวไทยชาวประเทศอื่น กับทั้งท่านผู้มีมิตรจิตทั้งหลาย และโดยเฉพาะชาวมิตรประเทศนี้ เป็นที่ซึ่งวัดนี้ตั้งอยู่ ให้มีความเกษมสวัสดี อนึ่ง ขอได้อภิบาลรักษาประชาสัตวโลกทั้งปวง ให้ดำเนินในคลองธรรมโดยชอบ เพื่อความสุขความเจริญโดยทั่วกัน เทอญ

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติด้วยเวลา เอวํ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สังคหกถา

เนื่องในวันสงเคราะห์ผู้ป่วยด้วยโรคเรื้อน

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๑๓ เมษายน ๒๕๐๙ เวลา ๑๘.๐๕ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ทานญฺจ เปยฺยวชฺชญฺจ อตฺถจริยา จ ยา อิธ

สมานตฺตตา จ ธมฺเมสุ ตตฺถ ตตฺถ ยถารหนฺติ.

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนา ปรารภอาโรคยทานตามที่ได้กำหนดขึ้น เพื่อสงเคราะห์ผู้ป่วยด้วยโรคพึงรังเกียจ, และวันนี้เป็นวันสงกรานต์ ซึ่งเป็นวันขึ้นปีใหม่ตามแบบโบราณ แม้ในบัดนี้จะมิได้ถือเป็นวันขึ้นปีใหม่แล้ว แต่ก็ยังถือเป็นประเพณีหยุดงานทำบุญทานต่าง ๆ และไปรดน้ำแสดงคารวะผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือ พร้อมด้วยการรื่นเริงชื่นบาน. การฟังเทศน์ในวันเช่นนี้ ก็เป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง เรียกว่า ภาวนามัยบุญกิริยา แปลว่า การทำบุญที่สำเร็จด้วยภาวนา คือ การอบรมจิตใจและปัญญา เพราะว่า วัตถุคือที่ตั้งแห่งการทำบุญนั้นมี ๓ อย่าง ได้แก่ ทาน ๑ ศีล ๑ ภาวนา ๑ ที่สูงกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ, ผู้ที่ต้องการจะทำบุญให้สมบูรณ์จึงทำทั้ง ๓ อย่าง ได้แก่ ให้ทานด้วย รักษาศีลด้วย ทำภาวนา คืออบรมจิตใจให้สงบตั้งมั่นและอบรมปัญญาด้วย, การฟังธรรมเป็นการทำบุญข้อที่ ๓ นี้ เป็นบุญที่ละเอียดประณีตยิ่งกว่าทานศีล. ละเอียดประณีตอย่างไร ควรทราบความหมายของคำว่าบุญก่อน. บุญมี ๒ อย่างคือ บุญโดยเหตุ ได้แก่การกระทำที่เป็นเหตุให้เกิดสุข คือ การกระทำที่เป็นการชำระ ฟอกล้างมลทินโทษต่าง ๆ และบุญส่วนผล ได้แก่ความสุข ดังที่ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ แปลความว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่ากลัวบุญเลย คำว่าบุญ

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

เป็นชื่อแห่งความสุข" ทาน เป็นเครื่องชำระความตระหนี่และความโลภ เป็นบุญส่วนเหตุให้เกิดความสุข เพราะจิตใจบริสุทธิ์จากความตระหนี่และความโลภ, ศีล เป็นเครื่องชำระโทสะ เป็นบุญส่วนเหตุให้เกิดความสุขเพราะจิตใจบริสุทธิ์จากโทสะ ภาวนา เป็นเครื่องชำระอารมณ์และกิเลสที่กั้นขัดขวางใจ และเป็นเครื่องกำจัดความหลงรู้ผิดเห็นผิดถือผิด เป็นบุญส่วนเหตุให้เกิดสุข เพราะจิตใจบริสุทธิ์จากเครื่องเศร้าหมองดังกล่าว และความหลง, ข้อสำคัญของบุญอยู่ที่ความบริสุทธิ์ใจ การทำที่ดีชอบอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยความบริสุทธิ์ใจเพื่อความบริสุทธิ์ ได้ความบริสุทธิ์ขึ้นเมื่อใด ก็เป็นบุญขึ้นเมื่อนั้น, การฟังธรรมเป็นเหตุให้ได้รับความบริสุทธิ์ใจมากได้ เพราะเป็นเหตุให้ได้ปัญญาในธรรมและนำให้เกิดการปฏิบัติในทานศีลอีกด้วย ดังในเทศนากัณฑ์นี้ ปรารภ อาโรคยทาน ตามสมควรแก่วันสงเคราะห์ดังกล่าวข้างต้น ก็ย่อมจะเป็นเหตุชักนำให้ปฏิบัติในทานอีกได้.

เรื่องโรคภัยต่าง ๆ นั้น ได้มีแสดงเป็นพระพุทธพจน์ไว้หลายแห่ง จะยกมากล่าวในที่นี้ ๒ แห่งคือ แห่งหนึ่ง ตรัสสอนให้พิจารณาเนือง ๆ ว่าเรามีความป่วยไข้เป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นไปได้, อีกแห่งหนึ่งว่า โรคมี ๓ ชนิด คือ ๑. โรคบางอย่างรักษาก็หายไม่รักษาก็หาย ๒. โรคบางอย่างจะรักษาหรือไม่รักษาก็ไม่หาย ๓. โรคบางอย่างไม่รักษาไม่หาย ต่อเมื่อรักษาจึงหาย. ผู้ที่ดูแต่แห่งแรก ก็อาจเพิกเฉยต่อการที่จะเอาใจใส่เยียวยาแก้ไขโรค หรืออาจจะกล่าวหาว่า พระพุทธศาสนาสอนให้ปล่อยให้เป็นโรคไปเพราะเป็นธรรมดา ต่อเมื่ออ่านไปจนถึงแห่งที่สอง จึงจะเห็นว่าท่านสอนวางหลักไว้บริบูรณ์, รวมความว่า เมื่อโรคเกิดขึ้นก็ต้องรักษาเยียวยาไว้ จึงจะตั้งอยู่ในฐานเป็นผู้ไม่ประมาท.

พระบรมศาสดาทรงปรารภภิกษุอาพาธ ตรัสสั่งไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย มารดาก็ดีบิดาก็ดี ของเธอทั้งหลายไม่มี ถ้าพวกเธอจักไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจะพยาบาลพวกเธอ, ภิกษุใดปรารถนาจะอุปฐากเรา ขอให้ภิกษุนั้นพยาบาลภิกษุไข้เถิด, ถ้าอุปัชฌายะ อาจารย์ สัทธิวิหาริก อันเตวาสิก ของผู้ไข้มีอยู่ ให้เธอพยาบาลกัน กว่าจะหายหรือสิ้นชีพ, ถ้าไม่มีให้ผู้ร่วมอุปัชฌายะ ร่วมอาจารย์พยาบาล ถ้าภิกษุไข้เป็นผู้จรมาตัวคนเดียว ให้สงฆ์พยาบาล" ในการพยาบาลนั้น ก็จำต้องมีหมอ มียา และมีอุปกรณ์ต่าง ๆ ในครั้งพุทธกาล หมอชีวกโกมารภัจ

นายแพทย์ผู้มีชื่อเสียงประจำราชสำนักพระเจ้าพิมพิสาร กรุงราชคฤห์ ได้เป็นหมอถวายการเยียวยาพระบรมศาสดาและพระภิกษุสงฆ์ในคราวอาพาธ. การปฏิบัติดังนี้ มิใช่ควรทำแต่ในหมู่สงฆ์เท่านั้น แต่ควรทำในหมู่ชนทั่วไป เพราะเมื่อคนใดคนหนึ่งป่วยไข้ลง ก็จะต้องมีผู้ให้การรักษาพยาบาล ถ้าคนป่วยเจ็บป่วยน้อย ก็อาจช่วยตนเองได้ด้วยแสวงหายามาใช้เอง, ถ้าเจ็บป่วยมากไม่อาจช่วยตนเองได้ ก็ต้องมีหมอมีพยาบาล และถ้าเป็นโรคร้ายแรง เรื้อรัง ติดต่อ ก็ไม่อาจจะอยู่รวมกันกับคนอื่น ต้องแยกไปอยู่ต่างหาก, คนเจ็บป่วยต้องเสวยทุกขเวทนาเองแล้วบางโรคยังเป็นที่รังเกียจของหมู่ชนอีกด้วย. คนป่วยทุกคนจึงต้องการความช่วยเหลือ ถ้ามีมารดาบิดาหรือบุตรธิดา บุคคลเหล่านี้ก็จะขวนขวายพยาบาลรักษา, ถ้าไม่มี ผู้ใกล้ชิดก็จะช่วยกัน, ถ้าไม่มีอีก คนทั้งหลายก็ควรจะช่วยกัน, เทียบเท่าภิกษุไข้ผู้จรมาผู้เดียวที่ตรัสให้สงฆ์พยาบาล. รวมความว่า คนป่วยนั้นจะต้องมีคนอื่นช่วย ถ้าไม่ใช่มารดาบิดาญาติสาโลหิตก็เป็นบุคคลส่วนรวม คนป่วยจึงเป็นผู้ควรแก่ความกรุณาโดยแท้

เหตุฉะนี้ คนทั้งหลายผู้มีเมตตากรุณา จึงได้ช่วยรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วยแม้มิใช่ญาติเป็นส่วนเฉพาะตนบ้าง รวมกันช่วยบ้าง แม้พระมหากษัตริย์และรัฐบาลก็ได้ตั้งโรงพยาบาลเป็นที่รักษาพยาบาลคนเจ็บป่วยเป็นส่วนกลาง, แต่คนป่วยด้วยโรคต่าง ๆ มีจำนวนมาก หากคนทั้งปวงได้ร่วมกันช่วยสงเคราะห์อีกทางหนึ่ง ก็จะทำให้การพยาบาลรักษาเพียงพอยิ่งขึ้น. คนป่วยด้วยโรคอย่างอื่นจะยกไว้ก่อน จะกล่าวเฉพาะโรคเรื้อน เพราะวันนี้เป็นวันสงเคราะห์คนป่วยด้วยโรคเรื้อน โรคนี้มีความร้ายแรงน่ารังเกียจอย่างไร ย่อมเป็นที่ทราบกันอยู่ เมื่อก่อนนี้ มักจะได้เห็นคนป่วยด้วยโรคนี้เที่ยวเดินอยู่ตามถนนบ่อย ๆ แต่บัดนี้จะไม่ได้เห็น เพราะได้มีสถานที่ไปรวมอยู่รับการรักษาพยาบาล ที่ได้ตั้งขึ้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณของสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ด้วยความกรุณาของรัฐบาล และด้วยการบริจาคสงเคราะห์ของประชาชนผู้มีเมตตากรุณาทั้งปวง แม้ทางมหาเถรสมาคม ก็ได้พิจารณาเห็นความสมควรที่คณะสงฆ์จะได้แผ่เมตตาจิตและดำเนินการอนุเคราะห์ เพราะขณะนี้มีผู้ป่วยด้วยโรคนี้อยู่อีกมาก ยังมีความจำเป็นในด้านการช่วยสงเคราะห์ จึงให้กรมการศาสนาแจ้งขอความอุปถัมภ์ไปยังเจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ ขอให้จัดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนาในวันสงกรานต์ ๑ กัณฑ์ แล้วรวบรวม

ส่งไปสงเคราะห์ผู้ป่วยด้วยโรคเรื้อน เหมือนอย่างที่ได้ปฏิบัติมาแล้วในปีก่อน ๆ และผู้ประสงค์ร่วมการกุศลสงเคราะห์ทั้งนี้ ก็อาจส่งตรงไปยังมูลนิธิส่งเสริมกิจการศาสนาและมนุษยธรรม (ก. ศ. ม.) วัดมกุฏกษัตริยาราม

การที่ทางคณะสงฆ์และผู้มีเมตตาจิตทั้งหลายได้จัดการสงเคราะห์ขึ้นทั้งนี้ ก็เป็นการปฏิบัติอนุวัตรพระพุทธปฏิปทาและพระพุทธศาสโนวาท. พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จไปถวายการรักษาพระพุทธบิดาเมื่อประชวร และได้เคยเสด็จไปทรงพยาบาลภิกษุไข้ผู้เป็นแผลเน่าเปื่อยไปทั้งกาย ที่เรียกว่าพระปูติคัตตะ แปลว่า พระผู้มีกายเน่า. มีเรื่องเขียนเล่าไว้ว่า ท่านถูกทอดทิ้งให้นอนซมอยู่แต่ผู้เดียว พวกศิษย์พากันหมดหวังที่จะรักษา และพากันรังเกียจ เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงหยั่งทราบด้วยพระญาณได้เสด็จไปเพื่อจะทรงพยาบาล พวกภิกษุเห็นก็พากันไปช่วยจัดทำเองตามพระพุทธาณัติ ได้โปรดให้อาบน้ำท่านด้วยน้ำอุ่น เปลี่ยนผ้าเก่าออกซัก ตากแดดแห้งแล้ว ให้นุ่งห่มด้วยผ้าที่ซักแล้ว ท่านก็มีจิตใจสบาย พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยืนเบื้องศีรษะของท่าน ประทานพระธรรมโอวาทว่า อจิรํ วตยํ กาโย เป็นต้น แปลว่า "ไม่นานหนอกายนี้จักปราศจากวิญญาณ ถูกทิ้งให้นอนถมทับแผ่นดินเหมือนท่อนไม้ไม่มีประโยชน์" ท่านฟังพระธรรมบทนี้บรรลุผลที่สุดแล้วก็ปรินิพพาน. มีเล่าบุพพกรรมของท่านไว้ว่า เมื่อท่านเป็นพรานนก ได้จับนกมาหักกระดูกขา กระดูกปีก รอเวลาที่จะฆ่าขายเป็นอันมาก เพราะกลัวจะบินหนีไป จะฆ่าเสียทั้งหมดขายไม่หมดก็จะเน่าเสีย จึงส่งผลให้เป็นโรคกายเน่าถูกกระดูกผุแตก แต่ท่านได้ทำความดีมีอุปนิสัยแห่งพระอรหัตด้วย

อีกเรื่องหนึ่งว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์ มีชายคนหนึ่ง เป็นคนกำพร้าขัดสนทั้งเป็นโรคเรื้อน ได้เดินผ่านไปยังพระเวฬุวัน เห็นหมู่ชนเป็นอันมากกำลังนั่งสงบเฝ้าแวดล้อมพระพุทธองค์อยู่ จึงเดินตรงเข้าไปหมายใจจะขอเศษอาหารเขาบริโภค ครั้นเข้าไปถึงเห็นเขากำลังนั่งสงบฟังเทศน์กันอยู่ จึงได้ตั้งใจฟังด้วย ครั้นฟังจบแล้วก็ได้ดวงตาเห็นธรรม จึงเข้าไปเฝ้าแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต ชายผู้นี้ชื่อว่า สุปปพุทธะ เมื่อกลับออกไปจากพระเวฬุวัน ได้ถูกโคแม่ลูกอ่อนขวิดถึงแก่กรรม. มีเล่าบุพพกรรมของชายเป็นโรคเรื้อนคนนี้ไว้ว่า เมื่อครั้งเขาเป็นบุตรเศรษฐีในเมืองราชคฤห์

นั้น ได้เห็นพระปัจจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งออกบิณฑบาตในเมือง เกิดความคิดดูหมิ่นเหยียดหยามขึ้นว่า "คนโรคเรื้อน" ถ่มเขฬะแสดงความรังเกียจแล้วเดินให้ท่านหลีกไปทางซ้ายของตน เป็นการแสดงความดูหมิ่นไม่เคารพ จึงส่งผลให้เป็นโรคเรื้อน. ได้มีพระพุทธอุทานปรารภเรื่องของชายเป็นโรคเรื้อนนี้ แปลความว่า "เมื่อความบากบั่นพยายามมีอยู่ บัณฑิตพึงเว้นบาปทั้งหลายในชีวโลก เหมือนคนมีจักษุเว้นทางที่ไม่เรียบร้อยฉะนั้น"

อีกเรื่องหนึ่ง เล่าถึงพระกนิฏฐภคินีของพระอนุรุทธะ มีนามว่าโรหิณี ประชวรด้วยโรคผิวหนัง ท่านแสดงบุพพกรรมว่า เพราะแรงโกรธและริษยา โปรยสิ่งที่เป็นพิษคันลงที่ร่างกายของสตรีผู้ร่วมสวามี เมื่อได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสอน ให้ละโกรธ ละมานะแล้ว มีจิตใจแช่มชื่นสิ้นกรรม ก็หายจากโรคนั้น

ตามเรื่องที่เล่ามานี้ แสดงถึงกรรมที่บุคคลทำไว้ว่า มีส่วนสำคัญที่ให้เกิดโรคร้ายเช่นโรคที่พึงรังเกียจนี้ จนถึงในพระวินัยก็มีห้ามมิให้อุปสมบท, กรรมอดีตที่ทำไว้แล้วก็เป็นอันทำแล้ว แต่ท่านก็แสดงว่าพึงละกรรมชั่วที่ทำไว้แล้วได้ด้วยกุศล ดังพระธรรมบทหนึ่ง แปลความว่า "บุคคลใด ละกรรมชั่วที่ทำไว้แล้วด้วยกุศล บุคคลนั้น ย่อมส่องโลกนี้ให้สว่างเหมือนพระจันทร์พ้นจากหมอกฉะนั้น" ฉะนั้น หน้าที่ของผู้ปฏิบัติก็คือระมัดระวังกรรมปัจจุบัน ซึ่งทุก ๆ คนสามารถจะควบคุมกรรมปัจจุบันของตนได้. พระพุทธเจ้า จึงได้ตรัสสอนไว้ในปหานภาวนาสูตร เก็บความรวมกันว่า "ท่านทั้งหลายจงละอกุศล จงทำกุศล. ท่านทั้งหลาย อาจเพื่อจะละอกุศล อาจเพื่อจะทำกุศล, ถ้าท่านทั้งหลายไม่อาจ เราก็จะไม่สอนดังนั้น. อนึ่ง ถ้าการละอกุศล การทำกุศล จะพึงเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ เราก็จะไม่สอนให้ท่านทั้งหลายละอกุศลให้ทำกุศล. แต่เพราะการละอกุศล การทำกุศล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข เราจึงสอนให้ท่านทั้งหลายละอกุศลทำกุศล" ดังนี้. การควบคุมระมัดระวังกรรมปัจจุบัน หมายถึงการควบคุมจิตใจด้วย เพราะจิตใจเป็นต้นเดิมของกรรม, ถ้าจิตใจไม่ดี เช่น ประกอบด้วยความโกรธ พยาบาท ความริษยา ความดูหมิ่นท่าน ดังเรื่องที่เล่ามาข้างต้นนั้น ก็เป็นเหตุก่อเจตนาทำกรรมที่ชั่วร้าย, แต่ถ้าจิตใจดี เช่นประกอบด้วยเมตตากรุณา ก็เป็นเหตุให้ก่อเจตนาทำกรรมที่ดีที่ชอบ ดังเช่นทำการสงเคราะห์ต่าง ๆ. ฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้แผ่เมตตาพรหมวิหารธรรม มีเมตตา

เป็นต้นอกไป ทั้งโดยเจาะจง ทั้งโดยไม่เจาะจง ดังที่ตรัสสอนไว้ในเมตตาสูตรว่า " เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ มานสมฺภาวเย อปริมาณํ พึงอบรมใจมีเมตตาไม่มีประมาณในโลกทั้งสิ้น"

เมตตา กล่าวโดยย่อ คือ ความมีจิตปรารถนาให้เป็นสุข ตรงกันข้ามกับโทสะ เมตตาจึงเป็นเครื่องยับยั้ง ห้ามกันจิตจากโทสะ ก่อเจตนากรรมที่เป็นการสงเคราะห์กัน ๔ ประการ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า ทานญฺจ เปยฺยวชฺชญฺจ เป็นต้น แปลความว่า "ทาน ๑ วาจาเป็นที่รัก ๑ ความประพฤติประโยชน์ ๑ ความมีตนสม่ำเสมอในธรรมทั้งหลายในบุคคลนั้น ๆ ตามสมควร ๑ ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ เป็นสังคหะเครื่องสงเคราะห์ คือยึดเหนี่ยวน้ำใจกันไว้ได้ในโลก เหมือนอย่างเพลาแห่งรถที่วิ่งไปอยู่ฉะนั้น" มีอธิบายโดยสังเขปว่า:-

ทาน การให้การบริจาค ท่านสรรเสริญการเลือกให้ เป็นกุศลทาน หรือ สัปปุริสทาน (ทานของคนดี) ดังเช่นที่แสดงกาลทานไว้ ๕ ประการ คือ ๑. การให้แก่คนผู้มาถึง ๒. การให้แก่คนที่เตรียมตัวจะไป ๓. การให้แก่คนป่วยเจ็บ ๔. การให้ในเวลาที่เกิดขาดแคลนอาหาร ๕. การให้ในเวลาได้ผลไม้ใหม่, อนึ่ง การแสดงธรรมให้พึ่ง ก็เรียกว่า ทาน คือ ธรรมทาน ท่านแสดงว่า ธรรมทานเป็นเลิศแห่งทานทั้งหลาย

วาจาเป็นที่รัก หมายถึง พูดถ้อยคำที่สุภาพไพเราะหูจับใจด้วยจิตใจที่มุ่งดี, ท่านแสดงว่า บรรดาวาจาเป็นที่รักทั้งหลาย วาจาที่แสดงธรรมบ่อย ๆ แก่ผู้มีความต้องการและเงี่ยโสตตั้งใจสดับเป็นเลิศ

ความประพฤติประโยชน์ หรือ อรรถจริยา คือ ทำให้แต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ปราศจากโทษ, ท่านแสดงว่า บรรดาความประพฤติประโยชน์ทั้งหลาย การทำให้ผู้ที่ไม่มีศรัทธา ทุศีล มีความตระหนี่ มีปัญญาทราม ให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล การสละบริจาค และปัญญา เป็นความประพฤติประโยชน์ที่เลิศ

ความมีตนสม่ำเสมอ หรือ สมานัตตตา หมายถึง ความวางตนสม่ำเสมอ ไม่กระด้างตามสมควร, ท่านแสดงว่า พระอริยบุคคลชั้นเดียวกัน มีตนสม่ำเสมอกัน เป็นความมีตนสม่ำเสมอที่เลิศ, โดยนัยนี้ ความมีตนสม่ำเสมอ จึงต้องพิจารณาดูตนว่า มีภาวะเกี่ยวด้วยวุฒิต่าง ๆ เป็นต้น สม่ำเสมอกับผู้ใด ก็ชื่อว่า มีตนสม่ำเสมอกับผู้นั้นได้, โดยอธิบายดังนี้ จึงเป็นการป้อง

กันความเข้าใจผิดว่า มารดาบิดากับบุตรธิดาจะต้องมีตนสม่ำเสมอกัน หรือใคร ๆ จะต้องสม่ำเสมอกันไปหมด, เพราะท่านหมายถึง เสมอกันสำหรับผู้ที่มีภาวะเสมอกัน จึงเป็นอันสอนว่า ผู้ใดมีคุณธรรมเป็นต้นต่ำกว่า เมื่อปรารถนาจะให้ตนเองขึ้นไปเสมอกับผู้ที่สูงกว่า ผู้นั้นก็ต้องทำความดีให้มากขึ้น เมื่อความดีมากขึ้นเท่ากันแล้ว ก็เสมอกันขึ้นเอง ถ้าอยากจะไปเสมอกับคนที่สูงกว่าด้วยความดีเป็นต้น โดยไม่ทำความดีของตนให้สูงขึ้น ความอยากเช่นนี้ ก็เป็นกิเลส ไม่ใช่สมานัตตตา

ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้เป็นเครื่องสงเคราะห์ ยึดเหนี่ยวน้ำใจกันและกันไว้ได้ในโลก เหมือนอย่างเพลาของรถที่แล่นไปฉะนั้น, และธรรมเหล่านี้เป็นกุศลกรรม ที่เกิดจากเมตตาฉะนั้น จึงสมควรที่จะอบรมเมตตาจิต และแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณในทิศทั้งปวง, ผู้อื่นที่ได้รับเมตตาจิตก็จะมีความสุข ผู้มีเมตตาจิตเองก็จะมีความสุข, ท่านจึงแสดงอานิสงส์ของเมตตาภาวนาไว้ว่า "หลับเป็นสุข, ตื่นเป็นสุข, ไม่ฝันเห็นสิ่งที่ไม่ดี, เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย, เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย, เทวดารักษา, ไฟยาพิษหรือศัสตราไม่กล้ำกราย, จิตของผู้มีเมตตาตั้งมั่นเป็นสมาธิเร็ว, ผิวหน้าผ่องใส, ไม่หลงทำกาลกิริยา, เมื่อยังไม่บรรลุถึงธรรมที่ยิ่งขึ้นย่อมเข้าถึงพรหมโลก" มีอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้.

วิทยุธรรมเทศนา

ในวันธรรมสวนะ และวันกาชาดโลก

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดงทางวิทยุกระจายเสียง แห่งประเทศไทย

วันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ เวลา ๑๘.๐๕–๑๘.๓๕ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขนฺติพโล ยุทฺธพลํ วิเชตฺวา หนฺตฺวา อธมฺมํ นิหนิตฺว ภุมฺยา

ปายาสิ จิตฺโต อภิรุยฺห สนฺทนํ มคฺเคเนว อติพโล สจฺจนิกฺกโมติ.[๑]

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนาตามสมควรแก่วันธรรมสวนะที่เวียนมาถึงเข้า และแก่เรื่องที่ปรารภ ด้วยวันที่ ๘ พฤษภาคมนี้ สันนิบาตสภากาชาดได้ขอร้องให้สภากาชาดทั่วโลกร่วมกันจัดงานฉลองวันกาชาดโลก โดยตั้งหัวข้อจุดประสงค์ไว้ว่า "การรักษาอนามัย การป้องกันอุบัติเหตุ และการช่วยชีวิต" ในการนี้ สภากาชาดไทยได้จัดนิทรรศการตามหัวข้อดังกล่าว ให้ประชาชนชมในบริเวณหน้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และเพื่อส่งเสริมให้ประชาชนได้เข้าใจในอุดมคติของกาชาด และหัวข้อจุดประสงค์ของสันนิบาตสภากาชาด ตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา จึงจัดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนาทางวิทยุกระจายเสียงด้วยเป็นพิเศษ

อันที่จริง พระพุทธศาสนาย่อมแสดงธรรมส่งเสริมการทำความดีของมนุษยชาติทุกถ้วนหน้า เช่นหลักศีลห้า หาได้สอนว่าให้เว้นการฆ่า การลัก เฉพาะแต่ผู้นับถือศาสนาเดียวกันเท่านั้นไม่ แต่ได้สอนให้เว้นในบุคคลทั่วไป ทั้งยังคุ้มครองไปในสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายด้วย จึงเป็นหลักศีลหลักธรรมที่คุ้มครองไปในสัตวโลกทั้งหมด ฉะนั้น เมื่อหลักคติของกาชาด

<u>แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่</u> พระสาสนโสภณ.

๑. ขุ. ชา. ๒๗/๑๕๒๓/๓๐๙

กับจุดประสงค์ของสันนิบาตสภากาชาด ดำเนินไปในหลักของศีลธรรม ในพระพุทธศาสนา จึงสมควรที่จะสนับสนุนส่งเสริม ข้อนี้ จะพึงเห็นได้จากหลักการกาชาด ๗ ข้อ คือ

มนุษยธรรม กาชาดเกิดขึ้นมาจากความปรารถนาที่จะนำความช่วยเหลือโดยมิเลือกปฏิบัติ มาสู่ผู้บาดเจ็บในสนามรบ กาชาดเพียรพยายามทั้งในฐานะทางระหว่างประเทศ และในระดับชาติ เพื่อป้องกันและบรรเทาทุกข์ทรมานของมนุษย์ไม่ว่าจะพบได้ในที่ใด ความมุ่งประสงค์ของกาชาด ได้แก่การคุ้มครองชีวิตและสุขภาพ และการประกันความเคารพนับถือต่อมนุษยชน กาชาดส่งเสริมความเข้าใจ มิตรภาพ ความร่วมมือระหว่างกัน และสันติภาพยั่งยืนระหว่างประชากรทั้งมวล

ความไม่ลำเอียง กาชาดไม่เลือกปฏิบัติในเรื่องสัญชาติ เชื้อชาติ ศวามเชื่อถือทางศาสนา ชั้นวรรณะ หรือความคิดเห็นทางการเมือง กาชาดเพียรพยายามอย่างเดียวที่จะบรรเทาความทุกข์ทรมาน โดยให้การปฏิบัติลำดับแรกต่อกรณีความทุกข์ยากที่เร่งด่วนที่สุด

ความเป็นกลาง เพื่อที่จะได้รับความไว้วางใจสืบต่อไปจากทุกฝ่าย กาชาดไม่อาจเข้ากับฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดในการสู้รบ หรือเกี่ยวข้องไม่ว่าในเวลาใดในการขัดแย้ง ซึ่งมีลักษณะทางการเมือง เชื้อชาติ ศาสนา หรือ ลัทธินิยม

ความเป็นอิสระ กาชาดเป็นอิสระ สภากาชาดแห่งชาติแม้จะมีส่วนช่วยเหลือ ในบริการด้านมนุษยธรรมของรัฐบาลของตน และอยู่ในบังคับแห่งกฎหมายของประเทศของตน จะต้องดำรงความเป็นอิสระอยู่เสมอไป เพื่อที่จะสามารถปฏิบัติตามหลักการกาชาดได้ทุกเวลา

บริการอาสาสมัคร กาชาดเป็นองค์การอาสาสมัครในการบรรเทาทุกข์ โดยไม่มีความปรารถนาประโยชน์ในประการใดๆ

ความเป็นเอกภาพ ในประเทศหนึ่งพึงมีสภากาชาดได้เพียงแห่งเดียว สภากาชาดต้องเปิดให้แก่คนทั่วไป สภากาชาดต้องปฏิบัติงานด้านมนุษยธรรม ตลอดทั่วดินแดนของตน

ความเป็นสากล กาชาดเป็นสถาบันสากล ซึ่งสภากาชาดทั้งมวลที่สังกัดอยู่มีฐานะเท่าเทียมกัน และมีส่วนความรับผิดชอบและหน้าที่เท่าเทียมกัน ในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

หลักการกาชาด ๗ ข้อนี้ สภาประศาสนการแห่งสันนิบาตสภากาชาดได้ลงมติรับรอง

ในปี ๒๕๐๔ ต่อมาก็ได้รับความเห็นชอบในที่ประชุมใหญ่อีก ๒ ครั้ง และให้มีพิธีอ่านหลักการนี้ในการเปิดประชุมกาชาด ระหว่างประเทศทุกครั้ง

ได้มีอนุสัญญาเจนีวา จำนวน ๔ ฉบับ ในปี ๒๔๙๒ มีหลักการมูลฐานสำคัญ ๓ ประการ คือ มนุษยธรรม ความเสมอภาค และความไม่ลำเอียง มีบทบัญญัติที่ทันสมัยและสมบูรณ์ที่สุด เกี่ยวกับการคุ้มครองมนุษยชนในกรณีเกิดการขัดแย้งทางอาวุธ

ผู้เสนอความคำริที่เป็นต้นเหตุให้เกิดกาชาดขึ้นในยุโรป ชื่อ อังรี ดูนังต์ ชาวสวิส เกิดเมื่อวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๓๗๑ ได้ไปเห็นภาพอันสยดสยองในสงครามโลกครั้งที่ ๑ ซึ่งทหารจำนวนมากล้มตายและบาดเจ็บเกลื่อนกลาดทั่วสนามรบ โดยไม่มีผู้พยาบาลรักษา จึงได้เขียนบันทึกความทรงจำเป็นหนังสือขึ้นเล่มหนึ่ง และแสดงความคิดว่า "จะเป็นไปไม่ได้หรือที่จะตั้งองค์การอาสาสมัคร ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยเหลือดูแลทหารบาดเจ็บในยามสงคราม" เนื่องด้วยความคิดนี้ จึงได้เกิดมีคณะกรรมการระหว่างประเทศเพื่อการบรรเทาทุกข์ทหารบาดเจ็บขึ้น ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นคณะกรรมการกาชาดระหว่างประเทศ ดังที่ได้ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน หน้าที่สำคัญของคณะกรรมการนี้ คือดูแลให้มีการเคารพนับถือปฏิบัติ ทั้งชี้แจงเผยแพร่อนุสัญญาเจนีวา ธำรงรักษาหลักการกาชาด ๗ ข้อดังกล่าวเป็นต้น ต่อมาภายหลังการสงบศึกของสงครามโลกครั้งที่ ๑ ได้มีสันนิบาตสภากาชาดขึ้น คือ สหพันธ์ของบรรดาสภากาชาดทั่วโลก ทำหน้าที่ทั่วไป เพื่อส่งเสริมและอำนวยความสะดวกแก่สภากาชาดในการปฏิบัติงานด้านมนุษยธรรม กล่าวโดยย่อ สันนิบาตทำหน้าที่ติดต่อกับสภากาชาดต่าง ๆ ร่วมมือกับบรรดาสภากาชาดในกิจการต่าง ๆ กล่าวโดยเฉพาะคือ การอนามัย ร่วมมือกับคณะกรรมการกาชาดระหว่างประเทศ ทำหน้าที่แทนบรรดาสภากาชาดในระดับระหว่างประเทศ และเป็นโฆษก ส่งเสริมและอำนวยความสะดวกในการจัดตั้ง และการพัฒนาสภากาชาดในทุกประเทศ ดูแลความเป็นไปและคุ้มครองผลประโยชน์ของสภากาชาด จัดการบรรเทาทุกข์เมื่อเกิดภัยพิบัติแห่งชาติ หรือระหว่างประเทศ ความรับผิดชอบใหญ่และสำคัญมากของสันนิบาต คือ การบรรเทาทุกข์เกี่ยวกับภัยธรรมชาติ หรือระหว่างประเทศทุกส่วนของโลก เป็นอันว่าสภากาชาดได้ขยายให้มีการปฏิบัติในยามสงบด้วย ซึ่งนอกจากในคราวเกิดภัยธรรมชาติแล้ว

ยังเน้นหนักในการอนามัย ในการนี้ได้มีสภาประศาสนการ คือ สมัชชาใหญ่ของสันนิบาตสภากาชาด เป็นเจ้าหน้าที่สูงสุดของสันนิบาต และได้มีคณะกรรมการบริหาร ปฏิบัติหน้าที่บางอย่างของสภาประศาสนการ ในระหว่างที่สภานั้นไม่มีการประชุม

ส่วนสภากาชาดไทย เป็นสภาการกุศลอาสาสงเคราะห์ ตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติว่าด้วยสภากาชาดไทย พุทธศักราช ๒๔๖๑ มีวัตถุประสงค์ คือ ช่วยรักษาพยาบาลผู้ป่วยไข้และบาดเจ็บในเวลาสงครามและในยามสงบ กับทั้งทำการบรรเทาทุกข์ในเหตุการณ์สาธารณภัยพิบัติ ยึดหลักมนุษยธรรมเป็นที่ตั้ง ความจริงสภากาชาดไทยได้เริ่มมีขึ้นตั้งแต่ปี ๒๔๓๖ ในรัชกาลที่ ๕ คือ สภาอุณาโลมแดง ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ให้เป็นของสภากาชาดสยาม เมื่อปี ๒๔๕๗ ชื่อสภาอุณาโลมแดงจึงเปลี่ยนเป็น สภากาชาดสยาม แล้วเปลี่ยนเป็น สภากาชาดไทย ตามชื่อประเทศ ซึ่งได้รับการรับรองจากคณะกรรมการกาชาดระหว่างประเทศ และสันนิบาตสภากาชาด ในปี ๒๔๖๓–๒๔๖๔ โดยลำดับ สภากาชาดไทยอยู่ในความควบคุมทั่วไปของคณะกรรมการสภากาชาด บัดนี้ สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงดำรงตำแหน่งองค์สภานายิกา และยังมีกรรมการเจ้าหน้าที่ ซึ่งเป็นผู้ดำเนินงานโดยตรง มีอุปนายก ผู้อำนวยการ เป็นประธาน

กิจการของสภากาชาดไทย แบ่งออกเป็น ๑. สำนักงานกลาง ๒. กองบรรเทาทุกข์และอนามัย ๓. กองวิทยาศาสตร์ ๔. กองอนุกาชาด ๕. กองอาสาสมัคร ๖. ศูนย์บริการโลหิต กับได้มีเหล่ากาชาดจังหวัด ซึ่งได้ตั้งขึ้นในส่วนภูมิภาค ตั้งแต่เดือนมกราคม ๒๕๐๔ มีวัตถุประสงค์ คือ สะสมทุนและเตรียมการไว้ล่วงหน้า เพื่อการสาธารณกุศลสงเคราะห์ช่วยเหลือบรรเทาทุกข์ผู้ประสบภัยในท้องที่แต่ละจังหวัดได้อย่างใกล้ชิดทันท่วงที ในชั้นต้นและเพื่อร่วมมือกับสภากาชาดในการนี้ในยามสงครามและยามสงบศึก ตามวัตถุประสงค์ของสภากาชาด

เรื่องของสภากาชาดดังที่กล่าวมาโดยสังเขปนี้ คล้ายกับเป็นการเล่านิทานชาดกสาธกในธรรมในปัจจุบัน เพราะนิทานชาดกที่มาในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น เป็นการเล่าประวัติ

ของบุคคลต่าง ๆ ผู้ประพฤติดีหรือไม่ดีอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วได้รับผลตามสมควรแก่กรรมที่ทำ โดยเฉพาะมุ่งยกย่องผู้บำเพ็ญความดีที่เรียกว่า บารมี แม้ความประพฤติของบคคลแต่ละคน หรือกลุ่มของบุคคลในปัจจุบัน ก็เท่ากับเป็นนิทานชาดกเรื่องหนึ่ง ๆ ซึ่งเป็นเรื่องปัจจุบัน อันพึงยกขึ้นสาธกธรรมได้ อันอาสวะคือส่วนชั่วที่เก็บไว้ กับบารมี คือส่วนดีที่เก็บไว้ กับกรรมดีกรรมชั่วของคน ย่อมมีเป็นคู่กันมาแก่มนุษยชาติทุกยุคทุกสมัย ฉะนั้น การสงคราม กับสันติจึงเป็นสิ่งคู่กันที่เกิดมีสลับกันไปในโลก เพราะอาสวกิเลสของคนนำไปสู่สงคราม โดยตรงกันข้ามบารมีของคนนำไปสู่สันติ ทั้งสองฝ่ายนี้ย่อมต้องผจญกันอยู่ในโลก ดังที่มีเรื่อง ธรรมเทวบุตรชาดก แสดงไว้โดยความว่า ในเทวโลกชั้นกามาวจร ได้มีเทวบุตรองค์หนึ่ง เกิดขึ้นชื่อว่า ธรรมเทวบุตร และได้มีเทวบุตรเกิดขึ้นอีกองค์หนึ่ง ชื่อว่า อธรรมเทวบุตร เมื่อถึงวันอุโบสถพระจันทร์เพ็ญ หมู่มนุษย์พากันบริโภคอาหารเย็นกันแล้ว ก็นั่งสนทนากัน ตามสบายที่ประตูเรือนของตน ๆ ธรรมเทวบุตรประดับทิพยาลังการขึ้นนั่งทิพยรถอันประเสริฐ แวดล้อมด้วยหมู่อัปสร เวียนปทักษิณคามนิคมชนบทราชธานีไปในอากาศ ประกาศชักชวน ประชาชนให้เว้นจากอกุศลกรรมบถทั้งสิบ มีการฆ่าเป็นต้น ให้ปฏิบัติบำรุงมารดาบิดา ให้ บำเพ็ญสุจริตธรรมทั้งสามทวาร ฝ่ายอธรรมเทวบุตรก็เวียนซ้ายไปในอากาศ ประกาศชักชวน ประชาชนให้ทำในทางตรงกันข้าม คือให้ประพฤติอกุศลกรรมบถทั้งสิบ มีให้ทำการฆ่าเป็นต้น ให้ไม่ปฏิบัติบำรุงมารดาบิดา ไม่บำเพ็ญสุจริตธรรม รถของเทวบุตรทั้งสองได้เวียนมาพบกัน เข้า พวกบริษัทได้ไต่ถามกันทราบว่ารถของใครแล้ว ก็หลีกออกเป็นช่องให้เทวบุตรทั้งสอง เผชิญหน้ากัน ฝ่ายธรรมเทวบุตรได้ประกาศขึ้นว่า "เราคือธรรมเทวบุตร ผู้ให้ยศ ทำบุญ อันสมณพราหมณ์สรรเสริญ เทพและมนุษย์ก็บูชา จึงเป็นผู้ควรจะได้ทาง อธรรมจงให้ทาง เถิด" ฝ่ายอธรรมเทวบุตรจึงตอบว่า "เราขึ้นนั่งอธรรมยานมั่นคงแล้ว ดีไม่ดีก็มีกำลังมาก จะให้ทางที่ไม่เคยให้แก่ท่านเพราะเหตุอะไรเล่า" ธรรมเทวบุตรกล่าวว่า "ธรรมแลได้มีขึ้น ในโลกก่อน ส่วนอธรรมเกิดในภายหลัง ธรรมจึงเป็นผู้พี่ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นของเก่า ผู้น้องจงหลีกทางให้แก่ผู้พี่เถิด" ฝ่ายอธรรมเทวบุตรกล่าวตอบว่า "เราไม่ให้ทางแก่ท่าน ด้วยการขอ ด้วยคำที่สมควร แม้ด้วยความเป็นผู้สมควร เราทั้งสองจงรบกันในวันนี้ ผู้ใด

ชนะในการรบ ผู้นั้นจักได้ทาง" ธรรมเทวบุตรกล่าวว่า "เราปรากฏไปทั่วทุกทิศว่า มีกำลังมาก มียศไม่ประมาณได้ ไม่มีเครื่องชั่งเทียบเคียง เป็นธรรมอันประกอบด้วยคุณทั้งปวง อธรรมจักชนะได้อย่างไร" ฝ่ายอธรรมเทวบุตรตอบว่า "ทองคำยังถูกโลหะทำลายได้ ส่วนโลหะหาเสียหายไปเพราะทองคำไม่ ถ้าอธรรมจะกระทบกับธรรมในวันนี้ ก็เหมือนโลหะกระทบทองคำที่น่าดู" ธรรมเทวบุตรจึงกล่าวว่า "ถ้าท่านมีการรบเป็นกำลัง ท่านก็ไม่มีผู้เจริญไม่มีครู เอาเถอะ เราจะให้ทางแก่ท่าน และอดโทษถ้อยคำที่ท่านพูดไม่ดีให้แก่ท่าน" ครั้นธรรมเทวบุตรกล่าวดังนี้ อธรรมเทวบุตรก็ไม่อาจจะดำรงตนอยู่ในรถ มีศีรษะทิ่มตกลงสู่แผ่นดิน ณ บัดนั้น ท่านจึงกล่าวเป็นโอวาทว่า "อธรรมฟังคำนี้แล้วก็มีศีรษะทิ่มลง เท้าชี้ขึ้น ตกลงไปพร้อมทั้งพร่ำเพ้อว่า เราต้องการรบก็ไม่ได้รบ อธรรมจึงถูกกำจัดเสียแล้วด้วยประการฉะนี้ ฝ่ายธรรมผู้มีขันติเป็นกำลังชนะปราบกำจัดอธรรม ผู้มีการรบเป็นกำลัง ให้ตกลงไปในแผ่นดินได้ มีจิตแน่ มีกำลังยิ่ง มีความเพียรจริง ขึ้นไปสู่สุคติโดยทางชอบแท้ คนที่ไม่นับถือมารดาบิดา สมณพราหมณ์ ทอดทิ้งสรีระกายไว้ในโลกนี้แล้วไปนิรยะ ส่วนผู้ที่นับถือมารดาบิดา สมณพราหมณ์ ทอดทิ้งสรีระกายไว้ในโลกนี้แล้วไปสู่สุคติ"

เรื่องธรรมเทวบุตรชาดกนี้ เป็นนิทานสาธกธรรมที่เห็นได้ชัด ถ้าจะเรียกด้วยคำนิยมในปัจจุบัน ก็น่าจะเรียกว่า นิทานทรรศการสงครามระหว่างธรรมกับอธรรม สร้างเรื่องขึ้นเป็นเทพบุตรสององค์นั่งรถลอยไปในอากาศ องค์หนึ่งเวียนขวาโลก องค์หนึ่งเวียนซ้ายโลก มาพบกันแล้ว ก็ไม่ยอมหลีกทางให้แก่กัน โต้วาทะกัน ในที่สุดองค์ธรรมชนะองค์อธรรม พึงถอดความเป็นข้อธรรมสอนใจได้ว่า สนามรบในอากาศที่เทพทั้งสองพบกันนั้นก็คือ สนามในจิตใจนี้เอง เพราะในจิตใจของทุกคน มีความดีที่เป็นส่วนธรรมอยู่ฝ่ายหนึ่ง มีความชั่วที่เป็นฝ่ายอธรรมอยู่อีกส่วนหนึ่ง ฝ่ายอธรรมนั้นมีการรบเป็นกำลัง คือ มุ่งต่อสู้ประหัตประหารทำลายล้างกันลงไปให้พินาศย่อยยับ ทุกคนอาจสังเกตดูจิตใจของตนเองได้ว่า บางคราว เมื่อประสบเรื่องที่กระทบใจ ใจหนึ่งคิดจะทำร้ายกันลงไป อีกใจหนึ่งคิดว่าอดทนไว้ดีกว่า หากใจที่คิดอดทนไว้เป็นฝ่ายชนะ ก็ระงับเรื่องได้ ถ้าแพ้แก่ใจที่มุ่งร้าย ก็ต้องเกิดวิวาทกันขึ้นในระหว่างหมู่ชนตั้งแต่หมู่น้อยจนถึงหมู่ใหญ่ก็เช่นเดียวกัน ถ้าต่างมีขันติเป็นกำลังอยู่ การ

วิวาทตลอดจนถึงสงครามใหญ่ก็ไม่เกิด หากมีการรบเป็นกำลัง คือมุ่งจะรบทำลายล้างกันลงไปด้วยโทสะ ก็จะเกิดวิวาทจนถึงสงครามใหญ่ขึ้น เรื่องที่สำคัญในชาดกนี้ก็คือ ความมีขันติเป็นกำลัง ถ้าทุกคนทุกฝ่ายมีขันติเป็นกำลังอยู่ การวิวาททุกชนิดจนถึงสงครามใหญ่ก็จะไม่เกิดขึ้น พระพุทธศาสนาสอนให้อบรมจิตใจเป็นสำคัญ แต่ใจกับกายต้องอาศัยกัน เมื่อร่างกายดีจิตใจก็สามารถ และชีวิตย่อมดำรงอยู่ได้ตลอดเวลาที่กายและใจยังคุมกันดีอยู่ จึงสมควรที่จะรักษาอนามัยป้องกันอุบัติเหตุ และช่วยชีวิตกัน การรักษาอนามัยของร่างกายนั้น พึงทำได้ตามคำแนะนำของทางแพทย์ และทำตามคำสอนทางพระพุทธศาสนา เช่น เว้นทางอบายมุขที่เป็นเหตุทำลายสุขภาพของร่างกาย การป้องกันอุบัติเหตุนั้น พึงทำได้ด้วยการรักษาความไม่ประมาท โดยมีสติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า การช่วยชีวิตกันพึงทำได้ด้วยเมตตากรุณาต่อกัน เมื่อเห็นใครตกอยู่ในอันตรายแห่งชีวิต ก็ช่วยเต็มสามารถ

อนึ่ง พึงอบรมจิตใจให้มีกำลังด้วยขันติธรรม เพื่อหลีกเลี่ยงการทะเลาะวิวาทกระทบกระทั่ง ตั้งแต่ส่วนเล็กน้อยจนถึงส่วนใหญ่ เมื่อจิตใจของตนเองน้อมเอียงเอนไปทางอธรรมก็ต้องพิจารณาโต้ในจิตใจตามเหตุผล เพื่อให้ฝ่ายธรรมในใจเป็นผู้ชนะ ไม่ยอมแพ้แก่อธรรมในใจตน วิธีที่จะเอาชนะอธรรมด้วยขันตินั้น อย่างหนึ่งคือ ความยับยั้งใจ คล้ายกับยอม เช่น เขาด่ามา ก็ไม่ด่าตอบ ดูคล้ายกับยอมรับคำด่า ความจริงไม่ได้รับ แต่ปลงใจว่าจะด่าก็ด่าไป เราไม่เป็นอย่างที่ด่า เว้นแต่ที่จะทำให้คนทั้งปวงเข้าใจผิดและเกิดโทษ ก็ทำการแก้ตามวิธีอันควรด้วยความมีสติ มิใช่ด้วยความโกรธ ความยอมใจของตนเองลงไปได้นี้ คือ ขันติ ส่วนความไม่ยอมใจตนเอง คือ มุ่งก่อวิวาทต่อไป คือ การรบในที่นี้ รบกันในใจให้เป็นผู้ชนะใจตนเองแล้ว จึงชนะในภายนอกได้ ในท้ายชาดกนี้ จึงได้มีภาษิตที่กล่าวว่าเป็นพระพุทธภาษิตตรัสเตือนไว้ แปลความว่า "ฝ่ายธรรมผู้มีขันติเป็นกำลัง ชนะปราบกำจัดอธรรมผู้มีการรบเป็นกำลัง ให้ตกลงไปในแผ่นดินได้ มีจิตแน่ มีกำลังยิ่ง มีความเพียรจริงขึ้นไปสู่สุคติโดยทางชอบแท้" มีอรรถาธิบายดังแสดงมาด้วยประการฉะนี้.

อัคคกถา

แสดงที่

พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ. ศ. ๒๔๙๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ.

วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.

อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.

ตถาคตสาวกสงฺโฆ เตสํ อคฺคมกฺขายตีติ.

บัดนี้ จักแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการฟังธรรม ตามสมควรแก่วันธรรมสวนะ คือวันเป็นที่ฟังธรรมอันเวียนมาถึงเข้าในวันนี้ การฟังธรรมนั้น เป็นกิจเบื้องต้นของพุทธศาสนิกผู้นับถือพระพุทธศาสนา เพราะเป็นเหตุให้รู้ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมคือคำสั่งสอนไว้อย่างไร เมื่อรู้แล้วจักได้ปฏิบัติให้ถูกต้องได้ ตามศาสนธรรม ฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงได้กำหนดให้มีวันเป็นที่ฟังธรรม สำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วไป กำหนดโดยจันทรคติ ปักษ์หนึ่งก็มี ๒ วัน และในวันเช่นนี้ ย่อมเป็นวันจำศีลเป็นพิเศษของคฤหัสถ์ด้วย จึงเรียกว่าวันอุโบสถ แปลถือเอาความว่าวันจำศีล ฉะนั้น เมื่อวันเช่นนี้เวียนมาถึงเข้า พุทธศาสนิกชนผู้ใคร่ธรรม จึงได้พากันมาสู่สถานที่ฟังธรรมในเบื้องต้น ได้สวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย และสวดปาฐแสดงสังเวควัตถุแล้ว ได้สมาทานอุโบสถศีลหรือเบญจศีล ตามศรัทธาสามารถของตนแล้ว ต่อจากนี้เป็นโอกาสที่จะได้ฟังธรรมเป็นเครื่องอบรมสติปัญญาและสัมมาปฏิบัติสืบต่อไป การฟังธรรมนั้นจะสำเร็จประโยชน์ก็ด้วยการตั้งใจฟัง แม้จะตั้งใจฟังเพื่อคัดค้านก็ยังดีกว่าไม่ตั้งใจ

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระโศภนคณาภรณ์.

ฟัง และโดยที่แท้การตั้งใจฟังเพื่อนคัดค้านนั้น ก็ยังดีกว่าการฟังแล้วเชื่อตามไปโดยส่วนเดียว เพราะขาดปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาของตน แต่เมื่อกล่าวโดยทางที่ถูก ควรตั้งใจฟังโดยมีโยนิโสมนสิการ คือ การทำใจโดยแยบคาย โดยใช้พิจารณาให้เกิดความรู้เห็นของตนเอง จะรู้ตามหรือรู้ค้านก็ตาม ฟังดังนี้เรียกว่าฟังดี เป็นเหตุให้ได้ปัญญา ตามพระพุทธภาษิตว่า สุสฺสูสํ ลภเต ปญฺญํ แปลว่า ฟังดีย่อมได้ปัญญาดังนี้ ศรัทธาความเชื่อ ปสาทะความเลื่อมใส ในพระพุทธศาสนา มุ่งให้เป็นศรัทธาปสาทะที่เกิดจากปัญญา เพราะเป็นศรัทธาปสาทะที่ถูกต้องมั่นคง แท้จริงพุทธศาสนิกชนทั่วไป ย่อมมีศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนาอยู่ด้วยกัน และวัตถุคือที่ตั้งของศรัทธาปสาทะนั้นก็เป็นวัตถุที่เป็นยอดหรือเป็นวัตถุที่เลิศ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ฉะนั้น ควรกำหนดให้รู้จักลักษณะของวัตถุที่เลิศเหล่านี้ตามเป็นจริง เพื่อเจริญศรัทธาปสาทะของตนให้ดีให้เลิศ ควรแก่วัตถุที่เลิศนั้น แท้จริง ศรัทธาปสาทะของคนโดยทั่ว ๆ ไป ย่อมเกิดขึ้นโดยอาการคล้ายคลึงกัน คือย่อมเกิดขึ้นในของจริงและดี ในของที่จริงและดีเหล่านั้น สิ่งใดจริงและดีมาก สิ่งนั้นก็เป็นที่เกิดของศรัทธาปสาทะได้มาก สิ่งที่จริงและดีที่สุดก็ทำให้เกิดศรัทธาปสาทะได้มากที่สุด สิ่งที่จริงและดีที่สุดนั้นนั่นแหละเรียกว่า อัคคะ แปลว่ายอดหรือเลิศ สิ่งที่เป็นยอดหรือเลิศนั้น ย่อมมีอยู่ให้ทุก ๆ สิ่ง ดังเช่นในต้นไม้ก็มียอดไม้ ภูเขาก็มียอดเขา ในหมู่ชนก็มียอดคน ในพระพุทธศาสนาก็มีวัตถุที่เป็นยอดดังกล่าวแล้ว ดังมีพระพุทธภาษิตในอัคคัปปสาทสูตร จำแนกวัตถุที่เป็นยอดถึง ๔ ประการ ตามพระบาลีพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้น แปลความว่า พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านกล่าวว่าเป็นยอดของสัตว์ทั้งหลาย วิราคธรรม ท่านกล่าวว่าเป็นยอดของธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขตะ ทั้งที่เป็นอสังขตะ มรรคมีองค์ ๘ อันประเสริฐ ท่านกล่าวว่าเป็นยอดของธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตะ หมู่แห่งผู้ฟัง อันเรียกว่า สาวกสงฆ์ของพระตถาคต ท่านกล่าวว่า เป็นยอดของหมู่หรือคณะทั้งหลาย ดังนี้.

ในโลกนี้มีหมู่สัตว์อันหมายถึงมนุษย์และดิรัจฉานอาศัยอยู่เป็นอันมาก เป็นสัตว์ไม่มีเท้าก็มี เป็นสัตว์มี ๒ เท้าก็มี เป็นสัตว์มี ๔ เท้าก็มี เป็นสัตว์มีเท้ามากก็มี เป็นสัตว์ที่มีรูปก็มี เป็นสัตว์ที่ไม่มีรูปก็มี เป็นสัตว์ที่มีสัญญาก็มี เป็นสัตว์ที่ไม่มีสัญญาก็มี เป็นสัตว์ที่ไม่ใช่

ชนิดที่มีสัญญา ทั้งไม่ใช่ชนิดที่ไม่มีสัญญาก็มี พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านว่าเป็นยอดของสัตว์เหล่านั้น ทั้งนี้เพราะพระตถาคตมีพระคุณเป็นยอด เพราะทรงมีพระปัญญาคุณ คุณคือพระปัญญาตรัสรู้ธรรม มีพระวิสุทธิคุณ คุณคือความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสและกองทุกข์ มีพระมหากรุณาคุณ คุณคือพระกรุณาใหญ่เป็นเหตุให้ทรงแสดงธรรมโปรดโลกคือหมู่สัตว์ซึ่งเป็นเวไนยคือควรฝึกให้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ สมดังบทสวดแสดงความนอบน้อมว่า พุทฺโธ สุสุทฺโธ กรุณามหณฺณโว บทว่า พุทฺโธ แปลว่าตรัสรู้ ก็ได้แก่พระปัญญาคุณ สุสุทฺโธ แปลว่าหมดจด ก็ได้แก่พระวิสุทธิคุณ บทว่า กรุณามหณฺณโว แปลว่า มีพระกรุณาดังทะเลหลวง ก็ได้แก่พระมหากรุณาคุณ ไม่มีใคร ๆ ในโลกประกอบคุณครบถ้วนบริบูรณ์เสมอเหมือนพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ฉะนั้น พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านจึงกล่าวว่าเป็นยอดของสัตว์โลกทุกชนิด

อนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ได้ตรัสรู้ธรรมและได้แสดงธรรมสั่งสอน คำว่าธรรมนั้น มีอรรถ คือความหมายหลายอย่าง ตามศัพท์แปลว่า สภาพที่ทรงไว้ ในที่นี้ก็หมายถึงสภาพหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาที่มีอยู่ทั้งหมด ธรรมคือสิ่งที่มีอยู่นั้น เป็นสิ่งผสมก็มี เป็นสิ่งที่ไม่ถูกผสมก็มี สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏแก่ ตา หู เป็นต้นทั้งหมดในโลก โดยเป็นพื้นพิภพก็ตาม เป็นสิ่งต่างบนพื้นพิภพก็ตาม ล้วนเป็นสิ่งผสมทั้งนั้น เช่นบ้านเรือน เป็นสิ่งที่ผสมขึ้นปรุงขึ้นด้วยวัตถุต่าง ๆ แม้วัตถุนั้น ๆ แต่ละสิ่งก็เป็นสิ่งประสมอีกเหมือนกัน แม้จะแยกให้ละเอียดเป็นอย่างยิ่ง สิ่งที่ว่าละเอียดนั้นก็ยังเป็นสิ่งผสม เพราะอาจแยกออกไปได้อีก นี้เป็นสังขตธรรมทั้งหมด ต่อเมื่อใดแยกออกไปอีกไม่ได้ เพราะเป็นธาตุแท้ล้วน ๆ ไม่มีอะไรปรุงแต่งประสม จึงจะเป็นอสังขตธรรม คือสิ่งที่ไม่ถูกประสม กล่าวเฉพาะในทางคดีธรรม สิ่งที่ต้องทำต้องปฏิบัติทั้งปวงเรียกว่า สังขตธรรม บาปก็เป็นสังขตธรรม เพราะต้องทำชั่วจึงจะเป็นบาป บุญก็เป็นสังขตธรรม เพราะต้องทำดีจึงเป็นบุญ จะทำบุญหรือทำบาปก็เนื่องมาจากจิตคิดปรุง คิดปรุงในทางดี ก็ให้ทำบุญ คิดปรุงในทางชั่ว ก็ให้ทำบาป ความคิดปรุงนี้ก็เป็นสังขตธรรมเหมือนกัน จิตจะคิดปรุงดีหรือชั่วก็เพราะอารมณ์ คือเรื่องที่จิตคิด เรื่องจิตดำริเรื่องที่จิตเก็บไว้เป็นอนุสัย คือ นอนเนื่องเป็นตะกอนอยู่ภายในจิต จิตอารมณ์ผสมกันอยู่เช่น

นี้ จึงคิดปรุงไปต่าง ๆ นี้ก็เป็นสังขตธรรมทั้งหมด แท้จริงจิตก็เป็นส่วนหนึ่ง อารมณ์ก็เป็นส่วนหนึ่ง แต่ทั้ง ๒ ส่วนนี้มาผสมกันก็เพราะมีเครื่องทำให้ติด อันเรียกว่า ราคะ อันแปลว่า ความติดหรือเครื่องติด เหมือนอย่างสีเป็นเครื่องย้อมผ้า จิตมีเครื่องติดประจำอยู่ จึงติดในอารมณ์ ไม่พรากออกไปได้ เพราะจิตมีความคิดอยู่เช่นนี้จึงมีความเมา มีความกระหาย มีอาลัยพัวพัน มีความวนเวียน มีความดิ้นรนทะยานอยาก มีความยินดี มีความก่อและยังมีความร้อยรัดเกี่ยวเกาะ พิจารณาดูที่จิตของตนก็จะรู้สึกในอาการเหล่านี้ได้ ทั้งนี้เพราะอะไร ? ก็เพราะยังมีความติดคือราคะอยู่นั่นเอง ต่อเมื่อใด สิ้นราคะ คือสิ้นเครื่องติดหรือสิ้นความติด อันเรียกว่าวิราคะ อารมณ์ที่ประสบต่าง ๆ ทาง ตา หู เป็นต้น ไม่ข้องติดอยู่กับจิต จิตก็ไม่ข้องติดอยู่กับอารมณ์ เป็นอันแยกออกจากกันได้โดยสิ้นเชิง เมื่อนั้น ก็เป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุง อารมณ์ก็เป็นส่วนอารมณ์ จิตก็เป็นส่วนจิต เป็นจิตที่บริสุทธิ์ ปราศจากความเมา ความกระหาย ความอาลัยพัวพัน ความวนเวียน ความดิ้นรนทะยานอยาก ความยินดี เป็นจิตที่ดับกิเลส สิ้นเครื่องร้อยรัด ลักษณะดังกล่าวนี้ รวมเรียกว่า วิราคธรรม ท่านกล่าวว่าเป็นยอดของธรรมทั้งหมด ทั้งที่เป็นสังขตะทั้งที่เป็นอสังขตะ.

อนึ่ง ยอดธรรมดังกล่าวนั้น ก็ย่อมเนื่องมาจากการอบรมปฏิบัติ ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงเบื้องสูงโดยลำดับ คือต้องอาศัยการปรุงแต่งมาก่อน การปรุงแต่งนั้นมี ๒ คือปรุงแต่งในทางชั่วอันเรียกว่า บาป อกุศล ทุจริต ๑ ปรุงแต่งในทางดี อันเรียกว่า บุญ กุศล สุจริต ๑ ในทางพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ละบาปอกุศลทุจริต คือไม่ปรุงหรือทำให้เกิดขึ้น ทรงสอนให้บำเพ็ญกุศลสุจริต คือปรุงหรือทำให้เกิดขึ้น และสอนให้ชำระจิตให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์ ดังพระพุทธภาษิตในพระโอวาทปาฏิโมกข์ว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ การไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ กุสลสฺสูปสมฺปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม ๑ สจิตฺตปริโยทปนํ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว ๑ เอตํ พุทฺธานสาสนํ นี้เป็นคำสอนของพระผู้รู้ทั้งหลาย อีกนัยหนึ่งตรัสแสดงทางปฏิบัติมีองค์ ๘ อันประเสริฐ ได้แก่สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ พยายามชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ทั้ง ๘ นี้

เรียกว่า อัฏฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมีองค์ ๘ ชื่อว่าเป็นสังขตธรรม เพราะต้องปรุง คือ ต้องทำต้องปฏิบัติ และเมื่อปฏิบัติ ย่อมได้ประสบความดับทุกข์เดือดร้อนเป็นผล ตามควรแก่ความปฏิบัติ จนถึงวิราคธรรมในที่สุด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นยอดของสังขตธรรมทั้งปวง.

อนึ่ง หมู่ชนผู้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติดำเนินไปในทางที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน คือมรรคดังกล่าวแล้ว จนบรรลุถึงผลตามพระพุทธเจ้า ต่างโดยเป็นพระอริยบุคคลตามชั้น เรียกว่า สาวกสงฆ์ของพระตถาคตพุทธเจ้า สุปฏิปนฺโน เป็นหมู่ผู้ปฏิบัติดี อุชุปฏิปนฺโน ปฏิบัติตรง ญายปฏิปนฺโน ปฏิบัติเป็นธรรมตามเหตุผล สามีจิปฏิปนฺโน ปฏิบัติชอบเหมาะ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นยอดของหมู่หรือคณะทั้งปวง.

วัตถุที่เป็นยอดทั้ง ๔ นี้ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพุทธรัตนะ วิราคธรรมและมรรค เป็นธรรมรัตนะ และสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นสังฆรัตนะ รวมเป็นพระรัตนตรัยหรือพระไตรรัตน์ เป็นยอดแห่งวัตถุที่พึงศรัทธาปสาทะทั้งหมด เพราะมีคุณเป็นยอดแต่ละวัตถุและเมื่อรวมกันเข้า ก็มีคุณยอดเยี่ยม ฉะนั้น เมื่อบุคคลปลูกศรัทธาปสาทะในวัตถุที่เป็นยอดก็ย่อมจะได้วิบาก คือผลที่เป็นยอด คือผลอันเลิศ ด้วยประการฉะนี้.

พุทธศาสนิกผู้นับถือพระพุทธศาสนา พึงเจริญศรัทธาปสาทะในพระพุทธาทิรัตนตรัยมีนัยดังแสดงมา พึงตั้งใจศึกษาปฏิบัติธรรมตามพระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อเป็นเช่นนี้ จักได้รับความสุขสงบ ตามสมควรแก่การปฏิบัติ มีอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้.

อุโบสถเทศนา (อภิลักขิตกาลรัชดาภิเษก)

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

เช้าวันอาทิตย์ที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๑๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

มหาการุณิโก นาโถ หิตาย สพฺพปาณินํ

ปูเรตฺวา ปารมี สพฺพา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมนฺติ.

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนาสนองกุศลเจตนาของท่านสาธุชน ซึ่งปรารภการฟังธรรมจึงมาประชุมกันเพื่อฟังธรรม เทศนากัณฑ์นี้จะเทศนากัณฑ์พิเศษ เพราะใกล้กับอภิลักขิตกาลรัชดาภิเษกแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เพราะฉะนั้น จะแสดงเรื่องบารมี เพราะเหตุว่า เมื่อกล่าวว่าบารมีใคร ๆ ก็มักจะนึกถึงพระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์ คือนึกถึงพระพุทธเจ้าว่าทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตลอดเวลาช้านาน จึงได้ตรัสรู้ ตามที่พระอาจารย์ได้เล่าแสดงไว้ และพระมหากษัตริย์ก็ได้กล่าวสดุดีพระองค์ว่า ได้ทรงมีพระบารมีและก็ใช้คำพูดในการกราบบังคมทูล เช่น ขอเดชะพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในโอกาสนี้จึงจะแสดงเรื่องบารมี แต่การแสดงเรื่องบารมีในที่นี้เป็นการแสดงโดยสังเขปพอให้จบลงกัณฑ์หนึ่งในเวลาอันสมควร

คำว่า บารมี แปลกันมา ๒ อย่าง อย่างหนึ่งแปลว่าอย่างยิ่ง อีกอย่างแปลว่าถึงฝั่ง ที่แปลว่าอย่างยิ่งนั้นมาจากศัพท์ว่า ปรมะ เอามาใช้ในภาษาไทยว่าบรม เช่นพระบรมมหาราชวัง คำว่าบรมจากภาษาบาลีว่า ปรมะ แปลว่าอย่างยิ่ง ใช้ทั้ง ๒ ทาง คือใช้ในทางดีก็มี ใช้ในทางไม่ดีก็มี ในความหมายว่าเป็นอย่างยิ่งเป็นต้นว่า **นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ** นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง **นิพฺพานํ** ปรมํ สุญฺญํ นิพพานเป็นความว่างอย่างยิ่ง และที่ใช้ในทางไม่ดีนั้น ก็เช่นว่า สงฺขารา ปรมา ทุกฺขา สังขารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง หรือแสดงลักษณะของคนดี แต่พูดว่า วจี-

---

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

ปรโม แปลว่าคนมีวาจาเป็นอย่างยิ่ง ไม่ใช่หมายความว่าพูดดี แต่หมายความว่าดีแต่พูด เรียกว่าวจีปรมะมีวาจาเป็นอย่างยิ่ง นี้ใช้ในทางไม่ดี เพราะเป็นคุณศัพท์สุดแต่ว่าคำนามจะเป็นอะไร เมื่อมีปรมะเป็นคุณศัพท์ก็ส่องความว่าสิ่งนั้นเป็นอย่างยิ่ง จึงใช้ในทางดีก็ได้ ในทางไม่ดีก็ได้ แต่ก็มีความหมายว่าเป็นอย่างยิ่งคือหมายความว่าเต็มที่หรือเต็มเปี่ยม บารมีมาจากคำนี้ จึงแปลว่าอย่างยิ่งหรือเต็มเปี่ยม อีกอย่างหนึ่ง แปลว่าถึงฝั่งมาจากคำว่าปาระ ที่แปลว่าฝั่ง ที่หมายความว่าฝั่งข้างโน้น การข้ามจากฝั่งข้างนี้ไปถึงฝั่งข้างโน้นได้ เรียกว่าถึงฝั่ง โดยความก็คืออย่างยิ่งหรือเต็มที่นั่นเอง เพราะการที่จะข้ามจากฝั่งข้างนี้ไปถึงฝั่งข้างโน้นได้ ก็ต้องทำการข้ามอย่างเต็มที่แล้วจึงถึงฝั่งได้ คำว่าบารมีมาจากคำว่าถึงฝั่ง ใช้เป็นชื่อของความดีที่ได้อบรมสั่งสมมาโดยลำดับตั้งแต่น้อยจนถึงเต็มที่ ความดีที่อบรมสั่งสมมาในลักษณะนี้ แม้จะยังไม่เต็มที่แต่ว่าได้อบรมสั่งสมมาไว้บ้างแล้วเรียกว่ามีเป็นทุนอยู่ในตนบ้างแล้ว ก็เรียกว่าบารมีได้

ความดีที่สั่งสมไว้ดังกล่าวมานี้เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตนบอกไม่ถูกมากเท่าไร ก็คล้าย ๆ กับความรู้ที่ทุก ๆ คนได้เล่าเรียนมา เมื่อเริ่มเข้าโรงเรียนก็ยังไม่มีความรู้ เมื่อเข้าโรงเรียนก็เรียนมาทุกวัน ๆ โดยลำดับมาเป็นปี ๆ ก็ได้ความรู้ที่เก็บสั่งสมมาโดยลำดับจนถึงเลิกเรียนจะเลิกเองหรือจบชั้นเรียนหรือเรียกว่าจบการศึกษาก็ตาม ความรู้ที่เก็บสั่งสมมาโดยลำดับนั้นแหละ เทียบได้กับบารมีหรือเป็นบารมีอย่างหนึ่ง ก็เป็นสิ่งที่บอกไม่ถูกเหมือนกันว่ามากเท่าไร ความรู้ของแต่ละคนจะเอามาชั่งตวงวัดเหมือนวัตถุไม่ได้ แต่ก็รู้ว่ามีอยู่ และความรู้ที่มีขึ้นนั้นก็มิใช่เป็นสิ่งที่บังเกิดขึ้นวันเดียว แต่บังเกิดจากการที่เรียนมานับเป็นปี ๆ แล้วก็เก็บสั่งสมพอกพูนให้มากขึ้น ๆ นี้แหละเป็นลักษณะของบารมีคือความดีที่เก็บอบรมสั่งสมมาโดยลำดับ และหลักเรื่องบารมีนี้ก็เป็นเครื่องแสดงว่า ความดีที่บุคคลกระทำทุก ๆ ครั้ง เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำแล้วก็แล้วไป แต่ว่ายังเก็บสั่งสมพอกพูนมากขึ้นได้อยู่เสมอ และเป็นเครื่องแสดงว่าบารมีนี้ก็เกิดมาจากกรรมคือการงานที่บุคคลกระทำ ที่เรามักจะเรียกกันว่าการกระทำนี้เอง ยกตัวอย่าง การเรียนที่กล่าวมาแล้วก็เป็นการกระทำ คือการต้องไปเข้าโรงเรียน ต้องฟังคำสอน ต้องมี สุ. จิ. ปุ. ลิ. คือต้องกระทำทุกอย่างแบบนักเรียน นี่เป็นกรรมคือการงานที่กระทำ เมื่อมีการกระทำดังนี้ เมื่อกระทำแล้วก็ไม่แล้วไป แต่ว่ายังมีส่วนเหลือที่เก็บสั่งสมพอกพูนขึ้นไว้อยู่เรื่อย ๆ

เหมือนอย่างนักเรียนที่เรียนหนังสือนั้น เมื่อเรียนไปวันหนึ่ง ๆ แล้วก็ไม่ใช่ว่าแล้วไป ความรู้ความชำนาญที่บังเกิดขึ้นก็เก็บตัวพอกพูนมากขึ้น ๆ ความดีทุก ๆ อย่างที่บุคคลกระทำก็มีการเก็บตัวพอกพูนอยู่เสมอเช่นนั้นแหละ อันนี้แหละเป็นบารมี

คราวนี้ในทางตรงกันข้าม ความชั่วที่บุคคลกระทำก็มีการเก็บสั่งสมมากขึ้นเช่นเดียวกัน และก็มีคำเรียกว่า อาสวะ ตรงกันข้ามกับบารมี คำว่าอาสวะนั้น แปลว่าสิ่งที่ดองสันดานหรือจิตใจ หมายถึงความชั่วที่เก็บสั่งสมเข้าไว้ และก็เกิดจากกรรมอีกเหมือนกัน คือกรรมที่เป็นกรรมชั่วที่บุคคลกระทำครั้งหนึ่ง ๆ เมื่อทำไปแล้วก็ไม่ใช่แล้วไป ยังมีส่วนเหลือที่เก็บสั่งสมไว้เรียกว่าเป็นอาสวะ เพื่อให้เข้าใจง่าย บางท่านแปลบารมีว่าเก็บดี แปลอาสวะว่าเก็บชั่ว สำหรับในด้านเก็บชั่วนี้ ก็จะพึงเห็นได้เป็นตัวอย่าง ที่ไม่ใช่เป็นเรื่องของจิตใจโดยตรงนั้น แต่เป็นเรื่องของกาย เช่น การติดฝิ่นติดเฮโรอีน เดิมก็สูบฝิ่นสูบเฮโรอีนไม่เป็น แต่เมื่อมีการสูบขึ้นครั้งหนึ่ง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง เมื่อสูบแล้วก็ไม่ใช่ว่าแล้วไป การติดยาเสพติดนี้ก็สั่งสมพอกพูนตัวเองให้มากขึ้นอยู่เสมอจนกลายเป็นการติด แม้การดื่มสุราติดสุราก็เช่นเดียวกัน เดิมทุกคนก็ดื่มสุราไม่เป็น แต่เมื่อดื่มขึ้นคราวหนึ่ง ๒ คราว ๓ คราว ก็เกิดการติดขึ้น การติดบุหรี่ การติดการพนัน เช่นการเล่นไพ่เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน เดิมก็ไม่เป็น แต่เมื่อได้เริ่มขึ้นคราวหนึ่ง ๒ คราว ๓ คราว เมื่อเลิกเล่นคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็ไม่ใช่แล้วไป การติดก็พอกพูนสั่งสมตัวเองขึ้น นี่คืออาสวะคือเก็บชั่ว เป็นตัวอย่างในด้านตรงกันข้าม

ทุก ๆ คนย่อมมีบารมีและมีอาสวะอยู่ด้วยกัน การเกิดมาเป็นมนุษย์นั้นท่านแสดงว่าเป็นผลของกุศล ก็แปลว่าต้องทำดีมาจึงได้มาเกิดเป็นมนุษย์ นี่ก็แสดงว่าที่เกิดมาเป็นคนเรา ๆ นี้ก็ต้องมีบารมีคือความดีที่เก็บสั่งสมอบรมมาดีแล้วด้วยกันทั้งนั้น น้อยหรือมาก และก็ย่อมมีอาสวะคือเก็บชั่วติดมาด้วย เพราะฉะนั้น คนสามัญเราทุก ๆ คนนั้นจึงได้มีการกระทำดีบ้างกระทำชั่วบ้าง สุดแต่เครื่องแวดล้อมต่าง ๆ นั้นอย่างหนึ่งและสุดแต่อาสวะกับบารมีในจิตใจของตนเองนั้นอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ในด้านของเครื่องแวดล้อมภายนอก พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้ อเสวนา จ พาลานํ การไม่ส้องเสพคนพาล ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา การส้องเสพบัณฑิต ปูชา จ ปูชนียานํ การบูชาบุคคลที่ควรบูชาทั้งหลาย ในส่วนภายใน จึง

ได้ตรัสสอนให้ สพฺพปาปสฺส อกรณํ การไม่กระทำบาปทั้งปวง กุสลสฺสูปสมฺปทา การยังกุศลให้ถึงพร้อม สจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใสดังนี้ เมื่อปฏิบัติตามพุทธโอวาทแม้เพียงเท่านี้ทุก ๆ คนก็พอเอาตัวรอดให้มีความสวัสดีได้ สามารถที่จะขัดเกลาอาสวะ บำเพ็ญบารมีเพิ่มเติมความดีของตนให้มากขึ้นได้

พระพุทธเจ้า ท่านแสดงว่า เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีคือความดี ด้วยทรงประกอบกรรมคือการงานที่ดี เก็บสั่งสมความดีให้มากขึ้นโดยลำดับ ดังที่ท่านแสดงบารมีของพระพุทธเจ้าไว้เป็น ๑๐ ประการ คือ ๑. ทาน การให้ ๒. ศีล การงดเว้นจากความชั่วทางกายทางวาจาต่าง ๆ ๓. เนกขัมมะ การออกจากกาม ๔. ปัญญา ความรู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ จนถึงการรู้สัจจะคือความจริง ๕. วิริยะ ความพากเพียรพยายาม ๖. ขันติ ความอดทน ๗. สัจจะ ความจริง ๘. อธิษฐานะ ความตั้งใจมุ่งมั่น ๙. เมตตา ความปรารถนาสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย ๑๐. อุเบกขา ความมีใจมัธยัสถ์เป็นกลาง ไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ทั้งหลาย พระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทรงประกอบกรรมคือการงานเป็นทานบ้าง เป็นศีลบ้าง เป็นเนกขัมมะบ้าง เป็นปัญญาบ้าง อบรมให้มากขึ้นโดยลำดับโดยมี ๔ ข้อนี้เป็นหลัก และมีอีก ๖ ข้อคือ วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐานะ เมตตา อุเบกขา เป็นอุปการะปฏิบัติ ความดีที่ทรงสั่งสมไว้จึงได้พอกพูนมากขึ้น ๆ โดยลำดับ นี้เป็นพระบารมี ในตอนแรกก็ยังไม่เต็มเปี่ยมคือไม่ใช่เป็นอย่างยิ่ง คือยังไม่ถึงฝั่ง คือยังไม่สำเร็จ แต่แม้เช่นนั้น ความดีที่เก็บสั่งสมพอกพูนขึ้นอยู่เสมอนั้นก็เรียกว่าบารมีได้ เพราะฉะนั้น เพื่อให้เห็นชัดขึ้น พระอาจารย์จึงได้แบ่งบารมีนี้ออกเป็น ๓ ขั้น คือบารมีสามัญเรียกว่าบารมี บารมีที่ยิ่งขึ้นเรียกว่าอุปบารมี บารมีที่เต็มเปี่ยมเต็มที่ เรียกว่าปรมัตถบารมี และได้แสดงยกตัวอย่างไว้ว่า พระบารมีที่ได้ทรงบำเพ็ญชนิดที่ทรงยอมสละทรัพย์ สละบุคคลและสิ่งที่เป็นที่รักได้ นี่เป็นพระบารมีสามัญ พระบารมีที่ทรงบำเพ็ญชนิดที่สละอวัยวะร่างกายได้ เช่น สละมือ สละเท้า สละตาได้ นี่เรียกว่าอุปบารมี พระบารมีที่ทรงบำเพ็ญชนิดที่ทรงสละชีวิตได้ นี่เรียกว่าปรมัตถบารมี และเมื่อพิจารณาดูโดยกระแสธรรม ปรมัตถบารมีนั้น ก็จะพึงหมายถึงพระบารมีที่เป็นตัวมรรคเต็มที่ ที่เป็นเหตุให้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ

ดังที่ได้มีเล่าไว้ในพุทธประวัติว่า ในราตรีที่จะตรัสรู้นั้นได้ประทับภายใต้โพธิพฤกษ์และได้มีมารมาผจญ พระองค์ก็ทรงเสี่ยงพระบารมีผจญมาร ทรงชนะมาร โดยได้ทรงตั้งอธิษฐานพระหฤทัยว่า เลือดเนื้อทั้งสิ้นจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นกระดูกก็ตามที เมื่อยังไม่บรรลุผลที่จะพึงบรรลุได้ด้วยกำลังเรี่ยวแรงของบุรุษแล้ว ก็จักไม่ลุกขึ้นจากที่นั่งนี้ดังนี้ เป็นการที่ทรงตั้งพระหฤทัยอย่างเด็ดเดี่ยว บารมีคือความดีที่ได้ทรงบำเพ็ญสั่งสมมาตลอดเวลาช้านาน ก็ประมวลกำลังกันเข้าเต็มที่ กำจัดกิเลสได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหานจากพระสันดาน ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ พระบารมีในขั้นนี้พึงเห็นว่าเป็นปรมัตถบารมี พระบารมีที่จวนใกล้เป็นอุปบารมี ที่ห่างจากนั้นก็นับว่าเป็นพระบารมีสามัญ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้ผูกประพันธ์เป็นฉันทคาถาไว้ว่า

มหาการุณิโก นาโถ หิตาย สพฺพปาณินํ

ปูเรตฺวา ปารมี สพฺพา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงเป็นนาถะ ทรงบำเพ็ญพระบารมีทั้งปวงเพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง ทรงบรรลุถึงสัมโพธิคือความตรัสรู้เองอันสูงสุดแล้วดังนี้

ส่วนพระมหากษัตริย์ที่ประชาชนได้ถวายสดุดีว่าทรงเปี่ยมด้วยบารมีนั้น ก็พึงเห็นความตามคลองธรรมว่า เพราะได้ทรงบำเพ็ญความดี เก็บสั่งสมมาโดยลำดับ ว่าถึงความดีเก่าอันเรียกว่า ปุพเพกตปุญญตา คือความเป็นผู้มีความดีมีบุญอันได้กระทำไว้แล้ว ก็ย่อมมีอยู่เป็นอันมาก จึงได้เป็นเหตุให้ได้ทรงพระราชสมภพ ในฐานะที่ส่งให้เสด็จเถลิงถวัลยราชเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งมีเพียงพระองค์เดียวเท่านั้นในจำนวนประชาชนสามสิบกว่าล้าน นับว่าเป็นปุพเพกตปุญญตาพิเศษ และว่าถึงปัจจุบันก็ทรงมีอัตตสัมมาปณิธิ คือความตั้งตนไว้ชอบประกอบด้วยทศพิธราชธรรม คือ ธรรมที่เป็นของพระราชา ๑๐ ประการ ที่ท่านแสดงไว้ในทางพระพุทธศาสนาก็คือ ๑. ทาน การให้ ๒. ศีล ความงดเว้นจากความชั่ว ประพฤติกายกรรมวจีกรรมตลอดถึงมโนกรรมที่เหมาะสมควร ๓. ปริจาคะ การสละบริจาค ๔. อาชวะ ความเป็นผู้ตรงไม่ทุจริต ๕. มัททวะ ความเป็นผู้อ่อนโยนไม่กระด้าง ๖. ตปะ ความขจัด

ความชั่วและความเกียจคร้าน มีความขยันเอาเป็นธุระในกรณียะนั้น ๆ และมีเดชะอำนาจภาคภูมิอยู่ในตนเป็นที่ยำเกรง ๗. อโกธะ ความไม่โกรธหรือไม่ลุอำนาจแห่งความโกรธ ๘. อวิหึสา ความไม่เบียดเบียน ๙. ขันติ ความอดทน ๑๐. อวิโรธนะ ความไม่กระทำผิดคือกระทำในสิ่งที่ถูกที่เหมาะที่ควร ทั้ง ๑๐ ประการนี้เรียกว่า ทศพิธราชธรรม ที่ท่านแสดงไว้ทางพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์เมื่อทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมดังที่กล่าวมานี้ ก็เรียกว่าได้ทรงมีพระบารมี คือความดีที่ได้ทรงสั่งสมอบรมอยู่ในปัจจุบันเป็นไปในประชาชน และทศพิธราชธรรมเหล่านี้ เมื่อกล่าวรวมกันเข้าก็คือพระมหากรุณาที่มีในประชาชน อันจะพึงเห็นได้อย่างที่ได้ทรงขวนขวายปฏิบัติพระราชกรณียกิจ เพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชน ช่วยเปลื้องทุกข์ในที่นั้น ๆ โดยไม่ทรงเห็นแก่ความเหนื่อยยาก เสด็จไปแม้ในที่ทุรกันดารต่าง ๆ อย่างที่น่าเสี่ยงภัยอันตราย มีความสุจริตไม่มุ่งร้ายต่อประชาชน มีความซื่อตรงต่อประชาชน เหล่านี้ก็เป็นเครื่องส่องถึงจิตใจที่จะต้องมีพระบารมี คือความดีที่ได้อบรมสั่งสมไว้อย่างเพียงพอ ถ้าไม่เช่นนั้นแล้ว จักไม่สามารถรักษาความดีไว้ได้ ดังจะพึงเห็นได้ในผู้ที่มีบารมีน้อย ไม่ต้องกล่าวถึงบุญญาภินิหารหรืออะไรที่เป็นสิ่งอัศจรรย์ต่าง ๆ กล่าวถึงความดีที่เป็นหลักใจของคนเรานี่แหละ

ความดีที่เป็นหลักใจอันประกอบอยู่ในอัธยาศัยนิสัยสันดาน ให้ปรากฏออกมาเป็นคนที่มีสันดานดี มีนิสัยดี มีอัธยาศัยดี นี่แหละเป็นตัวบารมี คนที่มีบารมีอ่อนคือมีความดีที่เป็นหลักใจดังกล่าวนี้อ่อน เมื่อเข้าไปสู่ตำแหน่งที่มียศใหญ่แวดล้อมไปด้วยลาภยศสรรเสริญ สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องยั่วยวนให้เสีย ยั่วยวนให้โลภบ้าง ให้โกรธบ้าง ให้หลงบ้าง เมื่อไม่มีหลักใจเพียงพอแล้วก็ไม่สามารถที่จะรับจะต่อต้านกับเครื่องยั่วเย้าเหล่านี้ได้ ก็กลายเป็นคนเสียไป เพราะลาภ เพราะยศ เพราะสรรเสริญ เพราะสุข นี่แหละเรียกว่าบารมีไม่พอที่จะรับกับเหตุการณ์แวดล้อมที่ส่งตนขึ้นไป ส่วนบุคคลที่มีบารมีพอ คือมีธรรมที่เป็นหลักใจอย่างเพียงพอ แม้จักไปสู่ในที่สูง แวดล้อมไปด้วย ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จะมีคนเอาลาภมาให้หรือว่ามีลาภวางอยู่ตรงหน้า เอื้อมมือไปหยิบเมื่อไรก็ได้เมื่อนั้น มีคนเอายศมาให้ จะต้องการยศอะไรก็ได้ มีคนสรรเสริญวันยังค่ำคืนยังรุ่ง มีความสุขต่าง ๆ ที่แวดล้อมอยู่ คนที่มี

ธรรมเป็นหลักใจ เป็นตัวบารมีอยู่เพียงพอแล้ว จะไม่หลงใหลไปในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เหล่านั้น จะไม่เสียไปเพราะลาภ ยศ สรรเสริญ สุขเหล่านั้น แต่จะมีความรู้เท่า รักษาจิตใจให้เป็นปกติ คงปฏิบัติอยู่ในคลองธรรม เป็นทานบ้างเป็นศีลบ้างเป็นต้น เอาเฉพาะข้อทานเท่านั้น ทานคือให้ ตรงกันข้ามกับรับ ถ้าคนมีบารมีเป็นหลักใจไม่เพียงพอแล้วก็จะรับกันใหญ่เท่านั้น ไม่มีคนมาให้ให้รับ ก็เอื้อมมือคว้าเอามาเอง เอาแต่รับ แต่จะไม่มีทานคือการให้ แต่ผู้มีหลักใจอยู่อย่างเพียงพอแล้ว แม้จะมีผู้ให้มากอยู่โดยรอบ ก็รับเอามาเพื่อให้ เพื่อบำเพ็ญสิ่งที่เป็นประโยชน์ออกไปถึงประชาชน ไม่ได้มุ่งเพื่อความสุขส่วนตัว จะมีคนมายกยออยู่รอบด้าน ก็ไม่หลงไปในคำยกยอ จะปฏิบัติตนให้ควรแก่การสรรเสริญยกย่องให้ยิ่งขึ้นไปโดยชอบ

ในวันนี้ จึงขอเชิญชวนท่านสาธุชนทั้งหลาย ให้ตั้งจิตอธิษฐาน ขอคุณพระศรีรัตนตรัย อภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ และพระราชโอรสธิดา ให้ทรงพระเกษมสำราญนฤมล ทรงพระเจริญด้วยสรรพพรชัยมงคล เสด็จสถิตในพระสิริราชสมบัติ เป็นพระนาถรัตน์แห่งปวงประชาชาติไทยตลอดจิรกาล.

ญาณสังวรเทศนา
2 030010 250858
ราคา 80.00 บาท